

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ
ІНСТИТУТ ФІЛОЛОГІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА
ФАКУЛЬТЕТ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ
КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА МЕТОДИКИ ЇЇ НАВЧАННЯ**

**СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРНА МОВА:
фонетика, орфоепія, графіка,
орфографія**

**Навчально-методичний посібник
для студентів-філологів вищих навчальних закладів**

Укладачі: З. І. Комарова, В. В. Розгон

Умань
ФОП Жовтий О. О.
2014

УДК 811.161.2(075.8)
ББК 81.411.1я73С89

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів (лист № 1/11-5858 від 18.04.2014)

Рецензенти:

Мойсієнко А. К. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Торчинський М. М. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української філології Хмельницького національного університету.

Сучасна українська літературна мова: фонетика, орфоепія, графіка, орфографія : навчально-методичний посібник для студентів-філологів вищих навчальних закладів / уклад. З. І. Комарова, В. В. Розгон. – Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. – 213 с.

У навчально-методичному посібнику подано основні теоретичні положення курсу, тематику і завдання для практичних, лабораторних занять, самостійної та контрольних робіт, індивідуальні навчально-дослідні завдання, схеми мовних розборів, таблиці.

Для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів та вчителів-словесників.

УДК 811.161.2(075.8)
ББК 81.411.1я73С89

© Комарова З. І., Розгон В. В., 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	6
Змістовий модуль 1. ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ	7
Основні теоретичні положення.....	7
ТЕМАТИКА ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ	20
Походження і розвиток української мови та її взаємозв'язки з іншими слов'янськими мовами	20
Українська мова – національна мова українського народу, її стильові і територіальні різновиди	25
Звук як явище акустично-артикуляційне та фонологічне.....	29
Голосні фонем, особливості їх артикуляції і класифікації	34
Артикуляційно-акустична характеристика головних алофонів приголосних фонем	38
Фонетична і фонематична транскрипції	43
ТЕМАТИКА ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ ЛАБОРАТОРНИХ ЗАНЯТЬ ..	47
Система вокалізму і консонантизму сучасної української мови.....	47
Змістовий модуль 2. ФОНЕТИЧНІ ЯВИЩА В СИСТЕМІ ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ (ЗВУКІВ).....	57
Основні теоретичні положення.....	57
ТЕМАТИКА ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ	66
Позиційні чергування звуків.....	66
Історичні чергування голосних фонем.....	69
Історичні чергування приголосних фонем.....	75
ТЕМАТИКА ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ ЛАБОРАТОРНИХ ЗАНЯТЬ ..	80
Фонетичні та історичні чергування.....	80

КОНТРОЛЬНА РОБОТА	93
Змістовий модуль 3. МОДИФІКАЦІЇ ФОНЕМ. ФОНЕТИЧНЕ ЧЛЕНУВАННЯ МОВЛЕННЄВОГО ПОТОКУ	104
Основні теоретичні положення.....	104
ТЕМАТИКА ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ	115
Модифікаційні зміни голосних і приголосних у мовленнєвому потоці.....	115
Регресивна асиміляція приголосних звуків	119
Прогресивна асиміляція. Наслідки дисиміляції. Спрощення груп приголосних	125
Склад як найменша сегментна одиниця мовленнєвого потоку.....	129
Словесний наголос та інтонація	134
ТЕМАТИКА ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ ЛАБОРАТОРНИХ ЗАНЯТЬ	139
Модифікації фонем.....	139
Фонетичне членування мовленнєвого потоку	148
Змістовий модуль 4. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ	158
Основні теоретичні положення.....	158
ТЕМАТИКА ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ	170
Орфоепія української мови	170
Українська графіка	174
Українська орфографія.....	180
КОНТРОЛЬНА РОБОТА	186
ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ	194
ТЕМАТИКА ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ.....	197
КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	199

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	212
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	213

ВСТУП

Мета навчальної дисципліни – вивчення закономірностей фонетичної (звукової) системи сучасної української літературної мови, її орфоепічних норм, особливостей передачі усного мовлення на письмі, а також пізнання історії та походження української мови, розкриття причин її діалектного членування і стилістичної диференціації.

Завдання дисципліни: систематизувати і повторити матеріал шкільної програми з української мови, але на більш високому рівні узагальнення; поглибити теоретичні знання з фонетики, орфоепії, графіки й орфографії; формувати вміння самостійно здобувати знання, опрацьовувати навчальну і спеціальну літературу, аналізувати, порівнювати мовні явища, робити висновки, наводити приклади, оформляти результати дослідження мовного матеріалу чи наукової літератури у формі усних повідомлень, письмових робіт; набути і вдосконалювати навички фонетично-орфографічного аналізу слова і тексту.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен

знати: визначення основних понять фонетики, орфоепії, графіки, орфографії; особливості фонетичних явищ у системі голосних та приголосних звуків (фонем); правила запису слова і тексту фонематичною та фонетичною транскрипціями; правила написання й вимови слів та їх частин, історію походження української мови, її діалектне членування та стилістичну диференціацію;

уміти: формулювати основні правила фонетики, орфоепії, графіки, орфографії; характеризувати звуки за їх артикуляційно-акустичними ознаками; визначати, аналізувати та диференціювати фонетичні явища в системі голосних та приголосних звуків і фонем; виконувати повний фонетичний розбір слова та аналіз тексту; робити висновки й узагальнення.

Змістовий модуль 1

ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Основні теоретичні положення

Предмет, зміст та завдання курсу сучасної української літературної мови як лінгвістичної дисципліни.

Під поняттям «сучасна українська літературна мова» розуміють унормовану літературну форму загальнонародної української мови від часів І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка і до нашого часу.

Предметом вивчення курсу є українська мова, відображена у творах класиків української літератури.

Курс складається з таких розділів, як: 1) фонетика і фонологія, орфоепія – вчення про звукову систему мови; 2) графіка й орфографія – вчення про передачу звуків на письмі і правила написання слів та їх частин; 3) лексикологія і фразеологія – вчення про словниковий склад і семантично неподільні звороти мови; 4) морфеміка і словотвір – учення про будову і способи творення слів; 5) граматика (морфологія і синтаксис) – учення про частини мови, форми слів і словозміну, про будову словосполучення і речення; 6) пунктуація – вчення про систему розділових знаків, їх типи та правила вживання.

Завдання курсу – подати основні відомості про фонетичну систему, лексичний склад і граматичну будову сучасної української літературної мови, формувати вміння застосовувати теоретичні знання на практиці, аналізувати мовні явища, класифікувати їх, робити висновки та узагальнення.

Українська мова – національна мова українського народу. Поняття літературної мови. Мовна норма.

Українська мова є засобом письмового й усного спілкування багатомільйонного українського народу. Національна мова – категорія історична, формується в період розвитку народності в націю й охоплює всі її мовні засоби – територіальні діалекти,

жаргони, просторічну лексику та літературну мову.

Літературна мова є вищою формою вияву української національної мови. Це відшліфована мова суспільного спілкування, яка характеризується поліфункціональністю, унормованістю, стандартністю, уніфікованістю, розвиненою системою стилів. Літературна мова обслуговує всі сфери діяльності суспільства (культуру, науку, освіту, радіо, телебачення, пресу, матеріально-виробничу діяльність, художню літературу, побут людей тощо).

Норма літературної мови – це сукупність загальноприйнятих правил, якими користуються мовці в усному і писемному мовленні.

Літературні норми вимови звуків і звукосполучень, наголошення слів (орфоепічні), написання слів та їх частин (орфографічні), слововживання (лексичні), творення слів, уживання форм слів, побудови словосполучень і речень (граматичні), постановки розділових знаків (пунктуаційні), відбору мовних засобів відповідно до умов спілкування (стилістичні) характеризуються системністю, історичною і соціальною обумовленістю, стабільністю.

Кодифікація норми – систематизація мовних явищ у словниках, граматиках, довідниках, що орієнтують мовців на взірцеву літературну мову, дотримання установленної мовної норми.

Походження та розвиток української мови.

Українська мова належить до східної групи слов'янських мов індоєвропейської мовної сім'ї.

Слов'янські мови походять із праслов'янської (спільнослов'янської) мови, розпад якої починається орієнтовно з VII ст.

У становленні української мови виділяють такі періоди: 1) протоукраїнська мова (VII – XI ст.); 2) староукраїнська мова (XI ст., час появи перших писемних пам'яток – кінець XIV ст.); 3) середньоукраїнська мова, у межах якої розрізняють підперіоди: а) рання середньоукраїнська мова (кін. XIV ст. – кін. XVI ст.); б) середньоукраїнська мова (кін. XVI ст. – поч. XVIII ст.); в) пізня середньоукраїнська мова (поч. XVIII ст. – поч. XIX ст.); 4) нова українська мова.

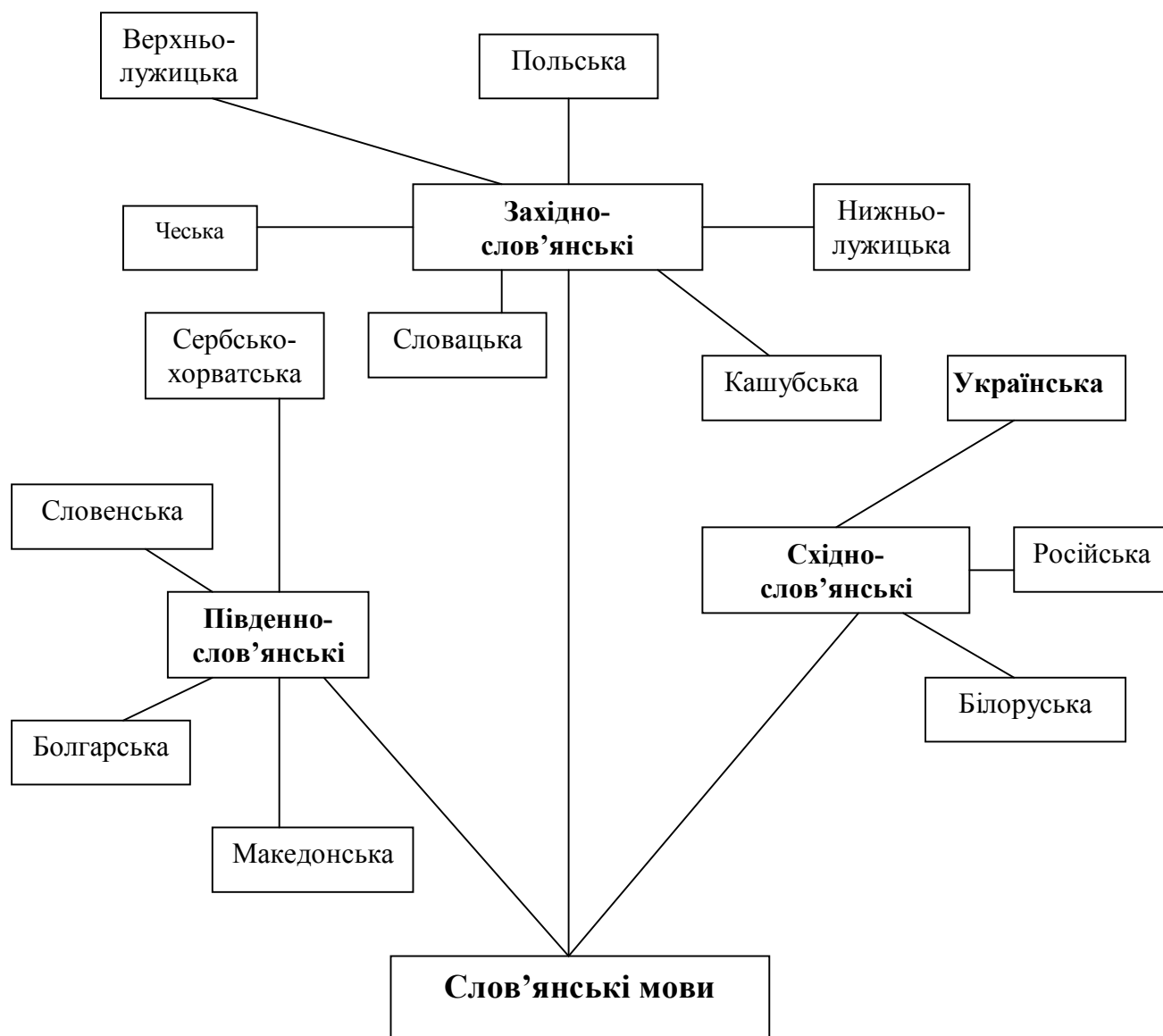
Українська мова розвинулася з південного давньоруського діалектного масиву.

Південноруські говори відзначалися такими фонетичними

рисами: 1) збіг фонем $I\check{I}$ (ѣ) з $|i|$ в усіх позиціях (*лѣсъ – ліс – лісок – лісу – ліском*); 2) збіг давніх $[ы]$ та $[и]$ в середній звук $[и]$ (*рыба* від д. р. *рыба*); 3) подовження етимологічних $[o]$, $[e]$ після занепаду $\bar{y}$, $\bar{ь}$, дифтонгізація та перехід у монофтонг $[i]$ (*вил* – від д. р. *воль*) та ін.

Українська мова серед інших слов'янських мов

Стильові різновиди сучасної української літературної мови.

Стиль – різновид, видозміна літературної мови, манера мовного вираження у різних сферах, умовах, формах (усній і писемній) спілкування; мистецтво слова.

Коллективно усвідомлені різновиди мови, які об'єднують мовні одиниці за їх функціональним призначенням у певні структури, становлять систему функціональних стилів.

Розрізняють книжні (науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, стиль художньої літератури) й уснорозмовні стилі літературної мови.

Науковий стиль використовується з пізнавально-інформативною метою в галузі науки та освіти. Характерною ознакою наукового стилю є орієнтація на книжну лексику, логічний виклад інформації, застосування класифікаційного підходу до опису наукових об'єктів, використання абстрактних понять, науково-термінологічної лексики, формування визначень тощо.

Підстилі наукового стилю: власне науковий, науково-популярний, науково-навчальний.

Офіційно-діловий стиль застосовується в офіційно-діловому спілкуванні (між установами, окремою особою та установою, між посадовими особами; ділові взаємини на виробництві тощо).

Офіційно-ділові папери (акт, анкета, договір, заява, комюніке, протокол та ін.) відзначаються чітким викладом змісту, факту; однозначністю та економічністю формулювань. В офіційно-діловому мовленні спостерігається стандартизація в оформленні документів, наявні штампи, кліше тощо.

Публіцистичний стиль використовується в газетах, періодичних громадсько-політичних виданнях, агітаційно-пропагандистських та інших засобах масової комунікації. Основна настанова – популярний виклад фактів, подій, агітаційно-пропагандистська спрямованість і націленість на досягнення результативного впливу.

Об'єднуючи писемну й усну форми літературної мови, публіцистичний стиль виробляє лексичні та граматичні засоби стилістичного увиразнення мови, актуалізує певні стилістичні прийоми.

Для підсилення емоційно-експресивного впливу мови використовуються книжні та розмовні елементи.

Прийоми і засоби створення публіцистичного колориту висловів перебувають у постійному русі.

Стиль художньої літератури обслуговує духовно-естетичну сферу життя народу.

Усі жанрові різновиди художньої літератури – епос, лірика,

драма тощо – характеризуються експресивністю, емоційністю, естетичною мотивованістю мовних засобів, образністю.

Поєднуючи в собі компоненти всіх інших функціональних стилів, художній стиль трансформує їх, переосмислює; він не обмежений у використанні одиниць мови, що належать до різних часів, соціальних і територіальних видозмін національної мови.

Уснорозмовний стиль виявляє себе як усне літературне мовлення та розмовно-побутове на наддіалектному і діалектному рівнях української мови.

Усне літературне мовлення ґрунтується на дотриманні орфоепічних норм, тоді як розмовно-побутове характеризується довільністю у виборі лексичних засобів, може супроводжуватися жестами, мімікою тощо.

Різновидом усного стилю вважають ораторський, особливістю якого є монологічне мовлення з застосуванням ораторського мистецтва.

Крім функціональних стилів літературної мови, виділяють експресивно-стилістичні різновиди мовлення: урочистий, офіційний, фамільярний, інтимно-ласкавий, жартівливий, іронічний.

Розрізняють також високий стиль та його різновиди – патетичний і знижений.

Територіальні діалекти – нижча форма загальнонародної мови.

У сучасній українській мові виділяють три основні групи діалектів: північну, південно-західну та південно-східну.

Північні діалекти (Здолбунове – Житомир – Біла Церква – Корсунь-Шевченківський – Канів – Лубни і на захід від Сум до Суджі) мають такі фонетичні ознаки: а) наявність дифтонгів [уо], [уе], [уи], [уі] на місці давнього [о] у нових складах (*вуол, вуел, вуил, вуіл*) або монофтонга [у], [ү], [и] (*вул, кут, нүс, мист* замість літературних *віл, кіт, ніс, міст*); б) наявність на місці давнього [ě] у нових закритих складах та на місці Ъ дифтонга [іе] (*піеч, міест, діед*) або монофтонга [е] (*печ, стена, мешок*); в) збереження дзвінкої вимови приголосних у кінці слів і перед глухим приголосним (*гриб, книжка, казка*); г) ствердіння [р] (*базар, зора, вечерат*); ґ) тверда вимова звука [ц] (*хлопец, серца*); д) наявність звукосполучень [гі], [кі], [хі] замість літературних [ги], [ки], [хи] (*стожкі, ложкі*).

Південно-західні діалекти поширені у південно-західній Україні та Закарпатській області. Фонетичні ознаки цих діалектів: а) перехід етимологічних [o], [e] у новоутворених закритих складах в [i] (*ніч, осінь, кінь*); б) перехід давнього дифтонга [ie] (ʰ) в [i] (*літо, білий*); в) вимова ненаголошеного [o] з наближенням до [y] (*чоʹлов'ік, соʹб'і*); г) тверда вимова [p], поява зрідка після твердого [p] звука [j] (*рабий, расно, бурʲа*); г) наявність поряд із нормативними звукосполученнями -ри-, -ли- (на місці давніх -рʲ-, лʲ-, рʲ-, -лʲ- між приголосними) звукосполучень [ир], [ил], [ер], [ел] (*криниця – кирниця – керниця*); д) відсутність подовження м'якого приголосного в іменниках із давнім суфіксом -ʲ- [*нас'ін'е, жит'е*]; е) оглушення дзвінких приголосних у кінці слова і складу перед приголосним (*рас, рипка*), однак у багатьох карпатських говорах зберігається дзвінка вимова приголосних у цих позиціях; є) у деяких говорах спостерігається дуже м'яка вимова з призвученням шиплячого звуків [з], [с], [ц], [дз] (*дз^{дж}в'ін, ц^чв'іте*) та перехід звуків [н], [д], [т] у певних позиціях в [ɨ] (*д'івойка, дваїц'ат'*).

Південно-східні діалекти (Київська, Черкаська, Полтавська, Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська, Херсонська, частина Одеської області та частина Сумської) мають такі фонетичні риси: а) «звуження» [o] у нових закритих складах позначається монофтонгом [i] (*кінь, віл, гірко*); б) «звуження» [e] у новоутворених складах переходить в [i] (*осінь, попіл*); в) перехід дифтонга [ie] (h) в монофтонг [i] (*міх, сніг, пісок*); г) змішування у вимові ненаголошених [e], [и] [*се^уло, жи^евут*]; ненаголошений [o] вимовляється з наближенням до [y] перед складом з наголошеним [y] або [i] (*тоʹбі, коʹжух*); г) ствердіння у кінці слова й складу звука [p] (*повір, звір, комар*); д) наявність альвеолярного (пом'якшеного) звука [л] перед [e], [и] (*колись, калина, клен*).

Фонетична система сучасної української літературної мови.

Фонетика – розділ лінгвістики, який досліджує звукову будову мови на певному етапі її розвитку й функціонування (описова фонетика) та протягом ряду періодів розвитку української мови (історична фонетика). Усі одиниці, які вивчає фонетика, поділяють на сегментні – лінійно виділяються у мовленнєвому потоці: звуки, склади, фонетичні слова, синтагми, фрази – та суперсегментні – накладаються на лінійне мовлення: наголос та інтонація.

Звук – найменша, неподільна одиниця мовного потоку, яка

використовується для побудови складів, тактів, фраз. Виділяють три аспекти вивчення звуків: акустичний (або фізичний), анатомо-фізіологічний (або фізіолого-артикуляційний) та лінгвістичний (або фонологічний).

З акустичного погляду звуки (тони, шуми) розрізняються за силою, або інтенсивністю (залежить від амплітуди коливань голосових зв'язок), висотою (визначається частотою коливань за одиницю часу), довготою (залежить від тривалості), тембром (залежить від додаткових коливань – обертонів), тональністю і шумністю (залежать від ритмічності коливань).

Артикуляційні та акустичні ознаки звуків зумовлюють поділ їх на голосні, в основі яких лежать тони (струміль видихуваного повітря не зустрічає ніяких перепон), і приголосні, в основі яких – шуми з незначним елементом тону (струміль видихуваного повітря долає перепони, у результаті чого він сильніший, ніж при утворенні голосних).

Фонетичні засоби – звукові засоби мови, які служать для розрізнення значущих одиниць – морфем, слів, словосполучень і речень (фонем, словесний наголос, фразовий наголос, інтонація).

Фонетичний закон – регулярні фонетичні (звукові) зміни, які послідовно здійснюються у споріднених мовах чи діалектах або в одній мові в певні періоди її існування (занепад редукованих, закон відкритого складу, асиміляція приголосних тощо).

Фонетичне слово – відрізок мовлення, який має один словесний наголос, напр.: [на б'єри^е·з'і], [же^у·т:'едáйнії].

Фонетичне написання – спосіб передачі звукового складу слова (словосполучення, речення) на письмі.

Анатомо-фізіологічний аспект вивчення звуків. Апарат мовлення.

Сукупність органів і частин людського організму, які беруть участь в утворенні звуків мови, становлять мовний апарат. Складовими частинами мовного апарату є дихальний апарат, гортань і надгортанні порожнини (глоткова, ротова, носова). Серед органів мовного апарату виділяють активні органи – голосові зв'язки, задня стінка глотки, піднебінна завіса, язик, язичок, нижня щелепа, – які рухаються, видозмінюють свою форму і відіграють основну роль у звукоутворенні, та пасивні (нерухомі) – тверде піднебіння, альвеоли,

носова порожнина, зуби, ясна, – що відіграють допоміжну роль в утворенні звуків.

Робота мовних органів, спрямована на творення звуків, називається артикуляцією. Вона складається з трьох фаз – екскурсії (підготовка мовних органів до вимови звуків), витримки (вимова звука), рекурсії (повернення органів мовлення у вихідне положення). Сукупність артикуляційних навичок, доведених до автоматизму і необхідних для вимови усіх звуків, звукосполучень певної мови, називають *артикуляційною базою мови*.

Перенесення артикуляційної бази однієї мови на вимову звуків іншої мови спричиняє *акцент*.

Лінгвістичний аспект вивчення звуків. Поняття про фонему.

Із лінгвістичного погляду звуки, позначені різноманітністю і варіативністю у людському мовленні, не можуть бути нескінченно різноманітними у мові. Ряди звуків, відмінних за артикуляційно-акустичними (фонетичними) ознаками, об'єднуються у фонемі. Фонема є предметом вивчення фонології. Фонема – найменша неподільна звукова одиниця мови, яка служить для утворення морфем, слів і словоформ та їх диференціації.

Фонемі співвідносні зі звуками, реалізуються у звуках, але не тотожні з ними.

Різниця між звуками і фонемами:

- 1) звуки – фізичне явище (це коливання повітря), фонемі – ідеальне (існують у нашій уяві);
- 2) звуки – індивідуальне явище (одноразове і неповторне), фонемі – соціальне (їх усі сприймають однаково);
- 3) звук – величина залежна, фонема – величина стала;
- 4) один звук може передавати дві фонемі (подовжених фонем не існує), пор.: [к^оопіц^е:e] – /котитце/, [з'іл:·a] – /зіл'л'а/;
- 5) звуків у мові невизначена кількість, а фонем 38 (32 приголосних, 6 голосних).

Фонема є звукотипом фонетичної системи української мови й об'єднує у собі кілька звукових значень (т. зв. звукове поле фонемі). Наприклад: |з| → [з] – [з'] – [з^о] – [с] – [ш] – [ж] : [зám^оок], [п'із'н'і], [з^оóши^ет], [ст^ооб^о·ĵ^о·у], [ш:úти], [ж^о:увáти].

Головний вияв фонемі (інваріант) – звук, у якому вона реалізується у сильній позиції.

Варіанти фонем (алофони) – звуки, що мають певне відхилення від головного вияву.

Фонем виконують три функції:

- 1) конститутивну (фонема – одиниця мови, з якої складаються морфеми і слова);
- 2) розпізнавальну (перцептивну), або ототожнювальну (сприймаючи звуки як вияв певних фонем, людина розпізнає окремі морфеми і слова);
- 3) розрізнявальну, або сигніфікативну, оскільки фонема виявляє здатність розрізнявати морфеми і слова.

Фонетичний алфавіт. Транскрипція. Транслітерація.

Система літер і додаткових знаків, які служать для відтворення звукової системи мови, називається фонетичним алфавітом.

Транскрипція (лат. Transcriptio – переписування) – особлива система письма, яка застосовується для точного відтворення звукового складу слів і текстів певної мови або діалекту. Розрізняють фонетичну, фонематичну і практичну транскрипції.

Фонетична транскрипція – спосіб передачі на письмі усного мовлення з усіма його звуковими відтінками. Фонетична транскрипція української мови базується на основі українського алфавіту з використанням додаткових літер, надрядкових та підрядкових знаків: (*життя* – [же^uт':·á], *у книжці* – [у кні·з'ц'і], *кожух* – [к^oс'ж^oúх], *смієшся* – [с'м'і·é·с':·а], *змагаються* – [змагá··́·у·ц':·а], *явір* – [·́·áв'ір]).

Фонематична транскрипція – такий спосіб запису, який забезпечує графічну передачу кожної фонемі в її головному вияві: /з'іл'л'а/, /кожух/, /смiєш'а/, /відбива·́ут'с'а/, /·́авір/.

Практична транскрипція – запис засобами національного алфавіту іншомовних імен, термінів тощо, які не перекладаються рідною мовою, напр.: Нью-Йорк (NewYork) парашут (фр. parachute).

Транслітерація – передача тексту й окремих слів, записаних однією графічною системою, засобами іншої графічної системи.

Наприклад: Шіллер /Schiller/, Париж /Paris/.

Транслітерація, на відміну від практичної транскрипції, орієнтується на певну графічну систему, а тому вона допускає введення окремих літер і діакритичних знаків. Транслітерація обов'язково враховує звучання слова у відповідній мові.

Артикуляційна класифікація голосних звуків.

Голосні – це чисто тональні звуки, при артикуляції яких голосовий канал максимально відкритий і відсутні фокуси утворення шуму.

Якісна різниця між голосними ([a], [o], [y], [и], [e], [i]) зумовлюється об'ємом та формою ротової порожнини, які змінюються відповідно рухам язика і губ.

Голосні звуки розрізняються за:

- *рядами (місцем творення; положенням язика по горизонталі)*: передній ряд – [i], [и], [e]; задній ряд – [y], [o], [a];
- *ступенем підняття язика до піднебіння (способом творення; положенням язика по вертикалі)*: високе піднесення – [i], [y]; високо-середнє – [и]; середнє – [e], [o]; низьке – [a];
- *активністю губ*: лабіалізовані [y], [o]; нелабіалізовані [i], [и], [e], [a];
- *ступенем відкритості ротової порожнини*: широкі (відкриті) – [a], [o], [e]; вузькі (закриті) – [i], [и], [y].

Артикуляційно-акустична класифікація приголосних звуків

Приголосними називають нескладотворчі звуки, основою яких є шуми, утворювані при проходженні і доланні струменем видихуваного повітря різних перешкод.

З акустичного погляду приголосні звуки складаються з шумів або з шумів і незначних тонів (виняток становлять сонорні – акустично подібні до голосних).

З анатомо-фізіологічного погляду приголосні – це звуки, при творенні яких функціонують окремі органи мовлення, наприклад, губи, верхні зуби, кінчик і корінь язика тощо.

В українській мові приголосні класифікуються:

1) *за участю голосу й шуму*:

- сонорні / голос + шум / – [p], [p'], [л], [л'], [м], [н], [н'], [в], [џ];
- шумні:
  - дзвінкі / шум + голос / – [б], [д], [д'], [з], [з'], [ж], [дж], [дз], [дз'], [г], [г];
  - глухі /шум/ – [п], [т], [т'], [ц], [ц'], [с], [с'], [ч], [ш], [к], [х], [ф]; (глухі і дзвінкі приголосні утворюють акустичні пари:

[б̄] – [п], [д] – [т], [д'] – [т'], [г] – [к], [г] – [х], [з] – [с], [з'] – [с'], [дз] – [ц], [дз'] – [ц'], [ж] – [ш], [дж] – [ч]. Глухому [ф] немає співвідносного дзвінкого).

2) *за місцем творення (за активним і пасивним мовним органом):*

- губні: губно-губні – [б], [п], [м]; губно-зубні – [в], [ф];
- язикові:
  - передньоязикові (альвеолярні – [л], [л']; піднебінні – [р], [р'], [ж], [ч], [ш], [дж]; зубні – [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [дз], [дз'], [ц], [ц'], [л], [л'], [н], [н']).
  - середньоязиковий – [ʃ];
  - задньоязикові – [г], [к], [х];
- глотковий (фарингальний) – [г].

3) *за способом творення:*

- проривні – [б], [п], [д], [т], [д'], [т'], [г], [к];
- щілинні (фрикативні) – [в], [ф], [г],[х], [ж], [ш], [з], [с], [з'], [с'], [ʃ];
- африкати – [дз], [ц], [дз'], [ц'], [дж], [ч];
- зімкнено-прохідні:
  - дрижачі (вібранти) – [р], [р'];
  - носові – [м], [н], [н'];
  - плавні – [л], [л'].

4) *за наявністю / відсутністю пом'якшення (палаталізації):*

- м'які (палатальні) – [ʃ];
- пом'якшені (палаталізовані) – [д'], [т'], [л'], [н'], [р'], [з'], [с'], [ц'], [дз'];
- напівпом'якшені / напівпалаталізовані – [б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], [г'], [к'], [х'], [ж'], [ч'], [ш'], [дж'], [г'].

5) *за наявністю / відсутністю носового забарвлення (назалізації):*

- носові – [м], [н], [н'];
- неносові – решта приголосних.

6) *за акустичним враженням:*

- свистячі – [з], [з'], [с], [с'], [дз], [дз'], [ц], [ц'];
- шиплячі – [ж], [ч], [ш], [дж].

Фонологічна система сучасної української мови.

Характеристика голосних фонем.

Фонологічна система сучасної української мови – це сукупність фонем у їхніх взаємозв'язках. Фонологічна система української мови (38 фонем) є консонантною (32 – приголосних фонем, 6 – голосних).

Диференційні ознаки фонем – це ознаки, які використовують для їх розрізнення (дзвінкість – глухість, твердість – м'якість тощо).

Інтегральні ознаки фонем – ознаки, за якими вона не протиставляється іншим фонемам. Наприклад, твердість [г], [к], [х] є їх інтегральною ознакою, оскільки напівм'які варіанти окремих фонем у сучасній українській мові не становлять.

Нульові ознаки фонем – це ознаки, які не діють, не можуть виділяти фонему (групу фонем) з-поміж інших фонем.

Склад голосних фонем визначається у наголошеній (сильній) позиції. Найбільш незалежним є вживання голосних у ролі окремих слів та на початку слова.

Фонематичність голосних [а], [о], [е], [у], [і] доводиться початковою позицією у словах.

Після твердих приголосних уживаються голосні [а], [о], [у], [и], [е] (*рак, рок, рука, рекорд, риба*), після палаталізованих – [а], [о], [у], [е], [і], ([*p'ад*], [*l^o'он*], [*l^o'ук*], [*l':e''тэ*], [*l'ік*]).

Фонологічна характеристика приголосних сучасної української мови.

Система українського консонантизму складається з 32 фонем:

|б|, |п|, |в|, |м|, |ф|, |д|, |д'|, |т|, |т'|, |з|, |з'|, |с|, |с'|, |ц|, |ц'|, |дз|, |дз'|, |л|, |л'|, |н|, |н'|, |р|, |р'|, |ʃ|, |ж|, |ч|, |ш|, |дж|, |г|, |к|, |х|, |г|.

Фонемі розрізняються через протиставлення їх іншим фонемам за наявними в них диференційними (релевантними) ознаками – тверді – м'які приголосні, шумні дзвінки – глухі тощо.

Та сама ознака для одних фонем є диференційною (служить для розрізнення фонем), а в інших – інтегральною (ознака фонем, за якою вона не протиставляється іншим фонемам) або нульовою (така, що не діє). Наприклад, ознака глухості для фонем |т|, |п|, |с|, |ш| – диференційна, бо за нею вони протиставляються дзвінким фонемам |д|, |б|, |з|, |ж|; твердість фонем |г|, |к|, |х| є їх інтегральною ознакою, оскільки напівм'які [г'], [к'], [х'] окремих фонем в українській мові не становлять тощо.

Лінгвістичною характеристикою приголосних є принципи сполучуваності їх з іншими фонемами у мовному потоці.

Узагальнена сукупність усіх оточень, у яких зустрічається фонема, називається дистрибуцією.

На початку слова перед голосною можуть уживатися всі 32 приголосні фонemi.

Перед наступною голосною |и| функціонують тільки тверді приголосні, а перед |і| – усі палаталізовані та напівпалаталізовані алофони твердих приголосних фонем.

Перед |е| вживаються тверді приголосні, а також м'які |т'|, |л'|, |н'| (|л'есков|, |лапт'ев|, |нас'ін'н'евий|).

Перед голосними заднього ряду функціонують тверді, пом'якшені та напівпом'якшені алофони (|група|, |вавилон|; |мил'а|, |ц'урих|; [п^о'урé], [к^о'увéт]).

Фонологічна система української мови відзначається загальною схильністю до дзвінкої вимови – дзвінкі приголосні зберігають свою дзвінкість у кінці слів та перед глухими (окрім |г|); унаслідок асиміляції глухі одзвінчуються ([ане^нг^дот], [пр^об·з'ба], але [сн]ситься, [тр]охи).

ТЕМАТИКА ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Походження і розвиток української мови та її взаємозв'язки з іншими слов'янськими мовами

1. Версії походження української мови, основні періоди її розвитку.
2. Поняття спорідненості мов. Приналежність української мови до мовної сім'ї, групи, підгрупи.
3. Основні фонетичні і морфологічні риси української мови, які відрізняють її від інших слов'янських мов.

Література

- СУЛМ / А. П. Грищенко. – С. 5–8.
СУЛМ / М. Я. Плющ. – С. 3–7.
УМ. Енциклопедія – С. 578–579, 659–661.
Шкуратяна Н. Г. СУЛМ. – С. 5–6.

Домашні завдання

Вправа 1. Доберіть і запишіть декілька висловлювань про мову, прокоментуйте їх.

Вправа 2. Перекладіть російський текст українською мовою і визначте в ньому: а) слова, спільні для української і російської мов; б) слова, яких немає в українській мові; в) фонетичні риси, властиві російській мові.

Возникновение языка относится к глубокой древности и связано с тем, что людям необходимо было общаться друг с другом в процессе совместной трудовой деятельности. С тех пор ни один человеческий коллектив не обходился без языка, так как именно при помощи языка мы передаем друг другу мысли, желания, чувства.

Теснейшим образом связанный с мышлением, язык служит

инструментом познания окружающего мира и средством закрепления разнообразного опыта, получаемого людьми в процессе развития человеческого общества.

Язык не есть что-то застывшее, раз и навсегда данное. Каждый язык проходит длительный путь развития, изменяется, совершенствуется. Особенно заметны изменения в словаре языка, так как именно словарь наиболее чуток к изменениям, происходящим в жизни общества.

Гораздо медленнее происходят изменения в звуковом составе и грамматическом строе языка. Эти изменения можно увидеть только при изучении истории языка (Л. Максимов).

Аудиторні завдання

Вправа 3. Прочитайте подані висловлювання, зробіть висновки про походження української мови. Чим думки мовознавців різняться?

«Початковим етапом існування української мови – літературної мови, як і загальнонародної розмовної мови, є XIV століття (окремі фонетичні та граматичні риси, які згодом узвичаїлися в українській мові, спостерігаються ще в пам'ятках XI – XIII ст.). На той же час припадає й початок російської та білоруської літературних мов» (П. Плющ).

«Формування «фонетичної природи» української мови можна віднести до XII ст., а початки – до VII – VIII ст., коли стався розрив між слов'янськими племенами» (С. Бевзенко).

«У пам'ятках другої половини XI ст. фіксуються виразні українізми, тому рубіж XI–XII ст. можна вважати початком самостійної історії нашої мови. А в діалектах ці явища виникли значно раніше – в VI–IX ст.» (Г. Півторак).

Вправа 4. Прочитайте давньоруською мовою «Повчання Володимира Мономаха» і його переклад українською мовою. Виділіть у текстах лексичні і граматичні особливості, які свідчать про спорідненість української мови з давньоруською.

Еже было творити отроку моему, то самъ есмь створилъ, дѣла на воинѣ и на ловѣхъ, ночь и день, на зноу и на зимѣ, не дая собѣ

упокою. На посадники не зря, ні на биричи, самъ твориль, что было надобѣ. Весь нарядъ, и в дому своемъ то я твориль есмь; і в ловчихъ ловчий нарядъ самъ есмь держаль, и в конюсѣхъ, и о соколѣхъ и о ястребѣхъ. Тоже и худого смерда и убогыѣ вдовицѣ, не даль есмь сильнымъ обидѣти, и церковнаго наряда и службы самъ есмь призираль. Да не зазрите ми, дѣти мои, нь инъ кто, прочетъ, не хвалю бо ся ни дерзости своея, но хвалю Бога и прославляю милость его, иже мя грѣшнаго и худаго селико лѣтъ сблуде отъ тѣхъ часъ смертныхъ и не лѣнива мя былъ створиль, худаго, на вся дѣла челоуѣчская потребна.

Що належало робити отроку моєму – те сам я робив: діла́ на війні і на ловах, уночі і вдень, на спеці і на холоді, не даючи собі супокою. На посадників не покладаючись, ні на биричів, сам робив я [все], що було треба. Весь порядок і в домі своїм – се я наводив, і в ловчих ловчий порядок сам держав, і в конюхів, і про соколів, і про яструбів [я сам дбав].

Також і бідного смерда, і вбогу вдовицю не давав я сильним обидити, і за церковним порядком, і службою сам наглядав.

Та не осудіте мене, діти мої, ні інший хто, прочитавши [се], бо не хвалю я себе, ні одвагу свою, і хвалю Бога і прославляю милість Його, що мене, грѣшного і недостойного, стільки літ оберігши од того смертного часу, не лѣнивим мене, недостойного, створив був, [а] на всякі діла людські здатного (Переклав Л. Махновець).

Вправа 5. Прочитайте уривок з «Літопису Самовидця». Якою мовою писалися твори XVII – XVIII століття? Дослідіть, які особливості мови твору зближують його з сучасною розмовною мовою.

(1677 р.) Того ж року, місяця мая сегонадцять дня, в четверок в обідньої годині, по службі Божой в повгодині может, занялася церков Рождества Христова, стоячая в ринку, близько комор крамних, в Стародубі. Од которого запалена церква, не відати яким способом, подобно, з неопатрності¹ паламаровой², а особливо гнів Божий за беззаконія наша, – так великоє будування церквей Божиїх чотирьох, стоячих у самом городі, зо всею оздобою їх, которая на всю Україну славна була в мальованню образов, в інних достатках, так

теж великостію звонов, – зовсім погоріло, яко теж і в будинках дворов зо всіми немаль маєтностями. Так срукго вигоріло усе місто, же жадная не тільки хата не зостала, але ні башта, навіть і самії вали погоріли, нічого не зоставши, а і за містом, на кілька сот подим'я³ погоріло (*Хрестоматія давньої української літератури*).

¹*Неопатрность* – неуважність, необережність; ²*паламар*– служитель православної церкви, що допомагає священнику під час богослужіння; дячок, псаломщик, причетник; ³*подим'я*– двір, подвір'я.

Вправа 6. Зіставте звуковий склад і граматичні форми слів, поданих у таблиці. Вкажіть спільні і відмінні ознаки слов'янських мов на лексичному, фонетичному і граматичному рівнях. Відзначте специфічні риси української мови.

<i>Слов'янські мови</i>				
<i>Східні</i>			<i>Західна</i>	<i>Південна</i>
<i>Українська</i>	<i>Російська</i>	<i>Білоруська</i>	<i>Польська</i>	<i>Болгарська</i>
молоко	молоко	малако	mleko	мляко
ніч	ночь	ноч	нос	нощ
червоний	красный	чырвоны	czzerwony	червен
гіркий	горький	горкі	gorzki	горчив
ходити	ходить	ходзіць	chodzić	ходя
говорити	говорить	гаварыць	mowić	говоря
один	один	адзін	jeden	един
п'ять	пять	пяць	pięć	пет

Вправа 7. Прочитайте білоруською мовою текст і визначте: а) слова, спільні для української і білоруської мов; б) слова, яких немає в українській мові; в) фонетичні риси, властиві білоруській мові.

Я ўпершыню бачыў Дунай. Славутая рака, апетая ўпеснях і легендах, якіямы чулі з маленства, ляжала перада мной. Правы бераг быў абрывісты, і за ім палі з рэдкімікупкамі паселішчаў узнімаліся ўгору і далека на небасхіле заканчваліся чорнымі абрысамі, зацягнутымі лёгкім сінімдымком. Вада бруілася спакойна і роўна, і каб не ваколіца з яе вінаграднікамі, гаямі акацый і абрыкосавымі садамі, я мог бы ўявіцьсябе як і Жыхараў, на дняпроўскім беразе: такая ж, як і на Дняпры, светлая гладзь, з адбіткам запалаўшага на захадзе вячэрняга неба і сілуэтамі дрэў, што схілілісянад вадой, вабіламае вочы(Т. Хадкевіч).

Вправа 8. До поданих російських і українських слів доберіть українсько-російські відповідники. Вкажіть: а) слова, спільні для російської і української мов; б) слова, яких немає в українській мові.

I. Бабочка, баня, баранка, бархат, башмаки, бдительность, беглый, безвозмездный, бездельник, безоблачный, бессмысленный, букашка, ветчина, взбешенный, вкратце, вовремя, возражать, волнистый, вредный, грязный, деепричастие, драгоценный, драка, древесина, еле, жабры, жених, жужжать.

II. Громадський, гуртожиток, дбати, дієслівний, дільничний, добриво, довільний, дозвілля, досконалий, дошка, драбина, жартівник, жовтий, журба, зозуля, запитання, здобуток, зйомка, зненацька, знехтувати, іржа, йорж, кучері, люб'язний, льох, навіщо, павук, палець, пекар, сумління, церква, чапля, четвер.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте відомі вам версії походження української мови.
2. Які мови називаються спорідненими?
3. До якої мовної сім'ї, групи і підгрупи належить українська мова?
4. Назвіть мови, які належать до східнослов'янської, західнослов'янської і південнослов'янської підгруп.
5. Охарактеризуйте фонетичні і граматичні риси, специфічні для української мови. Наведіть приклади.

Українська мова – національна мова українського народу, її стильові і територіальні різновиди

1. Поняття про національну мову. Літературна мова як вища форма вияву національної мови.
2. Мовна норма та її соціальне значення.
3. Стиль мови. Функціональні стилі сучасної української мови.
4. Територіальні діалекти української мови. Загальна характеристика наріч: групи діалектів, територія їх поширення, найголовніші особливості.

Література

СУЛМ / А. П. Грищенко. – С. 4–5.

СУЛМ / М. Я. Плющ. – С. 7–16.

УМ. Енциклопедія – С. 134–136, 293–294, 602–603, 605–606.

Шкуратяна Н. Г. СУЛМ. – С. 7–16.

Домашні завдання

Вправа 9. Доберіть тексти різних функціональних стилів; вкажіть, за якими ознаками ви визначили стилістичну приналежність тексту.

Вправа 10. Складіть опис погоди сьогоднішнього дня (або хвойного лісу; лікарської рослини) в науковому і художньому стилях.

Вправа 11. Випишіть лексичні діалектизми, доберіть літературні відповідники і визначте, на території якого діалектного масиву вони вживаються.

1. У степових селах межиріччя, де підземні води залягають на глибині тридцяти-сорока сажнів, завезли німці-колоністи звичай копати басини – від слова «бассейн». 2. За садом починався припізнілий забур'янений баштан – крізь кулеподібні кущі зеленого кураю й жовтавого перекотиполя мокро поблискували на сонці

гладесенькі тумани і рябі херсонці, що вродили того літа на диво рясно. 3. Віктор вирізав дідика з кавуна – його найм'ясистішу та найсолодшу середину, яку називають також вовчком і яку завжди віддають дітям (Сиз.). 4. Це найкращий час для чабана – вести отару, доки ще не жарко, по прохолодних випасах і слухати, як в тихім ранковім повітрі подзвонює тронка (Гонч.). 5. А я не буду баблятися у мокрому картоплинні (Ле).

Аудиторні завдання

Вправа 12. Відредагуйте словосполучення. З'ясуйте, які норми літературної мови порушено.

Відкрив очі, відновилася переписка, здати залік, любий член сім'ї, скрутне положення, слідуєча пара, триває підписка на газету, учбовий заклад.

Два брата, вибачте мене, дякую батьків, доглядати за хворим, одружуватися на дівчині, півтора тижні, прочитати по книжкам, три з половиною року.

Вправа 13. Знайдіть помилки у сполученнях слів і запишіть правильно обидва варіанти.

Зразок. Причиняти зло – причиняти двері, чинити зло.

Вести себе, відноситися до людей, приймати участь, заказувати обід, доказати теорему, принести подяку, рахувати про сказане, скласти оцінку, мати важливу роль, крутити фільм, дякувати вчителя.

Вправа 14. Вкажіть, який функціональний стиль мови характеризується такими ознаками:

а) документальність, стабільність, стислість, чіткість, сувора регламентація вислову;

б) узагальненість, однозначність, точність, лаконічність, переконливість, аргументація;

в) поетичність, естетика мовлення, експресія, зображуваність;

г) невимушеність спілкування, неофіційність стосунків між

мовцями, непідготовленість до спілкування, використання рухів, міміки, жестів;

г) логічність, точність, емоційно-експресивна образність, широке використання художніх засобів.

Вправа 15. Виконайте стилістичний аналіз текстів.

I. Перед хатою цвітуть гвоздики. Насаджені дбайливою дівочою рукою, вони змагаються з пишними тубільними саранками, – червоними, жовтими, фіалковими, що розбіглися ген скрізь по схилах до річки і аж у ліс і перегукуються пишними кольорами серед безлічі інших квітів в морі яскравої зелені, буйної і соковитої. Великими суцільними масивами рожевіє плакун. А з-за хати повиходили черемхи, – повтікали з тайги і стоять, як дівчата, запишались, завітчані. Стережуть невеличкий город і пасіку – десятків зо два вуликів (Багр.).

II. Окремі якісні прикметники не мають ступенів порівняння, бо вони самі вказують уже на певну міру якості: *премудрий* (дуже мудрий), *завеликий* (надто великий), *старезний* (надзвичайно старий), *страшений* (незмірно страшний), *нескінченний* (якому немає кінця), *холоднуватий* (трохи холодний), *тихесенький* (дуже тихий).

Не утворюються ступені порівняння і від тих якісних прикметників, які називають безвимірну ознаку (*босий, сліпий, гнідий, чалий, фіолетовий*), а також від складних прикметників (*світло-зелений, кисло-солодкий, чорноволосий*) тощо (Ющ.).

Вправа 16. Спишіть, підкресліть лексичні діалектизми й діалектні форми слів, поясніть їхнє значення. За фонетичними і морфологічними особливостями визначте, до якого наріччя вони належать.

1. Вовка лапи годують, а брехача писок. 2. Має очі, а ни видит. 3. За добров хвильов злу ждай. 4. Кожна лисиця свуй хвуст хвалит. 5. Кедь кирниця усхнет, маєт честь вода. 6. Стрийна, вуйна не родина, зять, невістка не дитина. 7. Перед богатим двирі откривавуть, а перед будним закривавуть. 8. Купивим ката в міху (Н. тв.).

Вправа 17. Прочитайте. Впишіть приклади фонетичних і

граматичних діалектизмів та визначте, на території якого наріччя вони вживаються.

[наро'дилас'а йа 'тис'ачу ди'їят'сот т'риц'іт' 'вос'мого 'року ў 'в'ін:иц'койі 'обласц'і 'теплиц'кого ра'йону / наз'вали ми'не валин'тинойу / 'бат'ко ро'биў бугалтером 'сахарного за'вода / 'мама була домоха'дз'айкойу / 'бавила д'ітеї / так до'жили до в'їїни / заб'рали 'бат'ка ў соро'ковому на в'їїну / ми с'тали 'дуже б'їду'вати / нас було 'четви́ро / ў два 'роки ос'талас'а биз 'бат'ка / а ў 'дес'іт' ос'талас'а биз 'мами / б'їду'вали 'дуже / ма'лойу 'пасла коро'ви ў л'удеї / зароб'л'ала х'л'їба ку'сочок / на т'рет'їй ден' ми'не кор'мили 'коло коро'в'їў 'л'уди / три ко'ров'і 'пасла 'л'уц'ких / на т'рет'їй ден' кор'мили / ко'ли ми'н'і було с'ім 'рок'їў п'їшла ў ш'колу ў 'перви́й клас / сист'ра хо'дила ў кома'р'їўку до ш'коли у'же / во'на на три 'роки / чи'тири 'роки с'тарша за 'мене / а брат ма'лий ше буў у'дома і сист'ра ма'лен'ка / 'кон'чила йа чо'тири к'ласи / хо'дили до ш'коли 'бос'і / ў 'чун'ах / га'лош'і та'к'і к'л'ейан'і / ко'лис' к'лейили / 'чун'і називалис'а / з р'їзини к'лейили га'лош'і / ў п'айіс'а'тому 'роц'і йа п'їшла на 'ферму до тил'ат ро'бити / ро'била 'коло тил'ат чо'тири 'роки / догл'а'дала тил'атка / то'д'і п'їшла до'їаркойу ро'бити / б'їду'вали 'дуже / нида'вали ў кол'госпах 'тоже / йід'н'і на'логи пла'тили / обл'ї'гац'її п'їт'писували / ни пла'тили н'ї'чого / зарп'лат'їў ни було /а ро'били пош'т'і за'дурно /а'би 'т'їки ро'бити//]

(Записано в с. Степанівна Теплицького р-ну Вінницької обл.)

Вправа 18. Прочитайте, як ставляться до діалектів у Європі. Яке ставлення до діалектної мови у нашій країні? Висловіть свої міркування.

Зараз у світі спостерігається тенденція до пошанування діалектів – мов «малої батьківщини».

В Італії, де літературною мовою послуговуються не більше 8–12 відсотків населення, на діалектах проводяться театральні фестивалі, діалектне мовлення звучить у кінофільмах, що не знижує їхнього естетичного рівня та не применшує всесвітньої слави італійського кіномистецтва.

А з якою шанобливою турботою і піклуванням ставляться до

своїх діалектів японці, хоч фактично кожен з них вільно володіє англійською мовою (3 кн. «Мова і нація»).

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Що охоплює поняття національної мови? Чому літературна мова є вищою формою вияву національної мови?
2. Що ви розумієте під мовною нормою? Які різновиди мовних норм вам відомі? У чому полягає соціальне значення мовної норми?
3. Що вивчає стилістика? Що таке стиль мови?
4. Які функціональні стилі вам відомі? За якими ознаками визначається приналежність тексту до того або іншого стилю?
5. Що таке діалектна мова? Охарактеризуйте основні одиниці територіальної диференціації мови. Які ознаки покладено у розрізнення територіальних різновидів мови?
6. Вкажіть фонетичні, морфологічні і лексичні ознаки північного, південно-західного і південно-східного наріч.

Звук як явище акустично-артикуляційне та фонологічне

1. Звук. Аспекти вивчення мовного звука.
2. Поняття «фонем». Функції фонем у системі мови.
3. Диференційні і недиференційні ознаки фонем. Диференційні ознаки голосних і приголосних фонем сучасної української мови.
4. Склад фонем (голосних і приголосних) сучасної української мови за різними науковими джерелами.
5. Поняття «алофона» фонем. Різновиди алофонів.

Література

- Бондар О. І. СУМ. – С. 7–17, 65–82.*
Жовтобрюх М. А. КСУЛМ. – С. 90–97, 99–101.
Карпенко Ю. О. ФФ СУЛМ. – С. 5–21, 58–79.
СУЛМ / А. П. Грищенко. – С. 13–23.
СУЛМ / М. Я. Плющ. – С. 23–24, 43–61.

Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО. – С. 13–34.
УМ. Енциклопедія – С. 699–704.
Шкурятяна Н. Г. СУЛМ. – С. 22–26, 55–57.

Домашні завдання

Вправа 19. Дайте відповіді на запитання.

1. Що таке звук? У яких аспектах вивчаються мовні звуки? 2. Як поділяються звуки з акустичного погляду? 3. Які акустичні властивості мовних звуків? 4. Що передбачає анатомо-фізіологічний аспект вивчення мовних звуків? 5. Як відбувається процес творення мовних звуків? Які функції гортані, глотки, ротової і носової порожнин, губ? 6. Що таке артикуляція і коартикуляція? Які розрізняють фази артикуляції? 7. Як трактується поняття «фонема»? Які функції фонем у системі мови? 8. Які ознаки фонем називаються диференційними, а які недиференційними? Які фонемні ознаки є диференційними для української мови? 9. Який склад фонем сучасної української літературної мови визначають різні наукові джерела? 10. Які вияви може мати фонема у процесі мовлення? Що таке алофон фонемі? 11. Які алофони фонем називаються а) позиційними, б) комбінаторними, в) факультативними?

Вправа 20. Добираючи пари слів так, щоб вони розрізнялися тільки одним звуком, доведіть фонематичність фонем: /a/, /o/, /y/, /d/, /z/, /v/, /s', /k/, /j/, /ч/.

Зразок. Балка – палка: б//п; кинь – кінь: и//і.

Вправа 21. Прочитайте слова, записані фонематичною транскрипцією. Подайте орфографічний запис слів, встановіть відповідність між буквами і фонемами.

/детал'ний/, /д^жгутовий/, /дивл'ачис'/, /вйалений/, /запл'ічча/, /замішчати/, /запізнен'н'а/, /завідуйучий/, /відл'уд'д'а/, /взаємн'іст'/, /україна/, /освіт'анин/, /гр'аз'овий/, /д^звіниц'а/, /йапон'їя/.

Зразок. /мр'їя/ – мрія: м – /м/, р – /р'/, і – /і/, я – /йа/.

Вправа 22. Прочитайте слова, записані фонетичною транскрипцією. Подайте фонемний склад слів, встановіть відповідність між звуками і фонемами.

[в^нс'л'áр], [дол'іжши], [де^нре^нзá], [ўд'áчний], [с'в'ічка], [о^ус'ін':і], [с'ц'іл'чи^к], [ро спач], [в'ід^зступ], [с'л'усар], [гли^б'ін'], [пéрс'іа], [поруч':а], [при йазн'], [ви^бух/іўка].

Зразок. [ўм'іст] – /вміст/: [ў] –/в/, [м'] – /м/, [і] –/і/, [с] – /с/, [т] – /т/.

Аудиторні завдання

Вправа 23. Установіть акустичні й артикуляційні відмінності звуків [e]–[y], [i]–[o], [a]–[n], [p]–[к], [с]–[с'], [ð]–[т], [z]–[т].

Вправа 24. Враховуючи акустичні ознаки початкових звуків, об'єднайте слова у групи: а) в основі творення початкових звуків тільки голос; б) в основі творення початкових звуків тільки шум; в) в основі творення початкових звуків голос і шум, але переважає голос; г) в основі творення початкових звуків голос і шум, але переважає шум.

Донецьк, чапля, апельсин, фортеця, вивіряти, сіріти, мокнути, зорепад, лінія, орлиця, райдуга, кекс, йорж, ближче, тополя, улюбленець, шиплячий, екранізація, надвечір'я, позитивний, гімназист, цуценя, імлистий.

Вправа 25. Поясніть, за якими диференційними ознаками протиставлено фонемні /e/–/u/, /a/–/i/, /б/–/л/, /ж/–/ш/, /ц/–/с/, /р/–/р'/, /т/–/с/.

Вправа 26. Фонематично затранскрибовані слова перепишіть орфографічно. Вкажіть, які літери позначають на письмі дві фонемні. Поясніть, у яких випадках спостерігається таке позначення.

/пр'аношчі/, /кайір/, /іспан'і́а/, /воззйеднан'н'а/, /стор'і́чча/, /йул'і́а/, /примішчен'н'а/, /присл'і́вйа/, /кар'і́єс/, /біл'йардний/, /тр'ук/, /йенот/.

Вправа 27. Подайте орфографічний запис слів. Однією лінією підкресліть слова, у яких літери дз, дж позначають одну фонему, двома лініями – дві фонему.

/д^з'удо/, /відзвук/, /надз'ірка/, /д^звінкий/, /кукуруд^за/, /д^зеркал'це/; /бд^жол'ар/, /відживати/, /розр'ід^жувач/, /тверд^жен'н'а/, /підживити/, /д^жміл'/.

Вправа 28. Запишіть фонемний склад поданих слів. Встановіть співвідношення між буквами і фонемами.

Суттєвий, розплющений, територія, тютюнництво, пральня, джунглі, роїтися, чилієць, атакуючий, алюмінієвий, Єгипет, відзначити, священник, рисою, роз'яснення.

Вправа 29. Прочитайте слова, запишіть їх фонематичною транскрипцією. Позначте сильні (+) і слабкі (–) позиції фонем. Назвіть алофони фонем кожного слова.

[гус'л'а́р], [ро́жшук], [в'е́лі'ч], [тан'ц'і'ю́нік], [с'в'і́д^жче"н':а], [ко^ул'і́но], [о́блас'ц'], [ро́ск'іш], [злора́д^зство], [з'в'і́ролоу́], [де"ре́ктор], [ро́спов'і́д'], [зап'і́з'н'увати^с'а], [бе"здо^у'р'і́ж':а], [у́лас'ц'і́].

Вправа 30. Прочитайте слова, запишіть їх фонематичною транскрипцією, вкажіть неголовні алофони фонем.

[р'ід'н'а́], [ро́жчи"н], [с'в'і́йс'ки́], [го^у'т'і'у́ка], [с'п'і́вак], [гу́чніс'ц'], [завод^з'с'ки́], [д'н'і́ти], [у́с'е́с'в'і́т], [же"ре"бкува́н':а], [дв'і́їнік], [зас'т"ці́ба́ти], [донк'і́хоцтво], [ди^те"нча́], [в'і́д^з'с'і́кати].

Вправа 31. Слова, подані у фонематичній транскрипції, запишіть фонетичною транскрипцією. Підкресліть позиційні алофони фонем, охарактеризуйте особливості звукових реалізацій.

/автобус/, /ночівл'а/, /сезон/, /зайвий/, /близн'ук/, /айсберг/, /женихан'н'а/, /свердл'ар/, /рекоме́ндац'ія/, /стат'т'а/, /виделка/, /деревинний/, /вйазал'ник/, /закр'ійник/, /вн'ічийу/.

Вправа 32. Подані слова запишіть паралельно фонематичною і фонетичною транскрипціями. Підкресліть комбінаторні алофони фонем, охарактеризуйте особливості звукових реалізацій.

I. Самотній, розпорядок, світський, розжалобити, стихія, передчувати, довкілля, синекдоха, сітчастий, звітність, врозкид, підшкірний, дієвість, запізнілий, узбіччя.

II. Достатній, розтин, плитчастий, розжати, дьогтьовий, відкіля, воєводство, дослідити, датчанин, відміряти, духовність, догризши, шахівниця, дудчастий, розкішню.

Вправа 33. Прочитайте речення, запишіть їх під диктовку фонетичною транскрипцією. Подайте фонемний запис виділених слів, назвіть неголовні алофони фонем.

1. Поночіло, над парканом **висвітлилося півкружжя** місяця й попливло між молодим **листям** (Мушк.). 2. Під ногами хлюпало, в небі стояла несамовита блакить, сонце **легковажно** видивлялося в кожну калюжу, і ця весела, **безпричинна** легковажність від **весняного** повітря передавалася людям (Гум.). 3. **Вранці**, тільки **розжєврісться** схід, у небі над плавнями, знявшись десь із степового аеродрому, вишуговують реактивні (Гонч.).

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Що таке звук? У яких аспектах вивчається звук? Охарактеризуйте кожен з аспектів.
2. Чим відрізняються з акустичного й артикуляційного поглядів голосні і приголосні звуки?
3. Як трактується поняття «фонема»? Чим зумовлене введення цього терміна?

4. Що таке диференційні і недиференційні ознаки фонем? Назвіть диференційні ознаки голосних і приголосних фонем сучасної української мови.
5. Охарактеризуйте склад фонем української мови за різними науковими джерелами.
6. Які вияви може мати фонема у процесі мовлення? Що таке алофон фонем? Які алофони фонем називаються позиційними, а які комбінаторними?

Голосні фонем, особливості їх артикуляції і класифікації

1. Артикуляційні, акустичні і функціональні ознаки голосних фонем сучасної української мови.
2. Артикуляційна характеристика і класифікація голосних у сильній позиції:
  - а) за місцем їх артикуляції;
  - б) за ступенем підняття язика до піднебіння;
  - в) за участю губ в артикуляції.
3. Артикуляційні й акустичні особливості голосних у слабкій позиції.
4. Звукові поля голосних фонем.

Література

- Бондар О. І. СУМ. – С. 17–23.*
Жовтобрюх М. А. КСУЛМ. – С. 101–107, 114–116.
Карпенко Ю. О. ФФ СУЛМ. – С. 21–29.
СУЛМ / А. П. Грищенко. – С. 27–34.
СУЛМ / М. Я. Плющ. – С. 24–28.
Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО. – С. 43–60.
УМ. Енциклопедія – С. 96–98.
Шкуратяна Н. Г. СУЛМ. – С. 26–27.

Домашні завдання

Вправа 34. Прочитайте подані пари слів, з'ясуйте, якими звуками вони різняться, запишіть спільні і відмінні артикуляційні ознаки порівнюваних звуків.

Сирок – сорок, сімка – сумка, коса – каса, димок – думок, ферма – фірма, село – соло, гілка – галка, кленок – клинок, сім – сом, сума – сама, мило – мало, зброя – зброя, бик – бік.

Вправа 35. Запишіть речення фонематичною транскрипцією. У виділених словах охарактеризуйте голосні за рухом язика в ротовій порожнині у горизонтальному і вертикальному напрямках.

Як і кожна дівчина, Марта чекала кохання, вона знала, що це **найбільше** щастя, яке доля **посилає** людині, але чекала без завмирання серця, вона не квапила себе, бо щось їй мовби підказувало, що кохання такою ж **мірою** радість, як і страждання. Тепер пересвідчувалася, що серце їй сказало правду (Мушк.).

Вправа 36. Згрупуйте двоскладові слова, у яких: 1) обидва голосні низького підняття; 2) перший голосний лабіалізований високого підняття, а другий – нелабіалізований середнього підняття; 3) перший голосний лабіалізований середнього підняття, а другий – нелабіалізований низького підняття; 4) обидва голосні заднього ряду, але перший – високого підняття, а другий – низького підняття.

Праля, протяг, брюнет, пояс, п'ята, нюанс, дюшес, прояв, суддя, поляк, тягар, сукня, столяр, сюжет, тягач, тюлень, упряж, нянька, туя, будень, уряд, згряя, бюджет, воля, мряка, зубець, огляд, буряк, натяк, вояк, дубляж, дурень.

Аудиторні завдання

Вправа 37. Запишіть слова фонематичною транскрипцією, охарактеризуйте голосні фонемі за місцем творення (рухом язика в ротовій порожнині в горизонтальному напрямі).

Щасливий, шепіт, буряк, свідок, Чехія, київський, повітря, м'який, вугілля, об'єктив, глюкоза, віднімання, подружжя, відзив, уродженець, трипілля.

Вправа 38. Прочитайте і перепишіть речення, записані фонематичною транскрипцією, проаналізуйте голосні за способом творення (рухом язика в ротовій порожнині в вертикальному напрямі).

/сут'інки т'агліс'а з дн'іпра / л'агали на воду / вкривайучи йійі теплою ковдройу / і сходили / йак др'їжд^жове т'істо // / (Шевч.).
/л'іда погладила долонейу порепаний стовбур / притулилас' шчокоюу до глибоких зморшок / ус'ім своїм вигл'адам співчувайучи старожилу закриниччанс'кого гайу // / (Гуц.).

Вправа 39. Запишіть речення фонематичною транскрипцією, охарактеризуйте голосні фонемі за участю губ при творенні їх.

1. Високо в небо звилася біла з сірим обскубана сорока, горлово крикнула, збиваючи крильми повітря, – скрекіт сипко рознісся над лісом, вириваючи з матової сіризни шкарубку луну (Шевч.). 2. Лось опустил голову, принохуючись до ополонки, далі, з витягнутою шиєю, ступив ще трохи, ось-ось маючи доторкнутися губами до осклілого блакитного шумовиння, – і цієї миті річка під ним затріщала (Гуц.).

Вправа 40. Назвіть фонемі за вказаними ознаками.

1. Голосна, переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізована.
2. Голосна, заднього ряду, високого піднесення, лабіалізована.
3. Голосна, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізована.
4. Голосна, переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізована.
5. Голосна, заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізована.
6. Голосна, переднього ряду, високо-середнього піднесення, нелабіалізована.

Вправа 41. Назвіть спільні та відмінні артикуляційні ознаки голосних фонем у їх головних виявах.

[o] – [a], [i] – [e], [и] – [o], [y] – [a], [e] – [o], [и] – [a], [y] – [i], [e] – [a].

Вправа 42. Випишіть голосні звуки: а) переднього ряду: а, е, и, у, о, і; б) заднього ряду: о, і, у, а, е, и; в) високого і низького піднесення: и, а, і, о, у, е; г) високо-середнього і середнього піднесення: у, и, е, а, о, і.

Вправа 43. Запишіть під диктовку речення фонетичною транскрипцією, дайте повну артикуляційну характеристику головним алофонам голосних фонем.

Скирта вже потемніла від негоди, та коли станеш виривати соломку, лаштуючи для себе затишне кубло, то вона дихне тобі в обличчя стужавілими і злежаними пахощами осені, заспокійливо й густо дихне (Гуц.).

Вправа 44. Подані слова запишіть фонематичною і фонетичною транскрипціями, назвіть голосні у слабкій позиції і проаналізуйте особливості їх артикуляції.

Вмикач, відрив, автор, барвник, рюкзак, скеля, різьбяр, реп'ях, свиня, свято, гуляш.

Вправа 45. Подайте фонетичний і фонематичний записи вказаних слів, окресліть звукові поля голосних фонем.

/a/: салют, цяцькатися, шабля, бажаючий, колодязь, клятва; /e/: українець, фея, перчиця, дятел, майстерня, пелюстка, операція, пацієнт, верхів'я; /o/: хвоя, ночівля, обряд, підборіддя, погляд, дзьоб, годує, потужний; /и/: цибуля, тихоня, хвиля, Цюрих, шиття, дикція, приємний; /у/: чуття, шухляда, хлюпіт, тюль, функція, Угорщина; /і/: ідея, іграшка, іноді, синій, іній, кільцевий, хімія.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Які звуки називаються голосними?
2. Які ознаки покладено в основу класифікації голосних звуків?
3. Назвіть спільні і відмінні ознаки голосних /i/ та /y/, /o/ та /и/, /a/ та /e/.
4. Дайте повну характеристику голосних фонем (у їх головному вияві) у слові *аплодисменти*.
5. Які звуки охоплює звукове поле фонем /e/ та /и/? Наведіть приклади звукових реалізацій.

Артикуляційно-акустична характеристика головних алофонів приголосних фонем

1. Визначення приголосних. Відмінність артикуляції приголосних від артикуляції голосних.
2. Класифікація і характеристика приголосних:
  - а) за співвідношенням голосу і шуму в їх утворенні;
  - б) за місцем творення (або за активним мовним органом);
  - в) за способом творення;
  - г) за твердістю і м'якістю.

Література

- Бондар О. І. СУМ. – С. 24–36.
Жовтобрюх М. А. КСУЛМ. – С. 107–114.
Карпенко Ю. О. ФФ СУЛМ. – С. 29–53.
СУЛМ / А. П. Грищенко. – С. 34–50.
СУЛМ / М. Я. Плющ. – С. 28–33.
Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО. – С. 60–95.
УМ. Енциклопедія – С. 484–485.
Шкуратяна Н. Г. СУЛМ. – С. 29–32.

Домашні завдання

Вправа 46. Врахувавши акустичні ознаки початкових приголосних, запишіть подані слова у три колонки з початковими: 1) сонорними; 2) шумними дзвінками; 3) шумними глухими.

Вибір, далекувато, грація, категорія, залізяка, футляр, жнивварський, явище, багрянець, лотерея, своєрідний, реєстр, хвилювання, цюркотіти, школяр, читання, місяць, транслювати, населення, підтюпцем, юрист.

Вправа 47. Прочитайте слова, зверніть увагу на губні фонemi. Спочатку запишіть фонетичною транскрипцією слова з головним виявом губної фонemi, а потім – слова з її варіантами.

Мініатюра, філія, харків'янин, білчєня, м'ясистий, паляниця, Британія, череп'яний, верблюд, Вінниця, пюре, взуття, пісня, фантазія, люб'язний, фюзеляж.

Вправа 48. Запишіть віршовані строфи фонематичною транскрипцією, охарактеризуйте приголосні фонemi за місцем творення.

Гроза пройшла за обрієм високим,
Шумлять озера хвилею на схід,
Встає гілля, налите синім соком,
І ярина, і яблуневий плід.
Гроза пройшла, сестра моя співуча,
Важкі краплини, ніби солов'ї,
Встає ізнов тривога, ніби туча,
Бентежить, кличе, в груди б'є мої (Мал.).

Вправа 49. Перепишіть подані пари слів, вкажіть, якими звуками вони різняться, охарактеризуйте порівнювані звуки за способом їх творення.

Сірка – дірка, йодний – модний, сиджу – сичу, жар – дар, шило – мило, хліб – хлів, мірка – мітка, хвіст – твіст, човен – повен, туди – люди, пара – кара, доріг – доріс.

Вправа 50. Перепишіть речення, підкресліть епітети до слова земля. Запишіть виділені слова-епітети фонетичною транскрипцією, охарактеризуйте приголосні звуки за ознакою м'якості/твердості.

1. Земля і твердь – однаково безбарвні (Малан.). 2. І земля вся засніжена, біла, кличе в срібні простори свої (Сос.). 3. Бережіте щастя! Бережіть свободу! – Многоплідну землю, землю свою! (Тич.). 4. У його (Івана) жменях була земля. Сіра, пісна (Харч.). 5. І лежала земля, в попелищі земля чорнотіла, Я дививсь і німів, і прощавсь, – і прощатись не міг (Мал.). 6. Земле рідна, земле многоріка, Од ясної Ворскли до Десни Поступ твій звеличують навіки Непохитні дочки і сини (Гриз.). 7. Куди іти? Земля обітована – вона ж під нами, наша, ось вона! Та ще ж яка, мій Господи, багата! Лісами щедра, зерном золота. Міцна зелом, скотиною рогата, народом добра, вірою свята (Кост.). 8. Відкрити їм (людям) уста, відчинити очі, скерувати їх мислення руслом доцільного, бо таких мільйони й мільйони по всій цій широкій, гарній, родючій, Божій землі! (Самч.).

Аудиторні завдання

Вправа 51. Запишіть текст фонематичною транскрипцією. Позначте сильні і слабкі позиції приголосних фонем. Вкажіть, до якої групи за співвідношенням голосу і шуму належить кожна фонема.

Часто надвечір вийде вона (Дарочка) за сад, аж на шлях, під осокови. Гляне-погляне... Поле, поля, безмежні лани. Манячать у далині такі ж хутори, як їх, зливаються з виднокругом у надвечірніх серпанках. Тепле повітря знімається з землі, напеченої за день, аж дух іде із садової гущавини, розніженість повстає довкола, овіяна вечірнім леготом (Гум.).

Вправа 52. Запишіть слова фонематичною і фонетичною

транскрипціями. Підкресліть позиційні і комбінаторні алофони фонем. Назвіть усно місце творення кожного приголосного.

Ланцюг, гудзик, земля, квітець, гаївка, літній, щедрівка, життєвий, черв'як, осіннє.

Вправа 53. Фонематичний диктант із завданням: розподіліть усі приголосні на групи за способом творення: а) проривні; б) щільні (фрикативні); в) африкати; г) зімкнено-прохідні.

Степ вражає своїм безмежжям, блиском, співучістю. І все тут пахне. Пахне особливими пахощами степового різнобарв'я, гарячим лоєм отари, батьковим чабанським духом та відкритою навстіж сухою кошарою (Гонч.).

Вправа 54. Встановіть, у яких випадках сполучення літер дж, дз позначають африкати, а в яких – дві самостійні фонем.

Відзнака, судження, бджоляр, дзюдо, надзвук, відживати, лоджія, дзьоб, таджик, джонатан, відзив, народження, дзюркіт, адже, саджанець, надзвуковий.

Вправа 55. Фонетичний диктант із завданням: подайте (без повторень) у дві колонки палаталізовані і напівпалаталізовані приголосні; доповніть колонки приголосними, яких немає у тексті.

В полі біло, тихо, засніжено ...

Старий Пилип одягнув кожуха, і вийшов надвір.

В тишу полів м'яко падав звук. Кругом було біло і незаймано. Все було вкрито пухким снігом, однаковим і на землі, і на покрівлях. Навіть дерева обросли білим пухом. Навіть стежки не було, навіть слід гусей зразу ж застелявся.

Сніг падав спокійно, тихо, лагідно, замріяно ... (Гум.).

Вправа 56. Запишіть словосполучення фонетичною транскрипцією, дайте повну артикуляційно-акустичну характеристику приголосним звукам.

Домашнє завдання, контрольне списування, фонетична транскрипція.

Вправа 57. Назвіть спільні і відмінні ознаки приголосних звуків:

[л']–[р]; [в]–[х]; [д]–[н']; [с]–[ц']; [ш]–[ч']; [м]–[н]; [к]–[ф].

Вправа 58. Випишіть приголосні звуки:

- а) дзвінкі: б, ч, т, д, г, л, д'з, ф, й, ж;
- б) глухі: ц, р, з, с', н, п, д', в, х, д'ж;
- в) сонорні: л', т, к, р, н, г, в, ф, й, н';
- г) губні: ц, в, р, м, з, д'з', ф, б, н, п;
- г) передньоязикові: ж, к, д'ж, б, ч, х, з, г, л, м;
- д) середньо- і задньоязикові: г, с, й, д', ш, х, т', в, г, к;
- е) проривні: х, б, т, з', д'з, й, д, р, ф, п;
- є) щілинні: б, м, с', п, х, ж, ц, в, н, й;
- ж) афrikати: ш, ч, т, д'з, ц', м, ж, д'ж, н, д'з';
- з) зімкнено-прохідні: в, л', р, с, б, г, н', м, ц, р'.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Які звуки називаються приголосними? Як артикуляційно відрізняються приголосні від голосних?
2. За якими ознаками класифікують приголосні української мови?
3. Як поділяють приголосні за участю голосу і шуму? У чому відмінність між сонорними і дзвінками, дзвінками і глухими приголосними?
4. На які групи поділяють приголосні за місцем творення? Назвіть підгрупи і з'ясуйте відмінність в артикуляції передньоязикових приголосних.
5. Як поділяють приголосні за способом творення? Охарактеризуйте різні підходи мовознавців до класифікації приголосних за цією ознакою.
6. Як характеризуються за різними джерелами напівпом'якшені приголосні – як окремі фонemi чи як варіанти твердих?

Фонетична і фонематична транскрипції

1. Фонетична транскрипція: призначення, основні правила транскрибування слів, речень, текстів. Фонетичний алфавіт.
2. Завдання, принципи і правила фонематичної транскрипції.
3. Відмінності у фонематичних записах за теоріями Московської та Щербівської фонологічних шкіл.

Література

- Бондар О. І. СУМ. – С. 42–45, 82–83.
Жовтобрюх М. А. КСУЛМ. – С. 97–99.
Карпенко Ю. О. ФФ СУЛМ. – С. 79–83.
СУЛМ / А. П. Грищенко. – С. 24–27.
СУЛМ / М. Я. Плющ. – С. 42–43, 61–63.
Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО. – С. 34–38.
УМ. Енциклопедія – С. 638.
Шкуратяна Н. Г. СУЛМ. – С. 46–48, 58.

Домашні завдання

Вправа 59. З'ясуйте, якою транскрипцією записано слова. Перепишіть, використовуючи відповідні дужки. Обґрунтуйте свій вибір.

бігови́ї / б'ілі́зна / вир'і́шити / ви^есоч'і́н' / замі́жжа / копі́це^и / мандр'і́їни к / зас'і́дан'н'а / шчови^есні / јашчі́рка.

Вправа 60. Перепишіть без помилок, які допущено в записах слів, речень фонетичною (1) і фонематичною (2) транскрипціями.

1) [ювіле́ї], /шлја́х/, [ч'ар'і́вній], [мавпя́чий], [д^звóнік], [Бажан'н'а / умова успіху.];

2) /щедрі́ї/, /шеле^ист/, /чут':а/, /ф'і́ртка/, /дже^ире^ило/, [оч'і́ – дзеркало душ'і́].

Вправа 61. Запишіть подані слова фонематичною і фонетичною

транскрипціями, підкресліть позиційні і комбінаторні алофони фонем.

Бриніти, борщик, акація, вересень, буйвіл, агітація, біологія, алгебра, Аркадій, альпініст, бруківка, борідка, варіювання, ведмежа, бюджет, аварійний, Анфіса, архів, безвихідь, багатючий, баєчка, бузина, буревій, вдячний, білорус, близький, бренькіт, бриджі, борсук, Валерій, австралійка.

Аудиторні завдання

Вправа 62. Прочитайте загадки, відгадайте їх. Запишіть речення фонематичною транскрипцією; підкресліть слова, у яких літери я, ю, є, ї позначають дві фонем.

1. Крильми махає, а не літає. 2. Дуже люблять молодця, а б'ють його без кінця. 3. Вертиться, крутиться, ніколи не стане, на ній живуть люди, і гори, і ями. 4. Стоїть вулик придорожній, уночі завжди порожній. 5. Вам його дано, а люди користуються. 6. Білі зуби має, але всі ховає. Довгі коси має, та не заплітає. 7. Один з трубою тягне всіх за собою. 8. У вогні народився, бензину напився і в поле з'явився (Н. тв.).

Вправа 63. Запишіть слова фонетичною транскрипцією, з'ясуйте, у яких випадках в артикуляції голосного є нахил до іншого звука, у яких – немає.

1) голосний [e]: обеліск, секунда, ребус, одеколон, жених, сеньйор, океан;

2) голосний [и]: пасажир, тижневик, тривога, вибухівка, глечик, лишайник, кирилиця;

3) голосний [о]: повітря, погляд, колядка, поклоніння, колючий, подружжя, словотвір.

Вправа 64. Прочитайте, запишіть слова фонетичною транскрипцією, розрізніть пом'якшені і напівпом'якшені звуки.

Місяць, манікюр, біологія, чіпляти, грюкіт, амфібія, збіжжя,

гіпюр, алюміній, різдвяний.

Вправа 65. Прочитайте слова, випишіть і запишіть фонетичною транскрипцією лише ті слова, у яких наявні нескладотворчі голосні [ʏ], [i].

I. Воїн, власний, будівля, вітрянка, шпаківня, вогнегасник, вдячно, динозавр, дивувати, в'язень, вапняк, об'єктив, взірець, доповнення, відмежувати.

II. Йорж, жайвір, ймення, гайок, геройство, молочний, войовничість, майстер, війка, йод, крейда, ймовірний, серйозно, сяйво.

Вправа 66. Текст, записаний фонетичною транскрипцією, переписіть фонематичною. Підкресліть слова, у яких кількість звуків не відповідає кількості фонем. Поясніть, чому?

[ja tak l'ubl'ý / ja tak l'ubl'ý teⁿbé /
mojá sp'ívuča ukrajin's'ka móvo //
ý to^yb'í шуми́т' пол'іс':а голубе́
і ду́жо хвілі́ гомон'а́т' д'н'іпро́в'і //
ý to^yb'í же ⁿв'е́ карпа́цка ви^eсоч'і́н' /
шчо ма́ни^e т' у неⁿз'в'ідаⁿеⁿ ма́йбу́тн'еⁿ /
і стеⁿпова́ беⁿскра́ја ши^eроч'і́н' /
і кобза^eре́ ва ду́ма не́забу́тн'а //] (Стол.)

Вправа 67. Текст, записаний фонематичною транскрипцією, переписіть спрощеною фонетичною транскрипцією. Визначте комбінаторні алофони фонем у підкреслених словах. Назвіть слова, у яких тверді фонемі реалізуються в напівном'яких звуках.

/о слово р'ідне// хто без тебе йа//
чи буде жит' в віках душа моя/
чи буде сонцем в небі пламен'іт' /
а чи залишит'с'а в піт'мі стол'іт'//
о слово р'ідне // знайу / т'іл'ки ти
до мр'ій прозорих підведеш мости /

і вил'лет'с'а д[^]звiнкий пташиний спiв
до бат'кiвс'ких / до рiдних берегiв // / (Чем.)

Вправа 68. Зiставте фонетичну транскрипцiю з варiантами запису фонематичною транскрипцiєю. Пояснiть, чим зумовленi вiдмiнностi у фонематичних записах.

[хви^ел'у^ййес':а] – /хвил'уйешс'а/, /хвил'уйес'с'а/;
[вогз^ал] – /вокзал/, /вогзал/;
[шчод'н'а] – /шчодн'а/, /шчод'н'а/;
[у кл'iц':i] – /у кл'iтц'i/, /у кл'iц'ц'i/;
[м^удрiс'ц'] – /мудр'iст'/, /мудр'iс'ц'/

Вправа 69. Прослухайте речення, запишiть iх повною i спрощеною фонетичною транскрипцiєю. Порiвняйте записи, зробiть висновки.

1. Людина – дивна квітка: вона розкiтає не в оранжереях, а на вiтри, коли бореться з стихiями. 2. Єдина рiч у природi, яку виразно бачиш попереду i не помічаєш, коли вона опиниться за спиною в тебе, це час (Гур.).

Запитання i завдання для самоперевiрки

1. Чим викликана потреба у транскрибуваннi мовлення?
2. Що таке фонетична транскрипцiя? Охарактеризуйте систему лiтер i додаткових знакiв, якi використовують при транскрибуваннi.
3. Визначте завдання, принципи i правила фонематичної транскрипцiї.
4. Чим пояснюються вiдмiнностi у фонематичному записi за теорiєю МФШ i ЩФШ?

ТЕМАТИКА ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ ЛАБОРАТОРНИХ ЗАНЯТЬ

Система вокалізму і консонантизму сучасної української мови

Мета: узагальнити знання студентів про диференційні ознаки голосних і приголосних фонем сучасної української літературної мови; удосконалити навички повної характеристики голосних і приголосних фонем у сильній позиції, визначення їх спільних і відмінних ознак, запису текстів фонетичною і фонематичною транскрипціями; розвивати вміння самостійно аналізувати, порівнювати мовні явища, робити власні висновки, а також пізнавальний інтерес студентів до звукової будови мови.

Завдання перше

Варіант 1. *Записати текст фонетичною транскрипцією, виписати губні приголосні й охарактеризувати їх за участю голосу і шуму та за способом творення.*

Послухаю цей дощ. Підкрався і шумить. Бляшаний звук води, веселих крапель кроки. Ще мить, ще мить, ще тільки мить і мить, і раптом озирнусь, а це вже роки й роки! (Л. Костенко).

Варіант 2. *Записати текст фонетичною транскрипцією, виписати передньоязикові приголосні й охарактеризувати їх за м'якістю і твердістю.*

Цілую всі ліси. Спасибі скрипалю. Він добре вам зіграв колись мою присутність. Я дерево, я сніг, я все, що я люблю. І, може, це і є моя найвища сутність (Л. Костенко).

Варіант 3. *Записати текст фонетичною транскрипцією, виписати язикові приголосні й охарактеризувати їх за участю голосу й шуму. Встановити акустичні пари.*

А через півжиття, коли ти вже здорожений, ця нереальна мить –

як сон серед садів! Ця тиша, це вікно, цей погляд заворожений, і навіть той їжак, що в листі шарудів (Л. Костенко).

Варіант 4. Записати текст фонетичною транскрипцією, виписати проривні приголосні й охарактеризувати їх за місцем творення та за участю голосу і шуму.

Обступи мене, ліс, як в легенді про князя Хетага, коли й кінь був убитий, і він уже ледве брів. Обступи мене, ліс! Хай зупиниться вся ця ватага, хай удариться люттям об спокій твоїх стовбурів (Л. Костенко).

Варіант 5. Записати текст фонетичною транскрипцією, виписати напівном'якшені приголосні й охарактеризувати їх за способом творення та за участю голосу і шуму.

Їх топчуть ситі коні, дзвенять чужі стремена. А букви проростають в легенди і пісні. «Цавет танем!» – як кажуть, прощаючись, вірмени. Твій біль беру на себе. Печаль твоя в мені (Л. Костенко).

Варіант 6. Записати текст фонетичною транскрипцією, виписати щілинні приголосні й охарактеризувати їх за участю голосу і шуму та за місцем артикуляції.

Не знаю я, що буде після нас, В які природа убереться шати. Єдиний, хто не втомлюється, – час. А ми живі, нам треба поспішати (Л. Костенко).

Варіант 7. Записати текст фонетичною транскрипцією, виписати шумні приголосні й охарактеризувати їх за способом творення та за твердістю і м'якістю.

Покремсали життя моє на частки, на тьмяну січку слів і суєти. А серце виривається із пастки – У нетрі дум, під небо самоти (Л. Костенко).

Варіант 8. Записати текст фонетичною транскрипцією,

виписати пом'якшені й напівпом'якшені приголосні й охарактеризувати їх за місцем та способом творення.

Грицько ж, він міряв не тією міркою, В житті шукав дорогу не пряму. Він народився під такою зіркою, що щось в душі двоїлося йому (Л. Костенко).

Варіант 9. *Записати текст фонетичною транскрипцією, виписати проривні, афrikати й охарактеризувати їх за участю голосу й шуму та за місцем творення.*

Як батьків гостинець, як хліб солодкий від зайця, як радісне диво найперших дитячих снів, – хитались у відрах лозові кружальця, шуміли дуби, і стременами вітер дзвенів (Л. Костенко).

Варіант 10. *Записати текст фонетичною транскрипцією, виписати сонорні приголосні й охарактеризувати їх за місцем і способом творення.*

Ходив по горі і дихав на повні груди. Оце вже я дома?! – аж очам не йму! І княжого міста прадавні дивні споруди уламками фресок з землі усміхались йому (Л. Костенко).

Варіант 11. *Записати текст фонетичною транскрипцією, виписати свистячі та шиплячі приголосні й охарактеризувати їх за способом творення та за твердістю й м'якістю.*

Виходжу в сад, він чорний і худий, Йому вже ані яблуко не сниться. Шовковий шум танечної ходи Йому на згадку залишає осінь (Л. Костенко).

Варіант 12. *Записати текст фонетичною транскрипцією, виписати глухі приголосні й охарактеризувати їх за способом творення та за твердістю і м'якістю.*

Чотири рази ми отут збирались. Достойні свідки питані від нас. А як труїла, ще не розібрались. І мусим слухний видати наказ (Л. Костенко).

Варіант 13. *Записати текст фонетичною транскрипцією, виписати проривні, щілинні приголосні й охарактеризувати їх за участю голосу і шуму.*

Звитяги наші, муки і руїни Безсмертні будуть у її словах. Вона ж була як голос України, Що клекотав у наших корогвах!
(Л. Костенко).

Варіант 14. *Записати текст фонетичною транскрипцією, виписати губні, задньоязикові приголосні й охарактеризувати їх за участю голосу і шуму та за способом творення.*

Багряне сонце. Дужка золотава стоїть над чорним каптуром гори. На п'ять воріт зачинена Полтава ховає очі в тихі явори
(Л. Костенко).

Варіант 15. *Записати текст фонетичною транскрипцією, виписати передньоязикові приголосні й охарактеризувати їх за способом творення.*

Десь тихо кумкають з болота. Лягла на мур вечірня позолота. Прощальний промінь блиснув на стіні. І сонце, сонце – як жива істота, єдина, що всміхається мені!
(Л. Костенко).

Завдання друге

Встановити спільні й відмінні ознаки звуків в артикуляційному відношенні.

Варіант 1. [і] – [у], [п] – [м], [н] – [н'], [ж] – [з]

Варіант 2. [о] – [е], [д] – [т], [р] – [р'], [ш] – [с]

Варіант 3. [и] – [і], [з] – [с], [л] – [л'], [ч] – [ц]

Варіант 4. [о] – [а], [д] – [т'], [д^ж] – [ш], [л] – [ф]

Варіант 5. [е] – [и], [б] – [п], [т] – [т'], [з] – [д^з]

Варіант 6. [е] – [і], [й] – [р], [з] – [з'], [ц] – [д^ж]

Варіант 7. [и] – [у], [м] – [н], [с] – [с'], [ч] – [д^з]

Варіант 8. [а] – [у], [к] – [х], [м] – [ф], [ц'] – [д^з']

Варіант 9. [а] – [і], [ж] – [ч], [д^з] – [д^з'], [ч] – [з]

- Варіант 10.** [e] – [a], [л] – [м], [ц] – [ц'], [т] – [с]
Варіант 11. [і] – [о], [ш] – [ч], [д'] – [б], [ш] – [т]
Варіант 12. [e] – [у], [ж] – [р], [л'] – [н'], [ц] – [к]
Варіант 13. [а] – [и], [л] – [р], [з'] – [с'], [в] – [ф]
Варіант 14. [у] – [о], [б] – [м], [д] – [з'], [к] – [л]
Варіант 15. [e] – [о], [д'] – [н'], [к] – [ф], [л] – [й]

Завдання третє

Дати характеристику всім голосним і приголосним звукам.

Зразок: Сузір'я [суз'ірја]

[с] – приголосний; за участю голосу і шуму – шумний, глухий – акустична пара – ([з] – [с]); за місцем творення – передньоязиковий, зубний; за способом творення – фрикативний; за твердістю-м'якістю – твердий; за участю носового резонатора – неносовий; за акустичним враженням – свистячий;

[у] – голосний; за місцем творення – заднього ряду; за способом творення – високого підняття; за участю губ – лабіалізований;

[з'] ...

- Варіант 1.** Інтерв'ю, кювет.
Варіант 2. Торф'яний, силует.
Варіант 3. Фюзеляж, авторитет.
Варіант 4. Ін'єкція, бюджет.
Варіант 5. Футляр, енергія.
Варіант 6. П'єдестал, комп'ютер.
Варіант 7. Феєрверк, циліндр.
Варіант 8. Серйозний, конвеєр.
Варіант 9. Ентузіазм, бар'єр.
Варіант 10. Евакуація, ад'ютант.
Варіант 11. Віньетка, аудієнція.
Варіант 12. Монпансьє, лейтенант.
Варіант 13. Аудієнція, лібрето.
Варіант 14. Артерія, фейлетон.
Варіант 15. Інструкція, логарифм.

Завдання четверте

Встановити і записати слово (іменник у називному відмінку), що складається зі звуків, характеристика яких подана нижче.

Варіант 1. А) голосний, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений; б) приголосний, шумний, дзвінкий, губний, губно-губний, проривний, твердий, неносовий; в) приголосний, шумний, дзвінкий, передньоязиковий, зубний, щілинний, твердий, неносовий, свистячий; г) голосний, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, наголошений; г) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, африкат, твердий, неносовий, свистячий.

Варіант 2. А) приголосний, сонорний, передньоязиковий, альвеолярний, зімкнено-прохідний, плавний, палаталізований, неносовий; б) голосний, переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, наголошений; в) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, проривний, твердий, неносовий; г) голосний, переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, ненаголошений; г) приголосний, сонорний, передньоязиковий, піднебінний, зімкнено-прохідний, дрижачий, твердий, неносовий; д) голосний, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

Варіант 3. А) приголосний, шумний, дзвінкий, передньоязиковий, зубний, щілинний, твердий, неносовий, свистячий; б) голосний, переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, ненаголошений; в) приголосний, сонорний, губний, губно-губний, зімкнено-прохідний, носовий, твердий; г) приголосний, сонорний, передньоязиковий, альвеолярний, зімкнено-прохідний, плавний, палаталізований, неносовий; г) голосний, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, наголошений.

Варіант 4. А) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, піднебінний, щілинний, твердий, неносовий, шиплячий; б) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, піднебінний, африкат, твердий, неносовий, шиплячий; в) голосний, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, наголошений; г) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, щілинний, палаталізований, неносовий, свистячий; г) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, проривний, палаталізований,

неносовий; д) голосний, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

Варіант 5. А) приголосний, шумний, глухий, задньоязиковий, проривний, твердий, неносовий; б) приголосний, сонорний, губний, губно-зубний, щілинний, напівпалаталізований, неносовий; в) голосний, переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, наголошений; г) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, проривний, твердий, неносовий; ґ) приголосний, шумний, глухий, задньоязиковий, проривний, твердий, неносовий; д) голосний, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

Варіант 6. А) приголосний, шумний, глухий, губний, губно-зубний, щілинний, твердий, неносовий; б) голосний, заднього ряду, середнього піднесення, лабіалізований, ненаголошений; в) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зубний, зімкнено-прохідний, носовий, твердий; г) голосний, переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, наголошений; ґ) приголосний, сонорний, губний, губно-губний, зімкнено-прохідний, носовий, твердий; д) голосний, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

Варіант 7. А) приголосний, шумний, глухий, губний, губно-губний, проривний, напівпом'якшений, неносовий; б) голосний, переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, наголошений; в) нескладотворчий голосний; г) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зубний, зімкнено-прохідний, носовий, твердий; ґ) голосний, переднього ряду, високо-середнього піднесення, нелабіалізований, ненаголошений; д) приголосний, шумний, глухий, задньоязиковий, проривний, твердий, неносовий.

Варіант 8. А) приголосний, шумний, дзвінкий, губний, губно-губний, проривний, твердий, неносовий; б) голосний, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений; в) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, щілинний, твердий, неносовий, свистячий; г) голосний, переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, наголошений; ґ)

нескладотворчий голосний; д) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зубний, зімкнено-прохідний, носовий, твердий.

Варіант 9. А) приголосний, шумний, глухий, задньоязиковий, проривний, твердий, неносовий; б) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зубний, зімкнено-прохідний, носовий, твердий; в) голосний, переднього ряду, високо-середнього піднесення, нелабіалізований, наголошений; г) приголосний, шумний, дзвінкий, передньоязиковий, піднебінний, щілинний, твердий, шиплячий; г) приголосний, шумний, глухий, задньоязиковий, проривний, твердий, неносовий; д) голосний, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

Варіант 10. А) приголосний, шумний, дзвінкий, передньоязиковий, зубний, щілинний, твердий, неносовий, свистячий; б) приголосний, шумний, дзвінкий, губний, губно-губний, проривний, напівпом'якшений, неносовий; в) голосний, переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, наголошений; г) приголосний, шумний, дзвінкий, передньоязиковий, піднебінний, щілинний, напівпом'якшений, неносовий, шиплячий, подовжений; г) голосний, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

Варіант 11. А) приголосний, шумний, дзвінкий, губний, губно-губний, проривний, твердий, неносовий; б) голосний, переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, ненаголошений; в) приголосний, сонорний, передньоязиковий, піднебінний, зімкнено-прохідний, вібрант, палаталізований, неносовий; г) голосний, переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, наголошений; г) приголосний, шумний, дзвінкий, передньоязиковий, зубний, щілинний, твердий, неносовий, свистячий; д) приголосний, шумний, глухий, задньоязиковий, проривний, твердий, неносовий; е) голосний, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

Варіант 12. А) приголосний, сонорний, передньоязиковий, піднебінний, зімкнено-прохідний, дрижачий, твердий, неносовий; б) голосний, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований,

наголошений; в) приголосний, шумний, дзвінкий, передньоязиковий, зубний, проривний, палаталізований, неносовий; г) голосний, переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, ненаголошений; ґ) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, щілинний, палаталізований, неносовий, свистячий; д) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, проривний, палаталізований, неносовий.

Варіант 13. А) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, щілинний, палаталізований, неносовий, свистячий; б) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, проривний, палаталізований, неносовий; в) голосний, переднього ряду, високого піднесення, нелабіалізований, ненаголошений; г) приголосний, сонорний, передньоязиковий, альвеолярний, зімкнено-прохідний, плавний, твердий, неносовий; ґ) голосний, переднього ряду, середнього піднесення, нелабіалізований, наголошений; д) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, африкат, палаталізований, неносовий, свистячий.

Варіант 14. А) приголосний, сонорний, губний, губно-зубний, щілинний, твердий, неносовий; б) голосний, заднього ряду, високого піднесення, лабіалізований, наголошений; в) приголосний, сонорний, передньоязиковий, альвеолярний, зімкнено-прохідний, плавний, твердий; г) голосний, переднього ряду, високо-середнього піднесення, нелабіалізований, ненаголошений; ґ) приголосний, шумний, глухий, передньоязиковий, зубний, африкат, палаталізований, неносовий, свистячий; д) голосний, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, ненаголошений.

Варіант 15. А) приголосний, шумний, дзвінкий, передньоязиковий, піднебінний, щілинний, твердий, неносовий, шиплячий; б) голосний, заднього ряду, високого піднесення, лабіалізований, ненаголошений; в) приголосний, сонорний, передньоязиковий, піднебінний, зімкнено-прохідний, вібрант, твердий, неносовий; г) приголосний, сонорний, передньоязиковий, зубний, зімкнено-прохідний, носовий, твердий; ґ) голосний, заднього ряду, низького піднесення, нелабіалізований, наголошений; д) приголосний, сонорний, передньоязиковий, альвеолярний, зімкнено-

прохідний, плавний.

Завдання п'яте

Встановити звук, який відрізняється від інших у ряду звуків своїми артикуляційно-акустичними ознаками. Обґрунтувати свій вибір.

Зразок: [г], [к], [х], [б].

Звук [б] відрізняється від інших звуків за місцем творення, бо він – губний, а решта – задньоязикові.

Варіант 1. [б], [п], [д], [д'], [т], [т'], [с]

Варіант 2. [б], [п], [в], [м], [ф], [л']

Варіант 3. [р], [р'], [ж], [ч], [ш], [д^ж], [г]

Варіант 4. [р], [р'], [л], [л'], [н], [н'], [в], [j], [к]

Варіант 5. [з], [з'], [с], [с'], [в], [ф], [j], [х], [д]

Варіант 6. [д^з], [д^з'], [ц], [ц'], [ч], [д^ж], [р']

Варіант 7. [п], [т], [т'], [ц], [ц'], [с], [с'], [ч], [д]

Варіант 8. [з], [з'], [с], [с'], [д^з], [д^з'], [ц], [ц'], [ш]

Варіант 9. [р], [р'], [н], [н'], [м], [ш], [л], [л']

Варіант 10. [б], [д], [д'], [з], [з'], [ж], [ч], [с]

Варіант 11. [ц], [ц'], [л], [л'], [н], [н'], [х]

Варіант 12. [ц'], [j], [з], [с], [г], [х], [ж], [ш]

Варіант 13. [г], [к], [б], [д], [т], [д'], [з']

Варіант 14. [с], [ж], [ч], [ш], [д^ж]

Варіант 15. [з], [с], [ч], [ш], [з'], [с'], [j], [в]

Змістовий модуль 2

ФОНЕТИЧНІ ЯВИЩА В СИСТЕМІ ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ (ЗВУКІВ)

Основні теоретичні положення

Поняття про чергування. Чергування варіантів фонем

Чергування (альтернація) – закономірна зміна звуків у складі тієї самої морфеми слів та їхніх форм, яка полягає в заміні однієї фонемі іншою або сполукою фонем чи фонемним нулем і служить одним з морфологічних засобів мови в галузі формо- та словотворення.

Позиційні чергування – зміни звуків, які відбуваються залежно від їхньої фонетичної позиції у слові й зумовлені живими фонетичними нормами сучасної мови.

Чергування варіантів голосних фонем пов'язане зі зміною алофонів у наголошеній і ненаголошеній позиціях, зокрема:

[o] – [oʷ]: [g^oól^oub] (голуб) – [g^ooʷl^oúbka] (голубка);

[e] – [e^и] – [e^є]: [vé^єни] (весни) – [ve^исна́] (весна) – [vi^є·c'н'·áнка] (веснянка);

[и] – [и^є] – [e^и]: [ж^ити] (жити) – [жи^єв'о́·т'] (живуть) – [же^ив'е́] (живе).

Зумовлене фонетичною позицією звуків і чергування [y] – [ỵ] (/v/) та [i] – [ị] (/j/): [y dé·n'] – [ỵ dé·n']; [науча́·j·e] – [наўча́·j·e]; [и́ти] – [ịти] тощо.

Чергування [i] – [ị], [y] – [ỵ] фіксується українською орфографією: а) між приголосними вживаються [y], [i], між голосними – [v], [j]; б) на початку речення перед приголосним вживаються [y], [i], а перед голосним – [v], [j̣]; в) після голосного перед приголосним можливе варіативне вживання [y] – [v], [i] – [j̣], але перед [v], [f], [xv], [cv], [л'v] – тільки [y].

Історичні чергування. Найдавніші чергування голосних фонем.

Історичні чергування – це звукові зміни, зумовлені історичними причинами, відсутніми в сучасній мові. Вони є наслідком фонетичних змін, які відбувалися в давні часи.

Найдавніші історичні чергування голосних виникли ще в дослов'янській період як відображення кількісних і якісних особливостей індоєвропейських та праслов'янських дифтонгів і монофтонгів:

а) [e] – [o] (з давнього ě – ō): *везти – возити, нести – носити*; (наголошене *e* у праслов'янських дієсловах вживалося на означення одноразової нетривалої дії, а наголошене *o* – тривалої, повторюваної дії);

б) [o] – [a] є наслідком колишнього чергування коротких голосних з довгими (ǫ – ō, ǣ – ā). Після злиття у праслов'янській мові коротких *ǫ*, *ǣ* виник голосний *o*, а після злиття довгих *ō*, *ā* – голосний *a*: *котити – катати, ломити – ламати*;

в) [e] – [i] відбиває колишнє чергування ě – ē; у праслов'янській мові *ě* перейшло в *e*, *ē* – в *ĭ* (давньорус. *плети – заплѣтати*) > укр. *і*: *летіти – літати, мести – підмітати*;

г) [i] – [a], де *i* походить від *ĭ* < ē (давньорус. *лѣзти – лазити*, укр. *лізти – лазити*);

г) [i] – [и] (з ĭ < ē – ī): *сісти – сидіти*;

д) [a] – [y] (з ę – o): *трясти – трусити*;

д) [e] – [o] – [и] – Ø: *беру – збори – збирати – брати*;

є) [y] – [и] – [o] – Ø: *дух – дихати –дохлий – тхнути* тощо.

Найдавніші чергування відбуваються в основах дієслів і служать для вираження граматичних форм видових відтінків.

Чергування [o] – [e] – [i].

Чергування [o], [e] у відкритих складах з [i] в закритому складі, яке виникло після занепаду зредукованих *ъ*, *ь* – одна з найхарактерніших рис, які відрізняють українську мову від інших слов'янських.

Чергування відбувається:

1) при словозміні іменників (*село – сіл, захід – заходу, Київ – Києва*), прикметників (*батьків – батькового, Андріїв – Андрієвого*), займенників (*мого – мій, свого – свій, твого – твій*), числівників

(шести – шість, семи – сьомий – сім), дієслів (міг – може, ніс – несе, ріс – росла);

2) при словотворенні іменників (нога – ніжка, будова – будівник, ремесло – ремісник), прикметників (шкільний – школярський, рідний – народжений, бічний – боковий), числівників (сімсот – сьомий), дієслів (неволити, народжувати, носити тощо).

[o], [e] не чергуються з [i]:

1) [o], [e] випадні або вставні (сон – сну, петля – петель);

2) у звукосполученнях -оро-, -оло-, -ере-, -еле- (колос, шелест, берег, поборов, **але** поріг, сморід, оборіг, моріг тощо);

3) у Р. в. множини іменників на -ення (означень, рішень);

4) у наголошених частинах складних слів -вод-, -воз-, -нос-, -ход-, -роб- (діловод, водовоз, хлібороб);

5) в абрєвіатурах і похідних словах (колгосп, страйкком, профком);

6) у словах іншомовного походження (атом, фактор, Платон, **але** якір, Федір, Яків тощо).

Деякі слова мають паралельні форми: брівка і бровка (край дороги), інші – розрізняються за семантикою: головка (часнику, цвяха) – голівка (дитини) тощо.

Чергування [o], [e] з фонемним нулем.

Чергування [o] – фонемний нуль, [e] – фонемний нуль пов'язані з занепадом давніх редукованих у слабкій позиції і їх вокалізацією у сильній:

садъкъ → [садок] – садъка → [садка];

вьсь → [вєс'] – вьс'' → [вс'а] тощо.

Голосні |o|, |e|, які виникли на місці сильних [ъ], [ь], називають випадними: день – дня, пень – пня, сон – сну тощо.

Вставні секундарні |o|, |e| утворилися у зв'язку із занепадом редукованих, але не на їхньому місці. Вони з'явилися між шумним звуком і сонорним, які після занепаду [ъ] чи [ь] після [p], [л], [м], [н] почали вимовлятися у межах одного складу:

огнь → [огн'] → [огón'], [вогón'];

сєстръ → [сєстр] → [се^нстєр].

Чергування |o|, |e| з фонемним нулем відбувається при словозміні та словотворенні:

1) в іменниках із суфіксами -ок, -очок, -оть, -ень, -ець: *лікоть* – *ліктя*, *хлопець* – *хлопця*;

2) у непохідних іменниках: *день* – *дня*, *вітер* – *вітру* (але лоб (льбь) лоба (льба), рот (ръть), рота (ръта));

3) у Р. в. множини іменників жіночого й середнього роду: *весна* – *весен*, *банка* – *банок*, *голка* – *голок* тощо.

При словотворенні ці чергування відбуваються рідко і в різних морфологічних класах: *темний* – *тьма*, *сотня* – *сто*, *ссати* – *соска* та ін.

Чергування |e|, |o| після шиплячих та |j|.

Фонема |o| після шиплячого або |j| буває в українській мові фонетичним відповідником |e|, з яким чергується: *пшениця* – *пшоно*, *ліска* – *лійок*.

У сучасній українській мові |o| після шиплячого або |j| вживається закономірно: перед твердими приголосними, а також перед складами з [a], [o], [y] та [и], що походить від давньоруського ы: *жолудь*, *бджола*, *жолоб*, *жовтий* тощо.

Фонема |e| вживається перед м'якими приголосними та перед складами з [e] й [и], що походить від давнього [i] (орф. и): *черниця*, *учень*, *честь*, *чернетка* тощо.

Це чергування охоплює сферу словотворення, а при словозміні порушується під впливом аналогії. Зокрема, |o| вживається після шиплячого та |j| перед м'яким приголосним замість |e|:

1) в іменниках III відміни з суфіксом -ост(і): *свіжості*, *більшості* (бо *молодості*, *вічності* тощо);

2) у Д. в. і М. в. одн.: *бджолі*, на *щоці*, на *вечорі* (*бджола* – *бджоли* – *бджолу* – *бджолою* тощо);

3) у закінченнях Р. в. (-ої) й О. в. (-ою) прикметників, займенників, числівників: *гарячої*, *гарячою*; *нашої*, *нашою*; *першої*, *першою* тощо.

У сучасній українській мові після шиплячого та |j| перед твердими приголосними замість |o| може вживатися |e|:

1) у дієслівних формах: *хочемо*, *можемо*, *знаємо*;

2) у коренях слів: *жену*, *шепчу*, *чешу*;

3) у пасивних дієприкметниках з суф. -ен (ий): *печений*, *озброєний*;

4) у прикметниках на -ев-, -ен- та віддієслівних утвореннях на -но: *грушевий, краєвий, збільшено, озброєно* тощо;

5) в іменниках та похідних утвореннях: *Шевченко, Сергієчко; жертва, чемпіон; кочерга, черга, черговий, чергувати* тощо.

Чергування голосних у звукосполученнях |ри|, |ли| – |ро|, |ло| – |р'і|, |л'і|.

Звукосполучення |ри|, |ли| і |ро|, |ло| розвинулися із давньоруських сполучень *р, л* та редукованих *ь, ъ*. У сильній позиції редуковані змінилися на голосні повного творення: *кръвь – кров, кръсть – хрест*. Якщо редукований опинявся у слабкій позиції, він занепадав, а плавний приголосний набував вторинної складотворчості, що не властива східнослов'янським мовам. У російській мові внаслідок складотворної вимови [р], [л] розвинувся голосний [о], [е], що був і в сильній позиції: *крвав → кровав, глтать → глотать* та ін.

В українській мові від складотворчості плавного розвинувся голосний нечіткої артикуляції [и]: *крвав(ьи) → кривавий, глтати – глитати; трвога → тривога*. В українських діалектах голосний [и] або [е] міг розвинутися не тільки після плавного, а й перед ним: *кирниця (керниця), кривавий (кервавий)*.

Отже, |и| чергується з |о| у звукосполученнях |ри|, |ли| і |ро|, |ло| переважно при словотворенні. Іноді спостерігаються відхилення від закономірних фонетичних змін, зокрема: у слові *брѣва* міг розвинутися голосний [и], але за аналогією до інших форм цього слова з'явився [о] (*брѣвь – бров, брѣви – брови*); у слові *крѣхта* повинен розвинутих [о], але за аналогією до слова *кришити* (з *крѣшити*) вимовляємо [кріхта].

Звукосполучення |р'і|, |л'і| виникли з давньоруських [ръ], [лъ], тобто таких, що переходили закономірно в групи [ри] – [ро], [ли] – [ло]. У таких випадках діє аналогія до інших слів із закономірним [і]: *брів / замість бров ← бръвь; грім (замість гром ← грѣмь)* тощо.

Чергування |г|, |к|, |х| із |ж|, |ч|, |ш|.

Чергування |г|, |к|, |х| – |ж|, |ч|, |ш| належить до найдавніших слов'янських чергувань, зумовлених першим перехідним пом'якшенням задньоязикових (перша палаталізація) перед голосними переднього ряду.

Це чергування відбувається при словозміні та словотворенні.

У сфері словозміни спостерігається:

а) у кличному відмінку іменників чол. р.: *юнак – юначе, друг – друже, пастух – пастуше*;

б) у Н. в. і непрямих відмінках множини від іменників *око і вухо* (*очі – очей, уші – ушей* і т. д.);

в) у дієслівних особових та дієприкметникових особових формах: *зберегти – збережу, збереже, збережуть, збережений* і т. д.

При словотворенні |г|, |к|, |х| чергуються із |ж|, |ч|, |ш| переважно перед суфіксами (ці суфікси колись починалися голосним переднього ряду):

а) при творенні іменників жін. р. за допомогою суфіксів -к /а/ ← -ьк /а/, -еньк /а/, -б /а/: *рука – ручка, рученька; друг – дружба* та ін.;

б) при творенні іменників із суфіксами -ин /а/, -иськ /о/, -ищ /е/, -ник (← -ьник): *вовк – вовчище, друг – дружина*;

г) при творенні прізвища на -енк /о/, -ук: *Варченко* (від Варка); *Шульжук* (від Шульга) і под.;

г) при творенні якісних та присвійних прикметників: *ворог – ворожий, книга – книжний, бік – побічний, тітка – тітчин* та ін.;

д) у дієсловах: *дорогий – дорожити, наука – навчити, сміх – смішити* тощо.

Подібне чергування зустрічається у коренях слів: *гнати – жєну, закон – зачинати, ходити – пішли* тощо.

Чергування |г|, |к|, |х| із |з'|, |ц'|, |с'|.

Зміну |г|, |к|, |х| на |з'|, |ц'|, |с'| перед закінченням -і з колишнього Ъ називають другим перехідним пом'якшенням задньоязикових (друга палаталізація): *муха – мусі, свічка – свіці, книга – книзі*.

При словозміні чергування відбувається:

а) у Д. в. і М. в. однини іменників жін. р. перед закінченням -і: *жінка – жінці, повага – повазі, нога – (на) нозі, страх – (у) страсі*;

б) у М. в. однини іменників чол. р. і середн. р.: (у) *барак – (у) бараці, молоко – (у) молоці, вухо – (у) вусі*.

У сфері словотворення |г|, |к|, |х| чергується із |з'|, |ц'|, |с'| при творенні прикметників за допомогою суфікса -ськ (ий): *вояк – вояцький, Буг – Бузький, чех – чеський*; при творенні іменників жіночого роду – відповідників до іменників чоловічого роду на -ник: *відмінник – відмінниця, робітник – робітниця* тощо.

Альтернація твердих і палаталізованих передньоязикових відповідників.

Чергування |д| – |д'|, |т| – |т'|, |з| – |з'|, |с| – |с'|, |ц| – |ц'|, |дз| – |дз'|, |л| – |л'|, |н| – |н'|, |р| – |р'|, і навпаки, |д'| – |д|, |т'| – |т|, |з'| – |з| та інші виконують морфологічну функцію і відбуваються у сферах:

1) словозміни:

а) при відмінюванні іменників: *дві|р| – (у) дво|р'|і, вік|н|о – на вік|н'|і, во|л'|я – во|л|ею, те|дз'| – те|дз|ем* і под.

б) при відмінюванні дієслів: *хо|д|ити – хо|д'|іть, во|з|ити – во|з'|іть, си|д'|ити – си|д|иш;*

в) у коренях двоскладових слів (з односкладовим коренем) при відмінюванні іменників, числівників, дієслів: *|д'|ім – |д|ому, |с'|ім – |с|еми, |н|ести – |н'|іс* тощо;

2) словотворення:

а) іменників з суфіксами -як (*го|л|ий – го|л'|як*); -анин, -янк (*грома|д|а – грома|д'|янин – грома|д'|янка*); -д- (*хо|д|ити – хо|д'|ба*); -яр- (*шко|л|а – шко|л'|яр*); -яг- (*бро|д|ити – бро|д'|га*); -юр- (*ба|с| – ба|с'|юра*); -ізм, -іст (*ідеа|л| – ідеа|л'|ізм – ідеа|л'|іст*);

б) прикметників із суфіксами -яв- (*чор|н|ий – чор|н'|явий*); -ян- (*во|д|а – во|д'|яний*); -яст- (*сріб|л|о – сріб|л'|ястий*); -н- (*со|л|о – со|л'|ний*);

в) дієслів на -і (ти), -я (ти): *си|р|ий – си|р'|іти, звіль|н|ити – звіль|н'|яти* тощо.

Чергування передньоязикових зубних приголосних із піднебінними.

Поширені в сучасній українській літературній мові зміни |д| – |дж|, |д| – |ж|, |т| – |ч|, |з| – |ж|, |с| – |ш|, |ц| – |ч|.

При словозміні зубні приголосні чергуються з піднебінними здебільшого в дієслівних формах, зокрема:

1) особових: *са|д|ити – са|дж|у, ни|с|ати – ни|ш|еш, ма|з|ати – ма|ж|еш;*

2) інфінітиві: *са|д|ити – са|дж|ати, вино|с|ити – вино|ш|увати, закру|т|ити – закру|ч|увати* тощо.

У сфері словотворення чергування відбуваються переважно при творенні:

1) іменників: *но|с|ити – но|ш|а, пря|д|уть – пря|ж|а, сві|т|ити –*

сві|ч|ка, уро|д|ити – уро|ж|ай, ли|ц|е – ли|ч|ко, сон|ц|е – соне|ч|ко;

2) дієприкметників: но|с|ити – но|ш|ений, зосере|д|ити – зосере|дж|ений тощо.

Чергування однієї приголосної фонемі зі сполученням приголосних фонем.

У сучасній українській мові розрізняють чергування однієї фонемі з двома однотипними та двома різнотипними приголосними фонемами.

Зміна «фонема – дві однотипні фонемі» (або «дві однотипні фонемі – фонема») є результатом фонетичного подовження внаслідок прогресивної асиміляції при словозміні іменників: *сіль – сіллю, молодь – молоддю, розкіш – розкішню, ніч – нічню, знання – знань, роздоріжжя – роздоріж* тощо.

Чергування «фонема – дві різнотипні приголосні фонемі» поширене у групах:

а) |б| – |бл'|, |п| – |пл'|, |м| – |мл'|, |ф| – |фл'| – відбувається в особових формах дієслів (І ос. одн., III ос. мн.): *робити – роблю – роблять; топити – топлю – топлять; відмовити – відмовлю – відмовлять; зловити – зовлю – зовлять; графити – графлю – графлять;*

б) |б| – |б'ю|, |п| – |п'ю|, |в| – |в'ю|, |м| – |м'ю|, |ф| – |ф'ю|, |р| – |р'ю| – відбувається в особових формах дієслів (*бити – |б'ю| (б'ю), пити – |п'ю| (п'ю), вити – |в'ю| (в'ю)*) та у відмінкових формах іменників (*любов – любов'ю, матір – матір'ю, верф – верф'ю, імені – ім'я*).

У сфері словотворення чергування відбувається при творенні пасивних дієприкметників із суфіксом -ен (ий), безособово-предикативних слів на -но, віддієслівних іменників на -енн(я): *послабити – ослаблений – ослаблено; висловити – висловлений – висловлено; ліпити – ліплений – ліплення*; різних розрядах слів з суфіксами -ач-, -ан-, -ак-, -ат- (орф. -яч-, -ян-, -як-, -ят-): *слива – слив'янка, солома – солом'яний, голуб – голуб'ята, голуб'ячий* і под.

Зміни приголосних при додаванні суфіксів -ськ-, -ств-, -щ-.

Творення іменників та прикметників супроводжується фонетичними змінами, які виникли на межі твірних основ і суфіксів -ськ-, -ств-, -щ- після занепаду редукованого ь, що входив до їх складу (-ьск, -ьств): *пророк + ьство > пророчество > пророч'ство >*

пророцтво; волох + ЪСК (ЬЙ) > волошьський > волош'с'кий > волос'с'кий > волос'кий тощо.

Зміни приголосних відображені у таблиці:

Кінцеві приголосні	Словотвірні суфікси	Результати фонетичних перетворень	
		Суфікси	Приклади
Г , Ж , З	-ськ- (<ЬСК)	-зьк-	<i>Вінніпег – вінніпезький, гагауз – гагаузький, Запоріжжя – запорізький</i>
К , Ч , Ц	-ськ	-цьк	<i>Кременчук – кременчуцький, Бахмач – бахмацький, стрілець – стрілецький, але Чукотка – чукотський, П'ятихатки – п'ятихатський, В'ятка – в'ятський (суфікс -к, що стоїть після приголосного основи, випадає)</i>
Х , Ш , С	-ськ-	-ськ-	<i>волох – волоський, латиш – латиський, Полісся – поліський, (але казах – казахський, Цюрих – цюрихських та ін.)</i>
Г , З , Х , Ш , К , Ц'	-ств (<ЬСТВ-)) –ств-, - ств-	-зтв-, -ств-, -цтв-	<i>убогий – убозтво, боягуз – боягузтво, птах – птаство, товариш – товариство, козак – козацтво, стрілець – стрілецтво</i>
Ц'к , С'к	-ин- -ин-	чч шч	<i>вінницький – Вінниччина полтавський – Полтавщина</i>
С'к	-енк-	шч	<i>Васько – Ващенко</i>
Г	-ш- (<ЬШ-)	жч	<i>дорогий – дорожчий</i>
С	-ш-	шч	<i>красивий – краций</i>
З'	-ш-	жч	<i>вужький – вужчий</i>

ТЕМАТИКА ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Позиційні чергування звуків

1. Поняття про чергування. Різновиди чергувань.
2. Чергування алофонів голосних фонем.
3. Чергування алофонів приголосних фонем.
4. Чергування алофонів голосних фонем з алофонами приголосних фонем.

Література

- Бондар О. І. СУМ. – С. 83–91.*
Жовтобрюх М. А. КСУЛМ. – С. 127–130.
Карпенко Ю. О. ФФ СУЛМ. – С. 83–93.
СУЛМ / А. П. Грищенко. – С. 57–64.
СУЛМ / М. Я. Плющ. – С. 63–64.
Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО. – С. 107–116.
УМ. Енциклопедія – С. 463, 725–726.
Шкуратяна Н. Г. СУЛМ. – С. 59–60.

Домашні завдання

Вправа 70. Подані пари слів запишіть фонетичною транскрипцією, позначте корені і з'ясуйте, які звуки чергуються.

Весло – весла, зелений – зелень, сивий – сивина, пекти – печений, верх – вершина, мислити – мислитель, ходити – ходіть, нерви – нервовий, блистіти – блиск, дерево – дерева, бистрий – бистрінь.

Вправа 71. Запишіть пари слів фонетичною транскрипцією, позначте морфеми, у яких наявні варіанти приголосних фонем, підкресліть звуки, що чергуються.

Просьба – просіть, легенький – легко, квіти – уквітчаний, досвід –

досвідчений, кімната – у кімнатці, блюдо – блюдце, книжка – у книжці, річка – на річці, хвилюєш – хвилюєшся, безмісячний – безшовний, пізно – пізніше, дзвоник – дзвін.

Аудиторні завдання

Вправа 72. Згрупуйте парами і запишіть фонетичною транскрипцією спільнокореневі слова, позначте морфєми, у яких відбуваються позиційні чергування голосних звуків. Вкажіть алофони, що чергуються.

Села, нищити, твердь, критика, велетень, чорний, очищений, чорніти, очищати, нищівний, критикувати, велетенський, твердий, селянський.

Вправа 73. До поданих слів доберіть інші форму чи слово, у яких виявилися б позиційні чергування голосних звуків.

Вишенька, стежка, лоза, крига, степ, рибалка, корінчастий, кривулька, сльози, зупинка, осінь.

Вправа 74. Прочитайте речення. Запишіть фонетичною транскрипцією слова, у морфємах яких можливі позиційні чергування голосних звуків. Проілюструйте звукозміни, змінюючи форму слова чи добираючи спільнокореневі слова.

1. Весна гомоніла, вода гоготіла, неспокійно ворушилися ріки. Немов ремствували на береги, і, набираючи сили, раптом долали їх, свої кордони, і розливалися на всю міць, на всю широчінь, ген-ген заливаючи луки (Ів.). 2. Всюди тепер розлилося молоде степове море, бушуючи на вітрах, викидаючи під час штормів на берег величезне корчомаччя неліквідних верб (Гонч.). 3. То припадаючи до землі, то злітаючи вгору, поблизу крутився димчасто-сірий травник, що мав білий поперек, білий низ тіла, покритий чорно-бурими плямками (Гуц.)

Вправа 75. До поданих слів доберіть відповідники, при зіставленні з якими виявляються позиційні чергування приголосних.

Запишіть фонетичною транскрипцією варіанти морфем і звуків.

Ніготь, отець, сон, копита, жито, короткий, знаєш, приніс, дьоготь, дочка, казка, стежка, кут, ховають, танець, кінець, загадка.

Вправа 76. Прочитайте речення. Запишіть фонетичною транскрипцією слова, у морфемах яких можливі позиційні чергування приголосних звуків. Проілюструйте звукозміни, змінюючи форму слова чи добираючи спільнокореневі слова.

1. Ген по спориші біжить півень – пробіжить і зупиниться, пробіжить і зупиниться, оглядаючись назад та притримуючи в горлянці булькітливий крик. 2. Лось ревнув, кличучи на допомогу, і його очі все густіше набрякали кров'янистим смутком, аж горіли червоним розпачем. 3. Наш чотириногий пацієнт лежав у тіні, схований від літнього сонця, що стояло в zenіті, шлючи на землю шмальке проміння. 4. Вони (стежки), навсібіч сануючись по рідній землі, схожі на людську долоню, помережану калейдоскопом зморщок (Гуц.). 5. Несподівана осінь розгорнула над містом сірий мокрий покров, повиваючи дні вогкими туманами, дощами і гидкою мрякою (Підм.). 6. Столітні велетні-дуби, Бувало, в бурю і негоду Шумлять, дивуючи природу, І ждуть з піснями боротьби (Ол.).

Вправа 77. Прочитайте подані слова і запишіть їх фонетичною транскрипцією. Виділіть приголосні звуки [в], [й] та нескладотворчі голосні [ў], [і]. У яких словах можливе чергування приголосних із нескладотворчими голосними? Запишіть, де це можливо, паралельні форми слів, щоб довести можливість такого чергування.

Повний, водити, сповідь, бував, упевнений, алергія, даю, водойма, вмиваю, думає, найми, вівці, буяє, голова, відмовив, віє, аличевий, її, агресія, барвник, Андрій.

Вправа 78. Доберіть приклади словосполучень із варіантами фонем /в/ і /й/.

Зразок: навчалася в Одесі – працювала в Києві // [в] – [й].

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Що таке чергування? У чому полягає відмінність позиційних чергувань від історичних?
2. Як по-іншому можна назвати позиційне чергування?
3. Продовжте визначення: «Сукупність усіх алофонів фонемі – це ...».
4. Назвіть звуки, які утворюють у звукові поля фонем /д/, /ж/, /з/.

Історичні чергування голосних фонем

1. Найдавніші чергування голосних у коренях слів.
2. Чергування /о/, /е/ з /і/.
3. Чергування /о/, /е/ з нулем звука.
4. Чергування /е/ з /о/ після шиплячих та /й/.
5. Чергування /о/ з /и/ та /е/ з /и/ у сполученні з сонорними /р/, /л/.

Література

- Бондар О. І. СУМ. – С. 91–100.
Жовтобрюх М. А. КСУЛМ. – С. 130–142.
Карпенко Ю. О. ФФ СУЛМ. – С. 93–104.
СУЛМ / А. П. Грищенко. – С. 64–68.
СУЛМ / М. Я. Плющ. – С. 64–75.
Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО. – С. 117–126.
УМ. Енциклопедія – С. 215–216.
Шкуратяна Н. Г. СУЛМ. – С. 60–61, 63, 65–66, 68–69.

Домашні завдання

Вправа 79. Розподіліть пари слів на групи за особливостями чергування: а) /о/, /е/ з /і/; б) /о/, /е/ з нулем звука; в) найдавніші чергування.

Вогонь – вогню, хід – ходу, шість – шести, квітка – квіток, летіти – літати, поріг – порогу, день – дня, збирати – брати, допомога – допомагати, стіл – стола, сон – сну, клонитися – кланятися, молоток –

молотка, вітер – вітру, чоло – чільний, гребти – загрибати, кінь – коня, осінь – осені, віз – воза, крапля – крапель, піч – печі, слово – слів, лізти – лазити, вінок – вити, трусити – трясти.

Вправа 80. До поданих слів доберіть такі їх форми, щоб у кожній парі було представлено чергування /o/, /e/ з нулем звука.

Сон, палець, хлопець, пеньок, пень, січень, краєчок, холодець, гонити, учень, гайок, куток, червень, вівторок, рівень, квіток, жовтень, вітер, шматок, в'язень, вузол, мене, творець, бубон.

Вправа 81. Доберіть до першої групи слів синоніми, а до другої – антоніми, у коренях яких після шиплячих наявні голосні /e/ чи /o/, обґрунтуйте їх уживання.

I. Лимонний, одружитися, безсердечний, прохач, твердий (хліб), очікувати, кривавий, диявол, правдивий, тліти, залицятися, вихований.

II. Зранку, підлий, дорогий, білявий, крик, скупий, добрий, неохайний, ганьба, з'являється, ввічливий, гладенький.

Вправа 82. Прочитайте текст, перепишіть його фонематичною транскрипцією. Знайдіть слова, які засвідчують історичні чергування голосних фонем. Наведіть усі словоформи та похідні від них, де можуть відбуватися ці чергування.

Зранку захмарило і довго сіяло на землю холодну, дрібну мжу, потім повіяв з Акерманщини вітер, розчистив небо, і на поля бризнуло сонце. Запарувала рілля, тьмяно заблищали на сонці одвернуті лемешами скиби землі. З дощової мряки виринув Вишневий хутір – з два десятки мазанок із зеленими від моху стріхами. Сонце пригрівало сильніше, земля дихала вільготніше, із голубого неба долітав повний жалю журавлиний трубний клич, який то гучнів, то завмирав, танучи в голубій безвісті. Тимко, налягаючи руками на чепіги, часто задирав голову, проводжав даленіючі косинці журавлів, і тихий смуток облягав його серце (Тют.).

Аудиторні завдання

Вправа 83. Перепишіть подані спільнокореневі групи слів, позначте варіанти коренів. Поясніть закономірності найдавніших чергувань голосних фонем.

- 1) чесати – вичісувати, шептати – нашіптувати, гребти – загрибати, мести – замітати, чекати – вичікувати, плести – заплітати, летіти – політати;
- 2) нести – заніс – заносити, везти – завіз – завозити, брести – забрід – бродити, текти – витікати – потоки;
- 3) ломити – ламати, гонити – ганяти, стояти – стати, скакати – скочити, могти – допомагати, кланятися – вклонитися;
- 4) лізти – лазити, ліпити – заляпати, сідати – садити;
- 5) дерти – видирати – дірка – драний, беру – забираю – забрав – вибір, терти – натирати – натру.

Вправа 84. У поданих реченнях виявіть слова, у яких можливі найдавніші чергування голосних у коренях. Доберіть спільнокореневі слова і позначте варіанти коренів.

1. Андрій перестав гребти, кілька разів глибоко вдихнув повітря, ширшаючи в грудях, і німів, немов прислухаючись до якогось тихого-тихого звуку (Тют.). 2. Раптом кінь заіржав сполохано і, високо скинувши спутаними ногами, скочив убік, погупав важко, аж земля, здається, здушено зітхала (Гуц.). 3. Спорожнивши один клунок додолу, хлопець витер торбинкою чоботи, поплював на них і знову витер (Підм.). 4. Тільки стара Наумиха стояла невесела біля печі, не обзиваючись й словом (Коц.). 5. Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, той не вмре, не здобувши нового добра (Укр.). 6. Закачавши штани, він бреде по воді, Аж на хвилі кладе свої скроні руді (Павл.). 7. Западає вечір, і я йду, вбираючи в груди його спокій. 8. Біля хати шуміли, вклоняючись вітру, два клени (Шевч.).

Вправа 85. Першу групу слів запишіть у родовому відмінку множини, а другу – у родовому відмінку однини, поясніть чергування голосних. Вкажіть, у яких морфемах відбуваються альтернації.

I. Доба, коса, сльоза, особа, робота, зоря, слово, коло, гора, корова, щока, борода, береза, село.

II. Кмітливість, дотепність, енергійність, відвертість, бадьорість, щирість, відданість, справедливість, ввічливість, величність, бережливість.

Вправа 86. Запишіть у називному відмінку однини подані словосполучення. Позначте варіанти морфем, у яких відбувається чергування голосних фонем.

Братового олівця, батьковим капелюхом, у дядьковому будинку, Степанового портфеля, з Івановим братом, Андрієвому внуку, на сусідовому мопеді.

Вправа 87. До поданих словосполучень, ужитих у місцевому відмінку однини, доберіть паралельні форми. З'ясуйте, які фонемі й у яких морфемах чергуються.

На шкільному вечорі, у наступному році, на військовому зборі, у батьковому костюмі, на останньому уроці, в осінньому лісі, на крутому березі, у рідному місті, на братовому обличчі, в чужому будинку, у вишневому саду.

Вправа 88. З'ясуйте відхилення від чергування /o/, /e/ з /i/ у поданих словах. Згрупуйте слова відповідно до правил.

Шелест, вихователь, кілок, берег, шовк, горб, червоний, вишень, землероб, палець, чек, квиток, ковзати, ворог, професор, інженер, маленький, мислитель, ріднесенький, зелень, їдалень, Артем, відеречко, скороход, голубонька, дзвінок, черга, закон, черешня, пафос, торба, мороз.

Вправа 89. До поданих слів доберіть такі їх форми, щоб у кожній парі було представлено чергування /o/, /e/ з нулем звука. Підкресліть слова зі вставними /o/ та /e/.

Ручка, певний, стежка, повний, кожний, пісня, серце, весна,

сосна, капля, борозна, хмаринка, вишня, сережки, сотня, кав'ярня, кухня, відро, порічки, зерно, хвіртка.

Вправа 90. Випишіть із поданих речень слова, при словозміні яких відбуваються чергування /o/, /e/ з /i/ або фонемним нулем. Запишіть відповідну словоформу і поясніть наявність фонемозмін.

1. Ось викотився на стежку клубок колючок, і цей клубок сіро-зелених голок, виставивши кумедний писок їжака, звернув на узбіччя, зник у шерехкому бур'яні. 2. Приємно вскочити у погріб глибокої осені або зимою, коли за нещільно причиненими дверима мете й мете, приємно встромити руку в крижаний розсіл і, тремтячи від холоду та від насолоди, їсти хрумкий огірок. 3. Якось непомітно дощі липневі та серпневі обернулись на дощі вересневі та жовтневі, начебто злившись у суцільну й одноманітну холодну маячню. 4. Кінь виступав статурно, вигинаючи точену шию, весело б'ючи міцними ногами по молодій траві. 5. Зібралось докупити кілька в'язів, два з них мають усохлі верхівки, і, оглядаючи стовбури, я налічив – згори донизу – на кожному з них по сім-вісім дупел. 6. Товариш залишив мене тут, на острові, а сам, сівши в моторний човен, подався в село по всякий надібок: хліб, олію, сірники, сіль. 7. Жодної хвилики не відаючи відпочинку, материні руки знаходили роботу в скрині й біля скрині, на столі й під столом, на вікні й під вікном (з творів Гуц.). 8. Виймали хлопці із ярма занози. Шапки знімали, випрягши волів. Вогонь в'їдався в чорні ребра воза, прив'язані за дишель до землі (Кост.).

Вправа 91. Запишіть загадки і відгадки до них, вставляючи пропущені букви на позначення голосних. Обґрунтуйте свій вибір. Доберіть (де це можливо) спільнокореневі слова, щоб проілюструвати чергування /e/ з /o/ після шиплячих.

1. Ч..пуруха біла ч..рну сорочку наділа. 2. Сам ч..рвоний, а чуб зелений. 3. Без вікон, без дверей живе ш..стеро дітей. 4. Ноги на полі, середина на дворі, голова на столі. 5. Хто на собі хату носить? 6. Стоїть піп над водою та ш..лестить головою. 7. Стоїть пані у куточку в ч..рнім ч..біточку.

Слова-відгадки: ч..репаха, буряк, коч..рга, яблуко, оч..рет, пш..ниця, редька.

Вправа 92. Із поданих речень виписіть слова з /ри/, /ли/, доберіть до них такі споріднені, у яких виявилися б чергування /e/, /o/ з /и/.

1. Тонкий голосок її бринів, як струна (Мирн.). 2. Були тут страшні гармати. Од вистрілу дрижали хати. 3. Тут з салом галушки лигали, Лемішку і куліш глитали (Котл.). 4. Закипіла на Україні страшенна тривога, Як на шляху піднялася Сірома убога (Кул.). 5. Гори багрянцем кривавим спалахнули, З промінням сонця західного прощаючись, – Так моє серце жалем загорілося, З милим, коханим моїм розлучаючись (Шевч.). 6. Гриміли на вулиці мотори, скреготало залізо гусениць (Загр.). 7. Над Дунаєм виблискували ластівки, широка річка мирно синіла під чистим небом (Гонч.).

Вправа 93. Перепишіть текст фонематичною транскрипцією. Підкресліть слова, у яких можливі історичні чергування голосних, поясніть кожен тип взаємозаміни.

Ліс ще не набрав сонця, ще поміж сосон гуляли холоднуваті протяги, й тільки згори повівало застоюним у вітті теплом. Звідтіля ж, згори, линув сухий скрип, здавалося, то скрипить розсохлий колодязний журавель – понад лісом тягнулася до великої води вервечка чапель (Мушк.).

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Які чергування називаються історичними?
2. Які причини зумовлюють чергування /o/, /e/ з /i/?
3. Назвіть випадки, коли чергування /o/ та /e/ з /i/ не відбувається.
4. За якою ознакою розрізняють випадні і вставні /o/ та /e/? Наведіть приклади.
5. Коли після шиплячих та /й/ /o/ чергується з /e/? У яких випадках порушується це чергування? Наведіть приклади до кожного випадку.
6. Поясніть чергування /o/ та /e/ з /и/ у групах ри, ли.

Історичні чергування приголосних фонем

1. Чергування /г/–/ж/, /к/–/ч/, /х/–/ш/.
2. Чергування /г/–/з'/, /к/–/ц'/, /х/–/с'/.
3. Чергування фонем як наслідок взаємодії з колишнім /й/.
4. Чергування однієї фонемі зі сполученням двох фонем.
5. Поняття морфонеми і морфонології.

Література

- Бондар О. І. СУМ. – С. 100–108.
Жовтобрюх М. А. КСУЛМ. – С. 142–148.
Карпенко Ю. О. ФФ СУЛМ. – С. 104–116.
СУЛМ / А. П. Грищенко. – С. 64–70.
СУЛМ / М. Я. Плющ. – С. 77–83.
Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО. – С. 126–132.
УМ. Енциклопедія – С. 215–216.
Шкуратяна Н. Г. СУЛМ. – С. 71–74.

Домашні завдання

Вправа 94. До поданих слів доберіть споріднені з усіма можливими чергуваннями приголосних фонем.

Сухий, пестити, берег, гасити, розбійник, посвята, турок, убогий, вухо, бродити, яблуко, радити, птах, спати, лазити, токар, капелюх, плести, різати, качка, любити, болото, пасіка, трусити, багатий, мураха, мести, товариш, квітка, світло, гриміти, письмо, славити, світ, дихати, лице, сідати, лихо, плакати, аптека.

Вправа 95. Від поданих іменників утворіть прикметники за допомогою суфіксів -ськ-, -ств-, поясніть наявність змін у них.

Буг, Прилуки, Волга, козак, Дрогобич, Прага, Запоріжжя, чех, чуваш, Калуга, Кагарлик, Іртиш, Дрогобич, казах, читач, гайдамака, чуваш, чех, грек, ткач, бідняк, латиш, словак, птах, товариш.

Вправа 96. Поданий текст прочитайте і перепишіть фонематичною транскрипцією, відзначте випадки наявних або можливих історичних чергувань приголосних. Проілюструйте чергування, добираючи споріднені слова.

За вікном кружляли сніжинки. Рідкі, білі, неначе пух, якісь аж несправжні. Рожевуватою розмитою плямою висіло над лісом сонце. Передчуття тиші й спокою оповивало душу, сніжинки падали аж на її дно – не танули. На старій, покорченій вітрами сливі сиділи снігурі. І на яблуні, що росла трошки нижче. Серед них – кілька дуже великих. Орест ніколи не бачив таких великих снігурів, і лише перегода зрозумів, що вони понадималися на хвищу. Якщо в цьому світі є хоч щось довершене й викінчено-красиве – то це снігурі. Так думав Орест, спостерігаючи сторожких птахів (Мушк.).

Аудиторні завдання

Вправа 97. До поданих іменників доберіть споріднені слова, де б виявилися чергування приголосних при словотворенні, що є наслідком I палаталізації. Поясніть фонемні зміни у морфемах.

Жінка, книга, молоко, подруга, гріх, знак, рух, лелека, наука, страх, вік, грак, сміх, гуцулка, запах, чайка, горох, каліка, туга, небезпека.

Вправа 98. Подані іменники чоловічого роду запишіть у кличному відмінку. Поясніть фонемні зміни у морфемах.

Пророк, парубок, моряк, юнак, козак, чумак, чоловік, гусак, вовк, дивак, друг, Олег, плуг, батіг, пастух, Явтух, ховрах.

Вправа 99. Запишіть подані іменники у формах давального і місцевого відмінків однини. Поясніть чергування приголосних при словозміні.

Крига, бік, яблунька, луг, напруга, око, стріха, дорога, круг, тік, кулак, нога, рух, берег, зупинка, мачуха, поріг, вухо, тарілка.

Вправа 100. Прочитайте. Випишіть дієслова, у яких відбулося чергування приголосних, доберіть дієслово, що підтверджує наявність взаємозамін фонем. Згрупуйте за типами чергування.

1. Ой, у полі вітер дише, билину колише; козаченько до милої чотири листи пише. 2. Соловейку сизокрилий, скажи правду, де мій милий! (Н. тв.). 3. Ось я тобі службу нараджу. 4. Коли ми тут сваримось і миримось, у ворота хтось возом уїжджає (Вовч.). 5. Тьму світло переможе, щоб не було негод. Лиш той творити може, хто любить свій народ (Сос.). 6. Пішов шелест по діброві, шепчуть густі лози (Шевченко).

Вправа 101. Від поданих інфінітивів утворіть пасивні дієприкметники минулого часу, форми 1-ї особи однини теперішнього чи майбутнього часів. Укажіть тип чергування.

Спекти, обновити, посадити, мастити, скотити, викосити, світити, виходити, славити, виїздити, трусити, закріпити, пускати, скупити, давити, оповістити, диміти, городити, прищепити, губити, економити, носити, дробити, виростити, розграфити, мостити, оформити.

Вправа 102. Від поданих іменників утворіть прикметники. Запишіть фонематичною транскрипцією варіанти кореня. Поясніть наявне чергування приголосних.

Риба, мавпа, дрова, верф, солома, голуб, жирафа, жаба, морква, хлопець, лев, торф.

Вправа 103. Від поданих дієслів утворіть можливі форми наказового способу. Поясніть наявне чергування приголосних.

Зразок. *Глянути – глянь – гляньмо – гляньте.*

Гладити, мастити, возити, солити, пустити, просити, цідити, лазити, жалити, в'янути, ділити, грузити, крутити, дурити, хвалити, садити.

Вправа 104. Уживайте подані іменники у давальному або

місцевому відмінку однини. Запишіть варіанти кореня, зумовлені чергуванням.

Роса, сало, касета, вагон, поїзд, дзеркало, дівчина, завод, комора, береза, народ, ворона, твір, проза, журнал, газета, сестра, океан, кукурудза, офіс, людина, лист, новела, автобус, планета, закон, староста, склад, глибина, цемент.

Вправа 105. Утворіть від поданих слів іменники за допомогою суфіксів -ак, -аг, -уг, -анин, -ар, -б, -інн, -к. Поясніть наявні чергування.

Солити, бідний, ювілей, чванитися, жадний, освіта, каятися, скло, хвалити, голосити, скромний, просити, бродити.

Вправа 106. Утворіть іменники від назв областей України за допомогою суфікса –ин (а). Поясніть фонемні зміни у морфемах.

Зразок. Сумська – Сумщина.

Черкаська, Хмельницька, Чернівецька, Вінницька, Кіровоградська, Київська, Рівненська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Одеська, Херсонська, Миколаївська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська.

Вправа 107. Запишіть речення фонематичною транскрипцією, вкажіть усі випадки наявних і можливих історичних чергувань приголосних.

1. На розлуку подам тобі руку і скажу з тихим жалем: бувай! Гарній казці кінець, але в луках Ти мене пам'ятай, пам'ятай (Рот.). 2. Як дітей в дорогу споряджала, тамувала смуток свій і жаль, на щоках сльозинкою дрижала материнська добрість і печаль (Луц.). 3. Моя княгине! Ти ідеш вмирати, піднявши вгору стомлене лице. Я плачу й можу сліз не витирати. Старі дуби, спасибі вам за це. 4. Мене ізмалку люблять всі дерева, і розуміє бузиновий Пан, чому верба, від крапель кришталева, мені сказала: «Здрастуй» – крізь туман. Чому ліси

чекають мене знову, на щит піднявши сонце і зорю. Я їх люблю. Я знаю їхню мову. Я з ними теж мовчанням говорю (Кост.). 5. На човні я ... вітри співають, Кричать чайки, кудись звучи... В очах моїх знамена мають, Бряжчать, виблискують мечі. 6. Місяцю, місяцю, Князенку ночі, Зглянься на мене! Взявши на срібнії крила свої, Ти понеси мене Високо, високо... (Ол.). 7. Ах, це десь весна танцює, Розтопивши білу кригу! – Переповнений любов'ю, Я одкрив кохання книгу. 8. Хмара ще ширше сиві краї свої закотила і звідти так само ж, здавалось, ціляла в брязк розтріснутого неба, потріскуючи у Дніпрі (Тич.).

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Які чергування приголосних є наслідком першої палаталізації? Другої палаталізації? Наведіть приклади.
2. Які чергування приголосних відбуваються при словотворенні? При словозміні? Наведіть приклади.
3. Яку функцію виконують історичні чергування?
4. Що таке морфонема? Наведіть приклади.

ТЕМАТИКА ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ ЛАБОРАТОРНИХ ЗАНЯТЬ

Фонетичні та історичні чергування

Мета: удосконалити вміння виявляти позиційні та історичні чергування звуків і фонем при словозміні і словотворенні, пояснювати фонемні і звукові зміни у морфемах; групувати слова за типами чергувань; розвивати навички добору споріднених слів та виділення у них аломорфів, вміння аналізувати мовний матеріал, узагальнювати і робити висновки.

Завдання перше

Змінити форму поданих слів або дібрати до них споріднені так, щоб проілюструвати історичні чергування голосних фонем. Позначити морфемні, у яких наявні взаємозаміни.

Варіант 1. Висихати, Прокіп, брова, щирість, крапля, черниця, постіль, звільнення, витирати, невільник.

Варіант 2. Гребти, Антін, жнець, перевести, недокрів'я, жонатий, чорнобривий, злість, заплести, Псьол.

Варіант 3. Забирати, промінь, Київ, сьогодні, учитель, мішок, надвечір'я, вітерець, летіти, вишня.

Варіант 4. Дрижати, радість, грудень, жертва, розтривожений, дривітня, розвідка, сніжок, зернина, грузнути.

Варіант 5. Виносити, качки, паровоз, кінець, Чернігів, жнець, летіти, котити, отвір, вінок.

Варіант 6. Шостий, простір, червонобокий, замітати, пливти, квітки, сльози, чорнобривці, роздоріжжя, хвіст.

Варіант 7. Бойовий, політ, меншість, котити, посол, грудень, осінь, збоку, веретено, сосна.

Варіант 8. Корова, кишенья, вечоріти, могти, вихор, смужечка, вірець, садити, спосіб, приніс.

Варіант 9. Орел, заробітки, кочерга, лазити, вузол, лити, сморід, загін, Євген, щока.

Варіант 10. Збереш, крихкий, більшість, дерти, трубопровід, весільний, мішок, бриніти, панок, бджоли.

Варіант 11. Парубок, пташечка, кришити, журавлі, дрібний, тріска, клекотіти, перенести, творити, подвоїти.

Варіант 12. Джерело, вижовклий, півень, спросоння, ялинка, сокіл, зберігати, косити, терпіти, трійка.

Варіант 13. Черниця, вербиченька, пісня, цокотіння, зоря, мені, привезти, вихопити, ревіти, швачка.

Варіант 14. Краєчок, вчора, вороги, вихованець, кишенья, гора, перемогти, вкотити, земля, нескоримий.

Варіант 15. Пшениця, дрівітня, дріт, підворіття, Стеблів, круторогий, лежати, помолодіти, терти, Львів.

Завдання друге

До поданих слів дібрати споріднені або утворити такі їх форми, в яких було б відображено чергування приголосних фонем.

Варіант 1. Тривога, чоловік, тихо, любити, гребля, зношений, кров, убогий, піщина, пробудження.

Варіант 2. Невістка, Явтух, подруга, ім'я, круча, їздити, птаство, відрядження, свекруха, дорогий.

Варіант 3. Туга, парубок, тихо, козак, ноша, підживлення,

повітка, місяць, вузький, Параска.

Варіант 4. Луг, небезпека, птах, Вінниця, нагороджується, дочка, в'ється, мідний, губити, галузка.

Варіант 5. Ловити, косити, вік, садити, порох, Гадяч, полтавський, сирий, ходити, писати.

Варіант 6. Стомитися, запорука, товариш, завірюха, срібло, урожай, молоко, солома, перемога, бігати.

Варіант 7. Графіти, князь, вухо, робітник, матір, відмовити, розкіш, свічка, вимостити, внучка.

Варіант 8. Дозволити, колиска, ліпити, Бахмач, волох, верф, топити, змастити, допомога, відзнака.

Варіант 9. Крутити, Вінніпег, ніч, тесати, арфа, черепок, дивак, крапати, успіх, місяць.

Варіант 10. Безлиций, Бельбек, бродяга, допускання, загородка, каблук, креслярка, недосліджений, обгородження, пастушка.

Варіант 11. Безсніжжя, блок, виломити, дорадник, дуга, загострюваний, канючити, малайка, незліченний, патока.

Варіант 12. Безрукавка, богослов`я, відкритий, зав'язка, жолудь, копійка, Криворіжжя, начинка, обеззвучений, перегладити.

Варіант 13. Безробіття, божеволіти, вантажник, загороджений, кольчуга, нянька, обводнений, перегромаджувати, підмашення, погодити.

Варіант 14. Бідачка, божий, верхівка, драпіжник, зав'язь, камбоджійка, маловоддя, переохолодження, підпряжка, нагромадження.

Варіант 15. Ветлуга, викрутка, дружечка, завершення,

корсиканка, мандрівник, підмовлений, посоромлений, розголошення, смужка.

Завдання третє

Утворити прикметники за допомогою суфікса -ськ (ий). Пояснити зміни приголосних фонем.

Варіант 1. Збруч, Черкаси, Прага, Запоріжжя, Золотоноша.

Варіант 2. Калуга, Прилуки, Париж, Одеса, Черемош.

Варіант 3. Дрогобич, Збараж, Житомир, Кагарлик, Кривий Ріг.

Варіант 4. Пилявка, Хуст, Збруч, Полош, Волга.

Варіант 5. Єгипет, Воронеж, Острог, Кременчук, Золотоноша.

Варіант 6. Хмільник, Кіровоград, Галич, Іртиш, Аюдаг.

Варіант 7. Звенигородка, Овруч, Буг, Атабаска, Бермуди.

Варіант 8. Жабокрич, Аттика, Болград, Балхаш, Гаага.

Варіант 9. Баскунчак, Брест, Вінніпег, Гадяч, Голландія.

Варіант 10. Бельбек, Гетеборг, Забужжя, Мексика, Цюрих.

Варіант 11. Гренландія, Дамаск, Єкатеринбург, Мекка, Нальчик.

Варіант 12. Карпати, Жмеринка, Оренбург, Палех, Перекоп.

Варіант 13. Ірак, Люксембург, Неаполь, Сіракузи, Шепетівка.

Варіант 14. Ісландія, Кременчук, Перемишль, Печенга, Пилипівка.

Варіант 15. Копенгаген, Магдебург, Петрівка, Путивль, Чукотка.

Завдання четверте

Записати текст фонематичною транскрипцією. Виписати слова, у яких відбуваються фонеморфологічні чергування голосних і приголосних фонем. Дібрати до них споріднені слова або змінити їх форму.

Варіант 1. Богданів обоз стояв далеченько за Пилявкою серед болота та мочарів в старому пилявецькому замку. Молоді козаки аж рвались в битву. Старі їх здержували. – Чого ви рветесь, наче гарячі рвучкі коні? – гомоніли старі козаки. – Може, й нам доведеться накласти головами і втішити панів. На все воля божа. Ондечки панів наступає велика незліченна сила! Коли в кого дуже сверблять руки, то усім буде об що їх почухати. Щоб наглядати та кмітити над польським табором, Богдан посадив на засідки сторожу скрізь понад

берегами Пилявки в верболозі та в очеретах (*І. Нечуй-Левицький*).

Варіант 2. По один бік Пилявки чорніло та червоніло пекло. Зате по другий бік річки неначе цвів рай. Польські полки виступали з табору одні за другими на лучану низину. Виступили гусари й улани на конях, виступили й піші полки, усі пишно убрані в ясні кунтуші, неначе пани прибрались не на битву, а на якийсь багатий бенкет. Гусари червоніли, неначе грядка півонії та польового маку, присипана золотою сухозліткою. Уланські полки мріяли неначе клумби розкішних рожевих троянд, саме в цвіту. Піші полки то жовтіли, то червоніли, неначе клумби якихсь тропічних жовтогарячих, синіх та рожевих квіток (*І. Нечуй-Левицький*).

Варіант 3. От з-за одного пригорка висунулось Запорозьке військо в червоних, як жар, жупанах, в чорних шапках з високими червоними верхами, зігнутими набік. Зачервоніли запорозькі жупани та кунтуші, заманячіли огнясті верхи шапок. На чорному фоні виступала довга червона смуга. Здавалось, ніби десь в хмарі промкнувся червоний промінь сонця і ніби облив кривавою смугою чорну хмару саме посередині. На другому пригорку піднявся білий Богданів намет, а за наметом з'явився Богдан на коні в запорозькому червоному кунтуші. Біле здорове перо заманячіло на червоній шапці (*І. Нечуй-Левицький*).

Варіант 4. Князь Єремія вислав і своїх жовнірів битись з козаками, що стояли на самому кінці козацького табору за Пилявкою. Цілий день гарцювали його жовніри, перейшовши річку вбрід, стикались з козаками, бились в густих спотичках з ними на герцях. Багато впало Єремійних хоробрих жовнірів, багато впало й козаків. Але князь Єремія не кинувся усім військом в битву; він боявся, що не його сила, і, певно, дожидався, поки князь Домінік не рушить усього свого війська на Богданів табір.

Другого дня польське військо знов полилось трьома лавами і перейшло Пилявку (*І. Нечуй-Левицький*).

Варіант 5. Серед літа саме в спеку козаки й татари хмарами облягли навкруги польське військо. Поляки обкопали свій табір валами. Козаки насипали вали навкруги ще вищі й поставили тамечки

гармати, і палили з гармат в табір, влучаючи в жовнірів та в коні без помилки й промаху. В такій облозі козаки держали панів сім неділь. В таборі почалася пошесть, почався голод. Поїли усю харч, яка була, а вийти з табору було неможна. Пани почали їсти конятину, пили гнилу воду з боліт. Пішла пошесть по панах, почався упадок на коні. Пани вже хотіли здатись. Один нездатливий Єремія затявся й встояв до кінця... (І. Нечуй-Левицький).

Варіант 6. Тим часом Богдан пішов з військом навперейми королеві. Розбив його військо під Зборовом, вирубав упень кілька польських полків і ввігнався в осередок табору, обгорнув козаками намети короля, але не схотів гнати його в полон. Король мусив постановити мир з козаками. Відомий Зборовський, і дав їм великі привілеї. Козаки випустили панів з окопів, випустили й князя Єремію. За сім неділь в окопі перемерло од голоду сім тисяч панів, а слуг їх то й без ліку. З шістдесяти тисяч коней зосталось тільки три тисячі. Змарнілих, виснажених од голоду панів виводили з окопів попід руки. Змучений голодом, вийшов звідтіл і князь Єремія, неначе тінь давнього гордого князя Вишневецького (І. Нечуй-Левицький).

Варіант 7. Була ще рання година. Митрополит тільки що поснідав. На столі на олив`яних полумисках лежали недоїдки редьки та смажені на сковороді кружалки квашених буряків, обсипаних борошном. Сильвестр Косов сидів на стільці з високою спинкою. Перед ним на невеличкому столикові лежав розгорнутий фоліант, старий та пожовклий, переплетений в шкуратяні товсті палітурки з застіжками. Він дочитував листка, і йому, очевидячки, не хотілося одривати очей од книжки як писар переступив поріг його кімнати.

Виговський низько поклонився митрополитові. Митрополит зирнув на його сердито, але встав з стільця. Він був вже старий та сухорлявий, з довгою сивою бородою та короткими косами... (І. Нечуй-Левицький).

Варіант 8. Але ні я, ні духовенство на Україні не думаємо присягати цареві на підданство. Про це гетьманові нема чого й говорити! – сказав митрополит і при останніх словах аж скрикнув.

– Чом же так, святий владико?

– А тим, що поки наша церква залежить од цареградського патріарха, ми вдержимо свою автономію і свої права. Не такої заспіває нам московський патріарх Никон, чоловік простий, невчений, крутий та завзятий на вдачу. Він зламає нашу автономію і запроторить наших владик і попів в свої льохи, в котрих він карає муками своїх духовних. Про присягу нашу нехай ясновельможний гетьман і не допоминається! – знов аж крикнув старий владики, і його посічені кучері задрижали кругом голови (*І. Нечуй-Левицький*).

Варіант 9. Невеселий виїхав того ж таки дня з Києва Іван Остапович з двома верхівцями-козаками. Вже наступав вечір, як він в'їхав у густий київський бір. Сумне небо, вкрите густими хмарами, високі сосни, що стояли, ніби стіни, по обидва боки дороги, наводили на його задуму. Бір тихо гув, неначе далекі хвилі моря. Це сумовите, тихе, але дуже гудіння наводило на душу Виговського задуму й сум. Після шуму і гаму в Києві на празникуваннях та обідах Виговському здалося, що він заїхав у якусь пустиню. Він похилив голову, а думи за думами тихо йшли одні за другими, одна другу викликаючи серед мертвої самотності (*І. Нечуй-Левицький*).

Варіант 10. Надворі і в покоях стояла мертва тиша. Маленькі вікна стали ніби сліпнути: надворі вже сутеніло. Вечір заглядав у всі маленькі віконця, а по кутках стояли темними стовпами діди-тіні. В недобре натоплених покоїчках було холодно. Виговський важко зітхнув і, глянув на столи, на поскладані в купи усякі канцелярські папери. І ці столи навели на його смуток. Йому здавалось, що і ті покої, і ті столи не наводили б на його душу якийсь смуток, якийсь жаль, невідомий до того часу серед походів та битв, серед бурливого козацького життя...

«Битви й битви, битви пливли за битвами, як дні за днями! А моє серце не зазнало волі, не зазнало щастя...» (*І. Нечуй-Левицький*).

Варіант 11. Двір покійного Богдана Стеткевича стояв край невеличкого подільського села Мокран. На ледве примітному невеличкому пригорку, неначе він виліз на той горб, рятуючи себе од болота, котре з трьох боків суспіль облягало Мокрани. З високою гострою зчорнілою покрівлею з двома узькими баштами, котрі були приставлені на двох углах, з товстими стінами і узенькими вікнами,

мурований стародавній палац був схожий на теперішню поганеньку гуральню, задимлену, чорну й непривітну. Поверх покрівлі стриміли муровані високі й товсті димарі, прикриті зверху од дощу вимурованими шапками, в котрих чорніли з двох боків дірки (*І. Нечуй-Левицький*).

Варіант 12. Ці високі й широкі димарі здалеку були схожі на високі улики, прикриті зверху книшами або якимись чудернацькими паляницями. На чотирьох рогах палацу були пороблені муровані зверху узькі, внизу широкі підпірки: здалеку здавалось, ніби палац, неначе черепаха, розчепірів свої купецькі товсті ніжки і налагодився злізти з пагорка, але ніяк не міг рушити з місця. Палац був кругом обкопаний глибоким ровом. А на окопі стримів гострий дубовий частокіл. За окопом лисніли болота, котрі подекуди зеленіли осокою та густими очеретами. В густій осоці подекуди неначе тонули круглі кущі верболозу та вільшини (*І. Нечуй-Левицький*).

Варіант 13. Настав день турніру. Князь Адольф, його жінка та дочка посідали на троні проти воріт, кудюю в'їжджали на конях рицарі. Ввесь намет, усі стіни вгорі були обвішані гірляндами з листу та квіток. Усі гості розмістилися навкруги на стільцях та ослонах. Почали виїздити на конях рицарі в залізних позолочених панцирях, в залізних шапках. Почалася битва. Багато молодих рицарів виїжджало на битву. Але між ними не показалося ні одного міцносилого та дуже сміливого. Вже сонце підбилося високо вгору. Коли несподівано на майдан виїхав якийсь несподіваний рицар з закритим лицем, весь ніби закований в позолочене залізо. Під ним кінь аж вигравав, аж танцював (*І. Нечуй-Левицький*).

Варіант 14. Конюх з смоляною здоровою скалкою пішов вперед. За ним рушили усі. Конюх високо підняв над головою палаючий поліський факел. Червоний світ од палаючої живиці облив палац, неначе кров'ю. Ясно виступив палац на фоні чорної ночі, як пишна декорація на сцені з баштами на углах, з ганком, з якимсь прикалабком, причепленим до стіни коло башти, з важкими пірамідальними підпорками. Світ лився на чудний, важкий палац, мигав, переливався по стінах. Закутки, визубні, звивки й заломки коло прикалабків ховались в чорні тіні, неначе боялися світла і чорніли,

неначе чорні колони попритулювані до палацу (*І. Нечуй-Левицький*).

Варіант 15. Олеся скочила з коня і лягла на траві під дубом, держачи коня за поводи. Кінь щипав низьку траву і прихкав, обертаючи голову до Олесі. Олеся встала, прив'язала коня до молодого граба і знов лягла під дубом, поклавши голову на одрубок колодки, що валявся на траві. Олеся втомилась від незвичайної для неї далекої промашки верхом на коні. Вона простяглася на ввесь свій зріст, потяглася разів зо два і лежала незрушно, дивлячись вгору на розкішне старе гілля столітнього дуба. Молода панна почувала як помаленьку розливався по її нервах спокій. Ще ніколи на своєму віку вона не почувала себе такою радісною, навіть щасливою (*І. Нечуй-Левицький*).

Завдання п'яте

Записати текст фонетичною транскрипцією. Встановити випадки фонетичних чергувань голосних та приголосних звуків.

Варіант 1. Християнську віру ми прийняли від найкультурнішого на свій час народу всього світу – від греків, що тоді вже мали велику підготову й належну вправу на охрещення слов'янських народів, мали на те й свою вироблену вікову систему. Незабутні брати Костянтин та Methodій, родом солуняни, все життя своє присвятили на просвіту слов'янських народів і переклали для цього потрібні богослужбові книжки, а також книжки Святого Письма на добре знану їм слов'янську мову – мову македонську, солунську, що була говіркою мови болгарської (*І. Огієнко*).

Варіант 2. Треба думати, що князь Володимир справу охрещення свого народу перше належно підготовив, а вже по тому став його виконувати. Цебто, ще перед 988-м роком у Києві були й потрібне духовенство, й потрібні книжки, показним числом одне й друге – свої. Крім цього, було привезено й духовенство болгарське.

Історія свідчить, що в Києві, ще до офіційного охрещення, були вже церкви. В договорі князя Ігоря з греками 944 (945) р. вже згадана в Києві „соборна церква св. Іллі” над Ручаєм, край Хрещатика (*І. Огієнко*).

Варіант 3. У всіх давніх народів, у тому числі й у нас, аж до середини XVI -го віку панувала непохитна ідея, що мова церковна водночас є й мова літературна даного народу. Для давнього часу обидві ці потреби, церковна й літературна, майже покривалися, бо літературна мало виходила поза рамки церковні. Ось тому на той час в Європі літературною мовою скрізь була мова латинська, а в слов'ян нею стала мова церковнослов'янська, в основі своїй болгарська. Греція, ширячи християнство, нікому своєї грецької мови не накидала, але несла його звичайно рідною мовою хрещеного народу, чим вона й відрізнялася від Риму... (І. Огієнко).

Варіант 4. Князь Володимир Великий політично об'єднав увесь схід, а тому культуру південної Русі, цебто Київської землі, він ширив на всі свої підбиті народи. Християнство перше прийняв Київ, і вже він поніс віру христову й на північ. Письменність появилася так само найперше в землі Київській, і звідси помалу сунула й на північ. Церковна ієрархія осіла вперше в Переяславі недалечко Києва, а незабаром у самому Києві, і ця ієрархія напочатку була одна на весь схід, а митрополит наш офіційно звався: «Митрополит Київський і всея Русі» (І. Огієнко).

Варіант 5. Відомий польський полеміст і проповідник XVII віку Петро Скарга р.1577-го прилюдно доводив, що українська проста мова, як і мова церковна, ні до чого не здатні, і наукових речей писати ними не вдасться. Помилився Скарга, - якраз бо від того часу українська літературна мова, оновившись свіжими народними силами, стала мовою Святого Письма, богословської літератури, і взагалі науки. Якраз тоді появляється українською „простою мовою” низка перекладів Святого письма, зачинаючи з славної Пересопницької Євангелії 1556-1561 років (І. Огієнко).

Варіант 6. Цензура на українське слово розпочалася рано. Українські книжки сунули на Москву ще з XVII віку, і там викликали захоплення серед читачів. Але московська духовна влада здавна неприхильно поставилася супроти них, бо українська церковна ідеологія була протилежна московській. І московська церковна влада стала забороняти українські книжки, як це було року 1627-го, а року 1672-го вже й світська влада наказала повіддавати їй всі українські

книжки для спалення. Патріарх московський Іоаким, нарешті оформив справу передачі йому української церкви... (І. Огієнко).

Варіант 7. Перетворення української старшини на панство чи дворянство, що так пильно робив гетьман Мазепа, досягло з часом своїх верхів, і ця старшина зовсім відірвалася від свого народу. І український народ позостався сиротою, став «мужиком», а українська мова – «мужичою мовою». І це було справді так: на правобережжі, що 1667-го року знову відійшло до Польщі, вся українська інтелігенція попольщилась і покатоличилась, а на лівобережжі – помосковщилась. Позостався сам простий народ, темний «мужик», що відданий був у кріпацтво панам по обох боках Дніпра (І. Огієнко).

Варіант 8. В кінці ХУІІІ століття в Європі зачав сильно ширитися новий напрям в літературі й культурі – стали цікавитися всім народним, усім своїм національним, особливо давнім. Скрізь почали досліджувати своє минуле, зацікавилися своєю народною мовою, народними піснями. Старий погляд на мову простого народу, як на мову подлу, явно став падати. Цей літературний напрям докотився й до сходу, до Росії, й під його впливом розпочалася й тут доба відродження свого національного. (І. Огієнко).

Варіант 9. Котляревський міцно поєднав українську мову з українською літературною, – після нього нашою літературною мовою остаточно, уже без хитання, стала жива народна мова. І від Котляревського вона стала творчо розвиватися вже зовсім свідомо. За прикладом Котляревського пішло багато його наслідувачів, на яких він сильно впливав аж до часу Шевченка.

Треба сказати, що в першій чверті ХІХ ст., українська мова, як спадщина попереднього, була ще широко розповсюджена серед освічених верств в Україні, про що маємо багато свідоцтв (І. Огієнко).

Варіант 10. Шевченко мав багато даних, щоб глибоко пізнати свою рідну мову, бо першу молодість провів на селі. Як знаємо, він любив слухати оповідання старих, а на Звенигородщині на той час було кому й багато про що оповідати, так що молодий Тарас не тільки закохувався в чари мелодійної київської мови, але й знайомився з іще живою тут ідеологією Запоріжжя, козацтва та

Гайдамаччини. Шевченко мав добрий голос і кохався в піснях, яких знав без ліку. То був взагалі час, коли інтелігенція кохалася в українських піснях, а Звенигородщина давала їх Тарасові з найчистішого джерела (*І. Огієнко*).

Варіант 11. Кидається в вічі, що Шевченко оминав також чужі слова, вживаючи їх дуже рідко навіть у своїй прозі. Як я вже вище вказав, Шевченко в дитинстві не вчився в російській школі, а це вберегло йому мову від більших русизмів. Але російської мови Шевченко навчився похідьма, з життя та книжок, і він її таки знав, хоч не глибоко. Він за тодішньою мовою, написав немало творів також і мовою російською, але творів слабеньких, мова яких зовсім не чиста, бо повна українізмів. Свого «Денника» Шевченко провадив російською мовою і він власне показує, що цієї мови Тарас не знав, про що відкрито й признався в цьому (*І. Огієнко*).

Варіант 12. Українська літературна мова на очах невпинно росла й вабила до себе все українське населення, що потроху починало відроджуватись і глибше націоналізуватись. Правда, серед самих українців, як ми бачили, не було згоди щодо обширу й призначення цієї літературної мови, але й це була хатня внутрішня справа самих українців.

Перший цензурний устав російський 1803 р. був дуже ліберальний і віддав місцеву цензуру в руки своїх університетів, де вони були чи мали відкритися. Ось тому в Харкові постав такий великий видавничий український рух, бо цензура належала самому університетові, цебто була в українських руках (*І. Огієнко*).

Варіант 13. Та справа розросту української мови в окрему літературну мову стала сильно лякати російський уряд та російських націоналістів, особливо вчених, бо ж усі розуміли, що з розростом мови зростала й окрема свідомість нації. Розпочалися писання, що українська мова – це не окрема мова, а тільки сполонізована народна говірка мови російської. Багато росіян виявляли просто зоологічну ненависть до української мови. Так, найславніший російський критик В.Белінський (1811-1848) гостро виступив проти Шевченкового «Кобзаря» 1840 року (*І. Огієнко*).

Варіант 14. Серед саду стояв розкішний дім з ганком, обставлений кам'яними зеленими колонами. Дім був увесь розмальований, як цяцька, з блискучими вікнами і з терасою нижче ганка, обставленого білими колонами. І ганок, і веранда були застелені білими циновками, а через одчинені двері був простелений квітчастий перський килим. Тільки що вони ступили через поріг, з кімнат вибігли два старі леви. Вгледівши Германа, вони вищірили гострі зуби і кинулись на Германа (*І. Нечуй-Левицький*).

Варіант 15. Конюх з смоляною здоровою скалкою пішов вперед. За ним рушили усі. Конюх високо підняв над головою палаючий поліський факел. Червоний світ од палаючої живиці облив палац, неначе кров'ю. Ясно виступив палац на фоні чорної ночі, як пишна декорація на сцені з баштами на углах, з ганком, з якимсь прикалабком, причепленим до стіни коло башти, з важкими пірамідальними підпорками. Світ лився на чудний важкий палац, мигав, переливався по стінах. Закутки, визубні, звивки й заломы коло прикалабків ховались в чорній тіні, неначе боялись світла і чорніли, неначе чорні колони попритулювані до палацу (*І. Нечуй-Левицький*).

КОНТРОЛЬНА РОБОТА

I. Запишіть подані слова фонетичною транскрипцією. У виділеному слові охарактеризуйте голосні і приголосні звуки.

II. Перепишіть текст фонематичною транскрипцією, підкресліть слова, у яких кількість фонем не відповідає кількості літер.

III. Подайте записи слів фонематичною і фонетичною транскрипціями, позначте сильні і слабкі позиції фонем, охарактеризуйте звукові вияви.

IV. Доберіть до слів словоформи чи спільнокореневі слова з історичними чергуваннями голосних і приголосних фонем у корені. Укажіть тип чергування.

V. Запишіть речення фонетичною транскрипцією. Визначте слова, у морфемах яких можливі позиційні чергування звуків. Проілюструйте звукозміни, змінюючи форму слова чи добираючи спільнокореневі.

Варіант 1

I. Чемпіон, колектив, голубий, Єгипет, базікання, Мюнхен, вівсянка, височінь, Запоріжжя, їжаченя, кип'яток, киселик, Югославія, бригадир, заповіт, плаття, *істина*, кайдани, календар, відерко.

II. Ранками сиві тумани долизували на городі рештки снігу й, ситі, вдоволені, сповзали в яр, бралися за тугі брудні брили, що лежали в зморшках землі. Дні й далі стояли холодні, то відпускало на п'ять-шість градусів, то знову колючий іній вкривав землю, а бруньки на деревах набрякали й набрякали і, врешті, лопнули, й того ж дня відзимки відступили остаточно (Мушк.).

III. Батьківський, просьба.

IV. Бджола, потіха, волокно, смерека, вибирати, баранець, гриміти, влада, готувати, ведмідь, гримлю, вішати, морока, гладити,

хропти.

V. Сонце заходило червоно, на вітер; на тлі вечірньої заграви чітко вимальовувався хутір Вишневий, кострище заходу поступово гасло, із степу вже підкочувала густа і чорна, як вода у весняну ніч, темрява (Тют.).

Варіант 2

I. Ягідка, чемоданчик різьбяр, ділення, Єлизавета, квітучий, Київщина, підніжжя, чобіток, черепиця, виполіскувати, вечірній, філологія, ябедник, йойкання, Новгород, рівнина, *козуля*, каменяр, хімік.

II. У бору шаленіли синиці, цвінькали й видзвонювали ще якісь птахи, і над усім тим цвірінчанням панував голос молодої горлиці, яка ще тільки пробувала свій голос на закличне туркотіння. Це була, мабуть, її перша доросла весна, вперше їй набрякали бруньки на березах і зацвітав сон. Вселенська буйна сила стримувала і грала соком у березах та квітах сну (Мушк.).

III. Гіллястий, льотчик.

IV. Боятися, захист, весло, форма, загонити, ранок, сирітка, кулемет, дрижати, галушка, хребет, кулачисько, жінка, павутина, угніжджуватися.

V. Тирло – невеличкий, порослий травною острівець посеред Ташані. Кубляться та чепуряться на ньому домашні гуси та качки, сідають на спочинок перелітні журавлі, в'ють гнізда лугові чайки (Тют.).

Варіант 3

I. Кальцій, Рязань, їдальня, Клавдія, безбожник, Білорусь, артилерія, відповідь, їзовий, бездушний, *ячмінь*, безладдя, торгівля, кішечка, йорданець, далечінь, йодистий, японець, зозулька, підпілля.

II. Сонце зійшло з-під сивої хмари, розсівало дивовижне, розпорошене хмарами сяйво довкруз, лило потоками на землю. В міріадах росинок на листочках яблунь і груш, порічок і агрусу миготіли червоні, жовті, зелені іскри, одривалися разом з краплинами й падали на землю. Вона парувала, тополі над дорогою здавалися попереламуваними (Мушк.).

III. Двійнята, веснянка.

IV. Борозенька, зрада, вечеряти, поцупити, недогарок, гасити,

чорний, гуща, смітити, роїтися, вічний, лагодити, темний, волокни, міцний.

V. Весняний світанок народжувався повільно. В провулках, поміж тинами, клубочилася темрява, але небо було світле і зоряне. Над Баєвою горою бочком висів молодик. За Ташанню по ярах шуміли, спадаючи, весняні води (Тют.).

Варіант 4

I. Мовлення, вічний, Євразія, бояриня, горіти, вітер, закінчити, вихованець, гітлерівець, гоління, керівник, яйцевий, абітурієнт, кількісний, відклеїти, Чернігів, мафія, *неділя*, відвар, жовтень.

II. Раніше ліс підступав до самої дороги, й росли понад дорогою дуби та верби, ще й зараз видно старі, трухляві пнища. Про той ліс ходило багато чуток, то були прадавні поліські пущі, там цвіла папороть і озивався з гущавини людським голосом вовкулака, там за трьома дубами жив лісовик, який мав довгу-предовгу бороду, і в холодні осінні ночі обгортав нею від простуди горло... (Мушк.).

III. Верхівка, досвітній.

IV. Сягати, сіль, зломлений, базікати, вузлик, зозуля, дірявий, виголошувати, чисельний, сором, відмикати, засмутити, загороджений, кореневий, многогранний.

V. Надворі повно сонця і голубого неба. Над підметами кружляє гайвороння, очманілі від теплі горобці лізуть прямо під ноги, так і хочеться накрити якого-небудь картузом (Тют.).

Варіант 5

I. Злегенька, жовкнути, диявол, дівчисько, Гаїті, зійтися, вірогідний, грюкіт, дзьобати, затишшя, гребти, ззовні, живильний, горщик, дикційний, збіговисько, *даючи*, західний, заповзяття, Дмитро.

II. Знову вернулися відзимки, калюжі й затоплені видолинки поблискували холодною водою, і було непривітно дивитися на буслів, що стояли в калюжах. Вони мовби нічого й не клювали, мабуть, жаб у болітцях ще не було. Але стояли у воді чи то за звичкою, чи й справді щось там знаходили, і їхні ноги здавалися червоними од холоду (Мушк.).

III. Смітник, відновлений.

IV. Вигідний, гатити, віконний, сурмити, догоджати, лягати,

рільник, опікати, наріжний, лебедята, дрючок, зусилля, домисел, місяченько, замашистий.

V. В ярузі було сиро й задушливо, з-під торішнього листу вишпиговувалася молодесенька голковидна блідо-зелена трава, по ровах, де ще недавно лежали сніги, стояла густа і чорна, як дьоготь, вода... (Тют.).

Варіант 6

I. Зближати, загір'я, завдаючи, відрощений, зимівля, гарячіший, змійовик, залізяччя, женьшень, гребінчик, жираф'ячий, дошкільня, древляни, дифтерія, Геннадій, деякий, **джунгли**, зберігати, жовтавий, взаємини.

II. Земля стрімко падала вниз зеленим ворсистим килимом. Такої крутизни, такої висоти над річкою Орест не бачив ніде. І такої широчіні за нею. Десна зміїлася попід самою горою – ступи крок, і загримиш, і не збереш кісток, а далі, аж ген до синьої смужки лісу, розляглися луки, а по них біліли зарічки, й озера, і високі жовтуваті кучугури, які тут називають островами (Мушк.).

III. Готський, застілля.

IV. Голка, гвинтити, буденний, запрягати, боком, пригощати, побріхувати, суть, піняться, заслати, тюрма, булка, нагромаджувати, загібати, письменний.

V. Сонце пригрівало, понад зеленим лугом слався синенький димок весняних випарів, гнав поперед себе гнилуватий болотяний душок. Навколо все було таке земне, таке урочисте, свіже й пахуче... (Тют.).

Варіант 7

I. Згірклий, землемір, віддаючи, веселощі, всевладний, джигіт, злиденний, голубонька, гімнастика, дзенькнути, дикція, гроші, гультбище, гривня, гадюченя, ганчір'я, вишневий, **вникати**, віруючий, досхочу.

II. Дорога лягла дугою поміж люцерною, що вже накущилася, викидала безбарвні бубочки цвіту. Люцерна була зелена, а небо синє, а десь посередині тріпотів у веснянім повітрянім потоці жайвір, зв'язковий між небом і землею, між чорною роботою і святом, тягнув свою невидиму струну вгору та вгору, а сонце лило на поле потоки світла, й люцерна аж бризкала яро-зеленими соками (Мушк.).

III. Всесвіт, відсилати.

IV. Бережок, снага, борошно, смола, небога, єдиний, сталь, сяду, лускати, красити, вогонь, скорочений, послушний, дігтяр, каламутити.

V. З бляшаної дахівки хліва, переливаючись і виблискуючи, стікала на землю місячна повінь, підмивала окоренки старих верб, що росли на городі, перехлюпувала через тини і котилася ген далі аж до Ташані росянистими рукавами... (Тют.).

Варіант 8

I. Звеселяти, вказівка, жаб'ячий, Житомир, зачіплювати, *доїння*, дійсний, Вінниця, вовцюга, далечінь, дзенькіт, дитячий, звернення, двієчник, довколишній, діагональ, віщувати, Денис, грубіян, гречаний.

II. Орестові подобалася Мартина тиха простота, розміреність і м'якість, з якою вона дивилася на світ. Мала якусь свою сталість, не вміла повернути вдячність на догідливість, на запобігання. Вона була якось по-особливому незалежна. Він не знав, добре це чи погано, але подобалася йому саме такою. Розумів: оцей спокій, оця тиха задума можуть бути поверхові... Щоб спізнати людину, іноді стає замало життя (Мушк.).

III. Груздь, відповзши.

IV. Хуторець, колись, цікавий, стогнати, квоктати, слизь, нудьга, ухопити, очеретяний, скарга, променистий, багаторічна, відособляти, свідок, бляха.

V. Небо, високе і чисте, просівало зорі крізь невидиме решето, і вони мерехтіли, падаючи. Свіжовідклепаний місяць вичахав у холодній безвісті, розпромінюючи навколо себе райдужну коронку (Тют.).

Варіант 9

I. Заселити, жартівник, В'єтнам, затискати, дістаючи, Вінниччина, дійти, *вітряк*, загір'я, гребінь, домівка, домисел, дюйм, доценту, жалючий, доільний, завбачення, дріб'язковий, дійниця, дорікання.

II. Луки і ліс, що синів аж ген вдалині, здавалися дикими й пустельними. Понад самим лісом чорніла вузька й довга, як ніж, хмаринка, сонце, опускаючись, мовби проходило через ніж.

Здавалося, ось воно зірветься з гострого леза, впаде вниз, розсиплеться жаром, і ліс спалахне. Але поки що горів не ліс, а ріка, вона щедро, по вінця, налилася червінню й густіла на очах (Мушк.).

III. Заробітчанин, гусяр.

IV. Полоскати, квасити, порошити, стегенце, слинько, витісувати, каліка, слава, скріплювати, перепел, пасічник, сердитися, льон, барліг, обманути.

V. Накинувши на плечі кожушок, Тимко прослизнув через хворостяні ворітця, що вели до яру. Крутою стежкою поміж могутніх осокорів спустився до потоку, крадькома пішов низиною яру (Тют.).

Варіант 10

I. Желатин, владика, денний, від'їжджати, дисиміляція, докірливий, духівництво, донеччанин, вигризати, дебютант, джерельний, *гіпноз*, геройство, звільнення, заздальгідь, заїстися, зацікавлення, декілька, дещо, голуб'я.

II. Серпик місяця мрів над заріччям, над болотами й здавався загубленим у безконечній небесній пустелі, під якою розстилалася пустеля боліт. Зорі винувато кліпали в небі, сіяли пилом. Він опадав на воду. Й вона срібно зблискувала. Десь посередині річки розлігся голосний вилеск – вплив з глибини чорний сом, виловлював бородавчатим зголоднілим ротом з водяної поверхні зорі (Мушк.).

III. Дослідник, злегка.

IV. Піхота, папір, золотий, протока, присягати, сукно, свербіти, викривлений, дзвонити, вихолоджений, мальок, скельце, пишатися, поруччя, скажений.

V. Весною в селі встають рано. Ще темрява затоплює хати, ще в світанковому повітрі ніщо не шерхне, ще зорі поморгують у блідніючому небі..., а вже по хатах то тут, то там засвідчуються каганці... (Тют.).

Варіант 11

I. Гільце, голландка, диктант, дешевина, гусятниця, дворище, *готівка*, гордівливий, виконавчий, відбігти, вибоїна, весілля, впливовий, гелікоптер, вудлище, допізна, жирафа, дієздатний, замінник, доріженька.

II. Рогіз пахнув так терпко, що Орестові запаморочилась голова... Він приплющив очі, і йому пригадалася заклечана в'язовим

гіллям хата, у якій долівка посипана свіжим рогозом, і стіл, застелений білою скатертиною... Умить він побачив себе і все своє життя й подумав, що нехай би доля закинула його невідь-куди, цей запах не вмер би в ньому ніколи. Бо це – запах батьківщини (Мушк.).

III. Городчик, відселений.

IV. Ялозити, просторий, проміжний, токар, прутик, піритися, засинати, підосичник, лютий, шершень, дякувати, комірчина, небіж, піскуватий, один.

V. В Ташані вода як синькою розведена, і сині хмари киплять у ній, миються гнівною хвилиною, яку безупинно гонить свіжий вітер-весняк. За Ташанню діброви стоять у весняних розливах, а від чорного дуб'я і тінь у воді чорна, і сама вода чорна... (Тют.).

Варіант 12

I. Всеїдний, *вулиця*, Гвінея, генеральний, гармонія, входження, гальмівний, галичанин, відвезти, гризіння, Григір, гудзиковий, графік, горішина, гордощі, гуртківець, дисципліна, голубінь, гойдалка, говорун.

II. Червоне сонце заходило за кручі правого берега, червона вода, швидка деснянська вода, струменіла під поромом, і прудкі гострокрильці майже черкали її грудьми, й сплескувала риба, й віяло прохолодою од кущів, до яких наближався пором. Десь серед тих кущів цвіла бузина, і її дурманний, збудливий запах тривожив щось в Орестовій душі... (Мушк.).

III. Голландія, довізши.

IV. Ночувати, одвірок, мучити, лінивий, сідельце, нажимати, прямий, покороблений, шов, вага, гнітити, слати, пам'ять, крижина, кінцевий.

V. Чарівний світ з голубим небом весни і неосяжністю далеких просторів, серед яких волею молодості Орися повинна була летіти, як голубка до сонця, втратив для неї звабу і був звичайним непомітним, буденним, чорним і осоружним для неї (Тют.).

Варіант 13

I. Годинникар, гіпсовий, жуючі, добродійка, забур'янений, дільниця, вілла, Владислав, заїжджий, Запоріжжя, засіювати, зачумілий, запобігання, заплющений, заповітний, звідкіля, зміїний, звеличити, *згідний*, здичіти.

II. Розташувався у великому курені, який стояв найближче до води... Косарі та гребці вмивалися з озера, весело гомоніли. Орест подумав, що є в оцих вечорах на лузі після колективної роботи щось таке, що зближує людей, кличе на довіру, на щирість. Реготали біля озера хлопці та дівчата, і враз усі затихли... Десь далеко-далеко, невидимі звідси, задзвонили журавлі (Мушк.).

III. Дровітня, датський.

IV. Позичити, носатий, петелька, пляма, берізка, відновлювати, маковий, перчик, дождити, печать, блішка, крадькома, секрет, дорожити, зморшка.

V. Навколо в обіймах степової тиші ніжилася земля, як приласкана коханим дівчина: вона дихала і сходила парою, і якби людина захотіла припасти до неї щокою, то почула б, яка вона тепла, і спіймала б тонкий запах ніжного дихання... (Тют.).

Варіант 14

I. Заріччя, відлюдний, діжечка, дієтичний, живопис, жовнір, говорун, Гімалаї, дріжджовий, дременути, дискусія, дбайливий, взуттєвий, воюючий, вхід, звалище, здебільшого, Зіновій, *грюкання*, зелененький.

II. Йшов по коліна в траві, й коники чорними бризками розліталися з-під ніг, і ніч плила, як темне вітрило, й десь сонно підпадьомкав перепел. І враз Орест зупинився, щось зблиснуло перед ним у траві, він нагнувся й побачив скручений у кільце скелет змії. Мабуть, змія загинула сама, якби її убив птах чи якийсь інший звір, хребет би не викруглився таким точним кільцем (Мушк.).

III. Датчик, дігтяр.

IV. Лучник, бійка, дошка, вихрастий, батько, відерце, безводдя, поклін, бавитися, поглиблювати, багач, бродити, домашній, батіжок, вільха.

V. На полях, що розстилися обабіч дороги, чулися невиразні шерехи: то тріск сухого бур'яну під чиймись обережними кроками, то причаєне шарудіння, то стриманий писк. Може, то гуляли біля своїх нірок ховрахи... (Тют.).

Варіант 15

I. Зернистий, водоймище, гавкіт, зів'ялий, галерея, вчитися, зварювальний, вправно, збільшити, виїжджати, веслування, грамотій,

горбитися, графічний, даленіти, *делегат*, дзеленькати, жалюгідний, довір'я, Георгій.

II. Косарі саме обідали, коли з-за лісу виповзла хмара... Вона зупинилася на місці, здавалось, впаялася в рудувато-синю поверхню неба. Смажило сонце, жайвір тріпотів угорі крильцями, а тоді пискнув і впав у трави. З крекотом летіла над лугом качка, дві ворони шпарко тікали на схід. А пташка волове очко й далі ходила по березі озера, гойдала довгим хвостом, косувала оком на косарів (Мушк.).

III. Візантія, Григорівна.

IV. Блакить, зболений, безпечний, вівторок, вовцюга, привілля, проклинати, забарвлений, окремих, стрільба, берегти, насінина, дрівця, пшеничний, ношений.

V. Іноді в повітрі шуміли пташині крила: то пролітав ворон, а може летюча миша. Іноді із степової пустелі линув тужливий людський крик, не залишаючи після себе ні луни, ні відголосу: то кричала сова (Тют.).

Варіант 16

I. Волейбол, водогінний, галичанин, *віяло*, В'ячеслав, звернутися, вигідний, Глафіра, говоруха, закупівля, завидючий, заподіяти, заміський, гнітючий, діагностика, вінегрет, джмелиний, відмінник, дратівливий, димохід.

II. Орест і Марта йшли по дорозі, що похило спадала в долину, ліворуч росли молоді хвойники, праворуч – дубовий ліс, попід дубами кучерявилась ліщина й зеленіли поодинокі сосонки, які, мабуть, одбилися від гурту, поперебігали дорогу, повернули праворуч і пішли навмання, брели у високій рідкій траві, що жорстко шелестіла, в траві іноді попадалися сиріжки та руді гірчаки (Мушк.).

III. Вільний, заповзши.

IV. Определений, підборіддя, гніватися, волячий, боржник, близько, катати, гілка, гривеник, видовблений, зразок, випихати, горошок, весельчак, ображати.

V. Дощ лив як із відра, небо закаламутилося і зробилося глиняного кольору; раптом біле сліпуче світло різонуло по очах людей і почувся сухий тріск; люди під мажарою затихли, і враз загоготіло по всіх небесах... (Тют.).

Варіант 17

I. Диявольський, доведення, **Віктор**, динаміт, гусінь, дешевенький, грязьовий, грабіжник, віце-адмірал, включно, Віталіївна, вечірка, видовжений, зіщулитися, Зіновій, збіжжя, в'язання, гуцульський, дверцята, взвод.

II. «Час людського життя – мить, його сутність – вічна течія, відчуття – неясні, будова всього тіла – тлінна, душа – нестійка, доля – загадкова, слава – недостовірنا. Одне слово, все, що відноситься тіла, схоже на течію, а те, що належить душі, – подібне до сновидіння і диму. Життя – боротьба і блукання на чужині, посмертна слава – забуття.» Так сказав Марк Аврелій. Це істина... (Мушк.).

III. Вогкуватий, відсипати.

IV. Критичний, пеньок, покірний, невдовзі, кроїти, вись, згорблений, запевняти, жвавий, будити, льотний, груди, горить, відлига, брехати.

V. Біля колодязя – велика калюжа. Дурні телята нахиляють голови і нюхають, чим пахне, потім, задравши хвости, мчать наосліп, розкидаючи ратичками теплу грязючку (Тют.).

Варіант 18

I. Вигранювати, враження, дивізія, джигіт, грішниця, в'ялий, гример, Вірменія, зачепити, **діючий**, женеvський, заввишки, глибочінь, Георгіївна, годівля, гімназія, зайчисько, відхід, загребуший, відраджувати.

II. Долинка – справжня лугова оаза серед чорної ріллі. Вже одпишалися у жовтому пилку верболози, й вільха скинула вниз брунатні сережки, й вода в канаві під нею почервоніла. По канаві росли червоні лози, й котики на них пожовтіли, а поміж них кучерявилось зелене листячко. П'ялося свіже зело, ховало під собою мертве бадилля, і павучок розкинув на сухій рогатці осичини свій ятірець... (Мушк.).

III. Гренландія, Віталій.

IV. Знижувати, вибори, плавити, днина, даль, мертвий, пригублювати, десятий, кашель, неук, викаблучуватися, ліктик, пірнати, горішина, зять.

V. Кінець листопада видався сонячний, теплий, наче літо передумало і йде назад, щоб знову вдихнути життя в пригаслу природу, повернути їй красу, знівечену першими холодами осені (Гур.).

Варіант 19

I. Відлуння, дресирований, дюжина, запущений, захлинатися, зародження, заявлений, добувний, дієвідміна, женитися, Забайкалля, жилет, гірчичник, гомілка, завірюха, заміжжя, внесок, гувльвіса, *дзюркіт*, википіти.

II. Орест вдихнув на повні груди запашне повітря й відчув кожною клітиною ще молодого тіла радість та повноту життя. Тіло кохало, тіло нуртувало причаєною силою, жадобою діянь – сіяти, ростити, знати, для чого прийшов у світ, дихати запахом матіол, купатися в хвилях пилку, що його несе понад ланом вітер, леліяти в серці ніжність, віддати її і взяти собі іншу ніжність (Мушк.).

III. Вікентій, дельфін.

IV. Войовничий, морожений, бездонний, земний, молотити, засвоювати, паморозь, загалом, бурячиння, ворота, олівець, дощечка, ватажок, привид, верещати.

V. Вечір був чудовий. Не холодно, але й не починалась відлига. З неба тихо сіявся сніжок, наче біле конфетті. Пронизані електричним світлом, сніжинки розіскрювались і скидались на падаючі вогні феєрверку (Гур.).

Варіант 20

I. Гуманний, дебют, деревій, Данія, гушавина, дефіцит, впливати, газівник, збільшений, заціпеніти, завбільшки, *гібрид*, відгороджений, голублення, зайвий, замінювати, заповідник, двоїна, далеченько, гуркіт.

II. Небо ще було холодне, й з рудої куделі хмар виривався сніг, але в крижаних глибинах зими вже народжувалася весна. Ще не бродили її хмільні соки, ще й натяку не було на них, але десь там, в глибині, вже विकільчувалося невидиме зерно. Крижану бурульку накрапало з даху, і в бурульці солодко потягувалася брунька. Вічні, незнищенні сонячні сили починали в ній свою роботу (Мушк.).

III. Державний, віднімання.

IV. Завадити, вільшина, воскований, голосити, призовний, виривати, джерельний, котлован, загноєний, лунати, оздоба, скребти, звужувати, здешевлений, решето.

V. Коли-не-коли повівав вітерець, чи то весняний, чи зимовий – не добереш: такий він був приємний і запашний. Дихалось легко, здається, не самі легені, а все тіло упивалося п'янкою свіжістю (Гур.).

Змістовий модуль 3

МОДИФІКАЦІЇ ФОНЕМ. ФОНЕТИЧНЕ ЧЛЕНУВАННЯ МОВЛЕННЄВОГО ПОТОКУ

Основні теоретичні положення

Модифікації фонем.

Модифікації – видозміни, пов'язані з частковими змінами фонем в мовному потоці, унаслідок чого вона набуває того чи іншого відтінку, проте не втрачає своєї фонематичної належності (тобто залишається тією самою фонемою). Наприклад, у слові *зорі* фонема /з/ реалізується в частково лабіалізованому звукові [з^o] під впливом наступного огубленого голосного [o].

Фонетичні зміни, які виникають унаслідок модифікацій, поділяються на комбінаторні і позиційні.

Комбінаторні зміни зумовлені взаємодією звуків у потоці мовлення внаслідок явища коартикуляції – накладання артикуляції кінцевої (рекурсія) й початкової (екскурсія) фаз сусідніх звуків або й цілих звуків.

Розрізняють два типи комбінаторних змін – акомодацию і асиміляцію.

Акомодация – пристосування артикуляції голосного й приголосного, які стоять поряд.

Прогресивна акомодация – це вплив попереднього звука на наступний ([л'·áда], [т'·áга]), регресивна – вплив наступного на попередній ([р^oом], [с^oум]).

Асиміляція – артикуляційне уподібнення звуків один одному в межах фонетичного слова. При прогресивній асиміляції попередній звук уподібнює собі наступний ([наўчá·н':·а], [з'іс't^u']), при регресивній – наступний уподібнює собі попередній ([к^oопіц:·е], [п^oó·з'ба]).

Позиційні зміни звуків відбуваються залежно від їхньої фонетичної позиції у слові ([к^ос^уж^оу^х] – [о] → [о^у]). До позиційних змін голосних належить редуція, яка є наслідком меншої напруженості і тривалості артикуляції ненаголошених голосних.

Варіанти (алофони) голосних фонем.

Консонантне оточення, наголошеність / ненаголошеність, темп мовлення – найважливіші причини зміни голосних у мовленні.

Вплив приголосних зумовлює такі комбінаторні зміни голосних (акомодацію):

а) голосні [а], [о], [у], [е] після твердих передньоязикових значно передніші, ніж ізольовані їх варіанти;

б) після губних приголосних голосні лабіалізуються;

в) голосні [а], [о], [у] стають передніші й вищі після задньоязикових і [г];

г) після носових приголосних (між носовими) голосні назалізуються.

Позиційні модифікації голосних виявляються у зв'язку з наголосом.

Редуція – зміна голосних звуків, зумовлена їхньою ненаголошеністю. Напр.: [к^ос^уж^оу^х], [в^есл^о] тощо.

Кількісна редуція – скорочення часу артикуляції (скорочення тривалості звука). Якісна редуція виявляється у зміні якісної характеристики ненаголошених голосних.

Кількісна і якісна редуція виявляються одночасно.

Гармонійна асиміляція (сингармонізм) – фонетичний процес уподібнення голосних у суміжних складах, при якому попередній голосний уподібнюється до наступного голосного звука, напр.: [капк^ан], [с^оур^гу^ч] тощо.

Темп мовлення зумовлює тривалість вимови голосних звуків, і при повільному темпі артикуляція голосних має повну витримку, чітко простежується екскурсія та рекурсія, які при швидкому темпі накладаються одна на одну.

Зміни приголосних у потоці мовлення.

Акомодація приголосних – фонетичний процес пристосування вимови приголосних звуків до суміжних голосних. Напр.: напівпом'якшена вимова приголосних (губних, шиплячих,

задньоязикових, глоткових) перед голосним [i]: [в'ін], [ш'іс'т^{н'}], [п'іна]; лабіалізація приголосних перед наступними губними: [с^оом], [зр^оуб].

Асиміляція приголосних – функціональний фонетичний процес уподібнення одного приголосного звука іншому в артикуляційному й акустичному відношенні.

Повна асиміляція – повне уподібнення одного звука іншому ([бе^нж^о:úrний], [ш:úти]), часткова – уподібнення звуків за певною ознакою, напр.: за дзвінкістю або глухістю ([в^оотзál], [п^ро́-з'ба]) тощо.

Регресивна асиміляція – уподібнення попереднього звука наступному – за способом і місцем творення ([к^оопіц:е], [в'іч:úзна]), за твердістю і м'якістю ([с^о·ог^о·д'н'і], [ц'в'ах]), за глухістю і дзвінкістю ([спі^екті], [џ·атбі]).

Асиміляція прогресивна – уподібнення наступного звука попередньому ([м^о́л^о·д'іс'т^{н'}], [з'іл':·а]).

Асиміляція графічна – уподібнення звуків, яке зафіксоване орфографією: [л'ішчіна], [шчá·с'т^{н'}·а] ([шч] на місці [сч] – регресивна асиміляція за місцем і способом творення та ін.).

Асиміляція дистантна – уподібнення несусідніх звуків, контактна – уподібнення суміжних звуків.

Дисиміляція – розподібнення приголосних звуків (*хто* (з *къто*), *рушник* (з *ручьник*)).

Спрощення – зменшення кількості звуків у групі приголосних унаслідок випадання деяких із них (*поздъно* – *поздно* – *пізно*).

Чергування приголосних – позиційні ([г] – [х]: ([к'іг^оот'] – [к'іхт'і]; [ч] – [ц']: [р'ічка] – [у р'іц':і]) та історичні (*нога* – *нозі* – *підніжка*: /г/ – /з'/ – /ж/).

Протеза – приєднання на початку слова додаткового звука (*вісь*, *гострий*).

Метатеза – перестановка звуків чи складів у словах (*ведмідь* (рос. *медведь*)).

Регресивна асиміляція за місцем і способом творення приголосних.

Асиміляція за місцем і способом творення приголосних звуків відбувається при швидкому темпі мовлення в межах слова, такту (контактна) і рідко на межі тактів чи слів у такті.

До асиміляції такого типу належать:

а) зміни груп «свистячий і шиплячий» у групі «шиплячий і шиплячий»: [при^ен'іш:у] (принісни), [шч^оо́з^оо] (з чого), [ж^о:о́ўкн^оути] (зжовкнути), [ш:і́ти] (зшити) тощо;

б) зміни звукосполучень «шиплячий і свистячий» у звукосполучення «свистячий і свистячий»: [б́ж^ес':а] (б'єшся), [обм^ез'с'а] (обмежся), [гр^оу́с'ц'і] (грушці), [л^оз'ц'і] (ложці) тощо;

в) перехід в афrikати зімкнених [д], [т] у сполученнях «приголосний [д], [д'], [т], [т'] і свистячий (шиплячий, афrikата)»: [к^ор^іц^е:е] (коритце), [к^ор^оч:уї] (коротший), [с'м'і́ж'ц':а] (сміється), [л^оч:у^ек] (льотчик), [ра^дз'с'а] (радься);

г) перехід афrikат у свистячі, шиплячі, інші афrikати перед свистячими, шиплячими чи іншою афrikатою: [не^у м^оу́ц'с'а] (не мучся), [р'і́ц':і] (річці), [шáп^оч'ц':і] (шапочці), [в'ін:у^еч:у^ена] (Вінниччина).

Регресивна асиміляція за твердістю і м'якістю.

Регресивна асиміляція за твердістю і м'якістю відбувається в усному мовленні і належить до продуктивних явищ фонетичної системи української мови.

Виділяють випадки обов'язкового і факультативного пом'якшення, а також відсутності його.

1. Передньоязикові приголосні [д], [т], [з], [с], [дз], [ц], [л], [н], перед іншими м'якими цієї ж групи та [j] пом'якшуються: [м^оо́у́т'н'і], [к^оу́з'н'а], [п'і́с'н'а], [хá-т'н'і], [п'і́д'н'áти] та інші.

Приголосні [д], [т], [н] пом'якшують послідовно, а [з], [с], [ц], [дз], [л] – факультативно.

Пом'якшення [л] може спричинити до зміни семантики слова: [пáлц'і] – [пá-л'ц'і], [б^оу́лц'і] – [б^оу́л'ц'і] та ін.

2. Приголосні [з], [с], [дз], [ц] перед напівпалаталізованими губними пом'якшуються: [ц'в'áх], [ц'в'і́т], [с'в'áт^оо], [з'м'і́на], [дз'в'áкн^оути] тощо.

Не асимілюються:

а) передньоязикові [д], [т], [л], [н] перед [р'], [р'], [к'], [х'], [б'], [п'], [в'], [м'], [ж'], [ч'], [ш'], [дж']: [тв'і́], [і́нш'і], [п'і́дб'і́р];

б) приголосний [д], який належить до префікса, перед [з'], [с']: [п'і́дзс'і́сти], [на́дзз'і́рк^оо́вії];

в) альвеолярні, задньоязикові, фарингальний перед

палаталізованим та напівпалаталізованим приголосним: [в'ичн'і], [хл'о́пц'і], [бл'іді́ї], [гн'ім] тощо.

Регресивна асиміляція за глухістю і дзвінкістю.

Асиміляція за глухістю і дзвінкістю може відбуватися в межах одного слова або на межі двох слів.

Існує кілька випадків такого уподібнення:

1) глухі приголосні у межах слова і на межі слів перед шумними дзвінками одзвінчуються: [ане^нг^до́т], [пр^о·з'ба], [х^ооджби]. Перед сонорними глухі не одзвінчуються [тр^оо́хи], [хр'ін], [п'а·т'];

2) префікс і прийменник *з* перед глухим приголосним оглушується: [ст^ооб^о·ж^о·у], [скніги]; (оглушення префікса *з*- перед [к], [п], [т], [ф], [х] засвідчується орфографією: *стиха*, *спитати*);

3) дзвінкий [г] оглушується перед глухими [к], [т] у словах [к'іхт'і], [н'іхт'і], [л'ехк'о], [в'охкиї], [д'охт'о·у] та у похідних утвореннях;

4) дзвінкий [з] у префіксах *роз-*, *без-* має подвійну вимову: [бе^нзп'ечн'о] і [бе^нсп'ечно] та ін.;

5) дзвінкі приголосні перед глухими в середині і в кінці слів (складів) не оглушуються: [к'орж], [гриб], [ли^ест'оп'ад] тощо.

Прогресивна асиміляція.

Прогресивна асиміляція – це уподібнення наступного звука попередньому: лью- [ль'ю] → [л'ю] → [л^о:у].

Приклади прогресивної асиміляції як фонетичного явища поширені в українській мові і здебільшого засвідчені орфографією.

Прогресивна асиміляція за дзвінкістю і глухістю:

а) одзвінчення африкати [ч] під впливом шумного дзвінкого [б]:

бьчела → *бчела* → [бч]ола – [бдж]ола (орф. бджола);

б) уподібнення африкати [ц'] до попереднього дзвінкого [н]:

Га[нци]я → *Га[ндз']а* (орф. Гандзя).

За місцем і способом творення:

1) повне уподібнення м'яким приголосним наступного [j̆]: жити[j̆e] → жи[т'j̆e] → жи[т'т'е] → [же^н·т':·а]; [ноч'ьj̆у] → [ноч'j̆у] → [н'іч'ч'у] → [н'іч':у] тощо.

Подовження приголосних унаслідок дії прогресивної асиміляції характерне для ряду іменників середнього, жіночого, чоловічого

родів (*Ілля, рілля, сіллю, молоддю, колосся, життя, клоччя* тощо), прислівників (*зрання, спросоння*), дієслівних форм (*ллю, ллеш* тощо).

2) Часткове уподібнення проривного [т'] до свистячого: [с't^ніна́], [м^оол^оо·д'іс't^н] тощо.

За твердістю і м'якістю: у результаті впливу попереднього палаталізованого приголосного на твердий [с], який входив до суфікса -*ьск*, утворився прикметниковий суфікс -*ськ-*: *київський, сільський*.

Наслідки дисимілятивних процесів в українській мові

Дисиміляція – фонетичне явище, при якому один з двох однакових чи подібних за способом творення (щілинний + щілинний, проривний + проривний) звуків у межах слова замінюється іншим, артикуляційно близьким (щілинний + проривний; проривний + щілинний).

Прогресивна дисиміляція – зміна наступного звука під впливом попереднього: *крас-ший – (крашший) – крашчий, вуз-ш-ий – (вужший) – вужчий*.

Регресивна дисиміляція – зміна попереднього звука під впливом наступного: *хто (із къто), рушник (із ручьникъ)*.

Дистантна дисиміляція – розподібнення звуків, розділених іншими звуками: *срібло (із сьребро)*, контактна – розподібнення сусідніх звуків.

Графічна дисиміляція – розподібнення звуків, яке передається на письмі: *соняшник, торішній*.

Дисиміляція наявна у таких випадках:

1) [тт] → [ст]: *плетти – плести*, [дт] → [тт] → [ст]: *кратти – крати – красти* (але *краду*);

2) [кт] → [хт]: *хто, хтось*;

3) [чън] → [чн] → шн: *сердешний, мірошник* (але *місячний, молочний, значний, нічний* та ін.);

4) [сш] → [шш] → [шч]: *висший → вишний → вишчий* (орф. *вищий*); [зш] → [жш] → [жч]: *низший → нижчий*;

5) [кр] → [хр]: *хрест (кръсть), христити (кръстити)*;

6) [р] → [л], [л] → [р]: *лимар* (із *римар*), *муляр* (із *мурар*), *рибальство* (із *рибарство*), *перепел* (із *переперь*), *срібло* (із *срібро*) тощо.

Спрощення у групах приголосних.

Спрощення у групах приголосних – втрата одного із звуків у групах приголосних, які виникли внаслідок занепаду слабких редукованих [ь] та [ъ] і стали важкими для вимови.

[ждн] → [жн] *тиждень – тижня*

[здн] → [зн] *пізно (< поздьно)*

[слн] → [сн] *масний (< масльний)*

[скн] → [сн] *тиск – тиснути*

[стц] → [сц] *місце (< мъстьце)*

[лнц] → [нц] *сонце (< сълньце)*

[рдц] → [рц] *серце (< сьрдьце)*

[рнч] → [нч] *гончар (< гърньчарь)*

[сткл] → [скл] *скло (< стькло)*

[зкн] → [зк] *брязк – брязнути*

[шчк] → [шк] *дощок – дошка*

[стн] → [сн] *чесний (чьстьный)*

(але *компостний, баластний, контрастний, форпостний, аванпостний* і под.; [ш'існа·дз'ц'·а·т'], проте *шістнадцять*)

[стл] → [сл] *слати (< стьлати), але кістлявий, пестливий, хвастливий*

стц → [с'ц'] *невістці* → [ни^ев'іс'ц'і]

стч → [шч] *невістчин* → [ни^ев'ішчи^ен]

стськ → [с'к] *туристський* → [т^оури·с':киї]

нтськ → [нс'к] *студентський* → [ст^оуден'с'киї]

нтств → [нств] *агентство* → [аг^енств^о]

Подовження і подвоєння приголосних звуків.

Подовження приголосних – це збільшена тривалість звучання приголосних у межах однієї морфеми внаслідок асиміляції – прогресивної (засвідченої в орфографії), регресивної (не засвідченої в орфографії).

Унаслідок прогресивної асиміляції подовжуються приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [ж], [ч], [ш] у таких розрядах слів:

1) усіх відмінкових формах (крім Р. в. мн.) іменників середнього роду II відміни: *завдання, колосся, збіжжя, клоччя* та ін.;

2) іменниках чоловічого і жіночого роду I відміни: *стаття, рілля, суддя, Ілля* (але *кутя, попада*);

- 3) іменниках жіночого роду в О. в.: *сіллю, ніччю, міддю, маззю*;
- 4) прислівниках: *спросоння, зрання* тощо;
- 5) особових формах дієслова *лити*: *ллю, лєш, лють*.

Під дією повної контактної регресивної асиміляції подовжено вимовляються:

- 1) [ц':] [*сн'і·ц':·а*] (сниться)
- 2) [ц:] [*к'ор'іц:·е*] (корице)
- 3) [ч:] [*в'іч:·ізна*] (вітчизна)
[*к'ор'о'ч:·иї*] (коротший)
- 4) [ш:] [*при' н'іш:·и*] (приніси)
[*ш:·іти*] (зшити)
- 5) [ж:] [*би' ж'о:·урниї*] (безжурний)
- 6) [с':] [*с'м'і'є·с':·а*] (смієшся)
- 7) [с:] [*с:·а'л'ом*] (з салом)

Терміном подвоєння називають довгі приголосні, які з'явилися внаслідок збігу однакових літер на межі двох морфем або слів.

Подвоюються приголосні на межі:

- а) префікса і кореня (*беззубий, ірреальний*);
- б) префікса і префікса (*возз'єднати, наввипередки*);
- в) кореня і суфікса (*осінній, письменний*);
- г) кореня і постфікса (*розрісся, піднісся*);
- д) основи і основи (*юннат, заввідділом*).

Склад. Теорії складу.

Склад – фонетичне слово або його частина, що складається з голосного, до якого можуть приєднуватися один або кілька приголосних.

Теорії складу: експіраторна, акустична, фонологічна.

Експіраторна теорія пояснює утворення складу в результаті м'язового напруження, що зростає у напрямі до вершини складу і спадає на його межі (Л. Щерба, М. Наконечний, В. Лобода).

Акустична теорія (сонорності, гучності) розглядає склад як сполучення звуків з більшим чи меншим ступенем гучності (Й. Єсперсен, Р. Аванесов та ін.).

Фонологічна теорія вивчає склад як комплексне явище, що є наслідком дії акустично-артикулярних, просодичних і фонологічних чинників (М. Жовтобрюх, В. Брахнов, Н. Тоцька та ін.).

Структура складу: один голосний (*а-ло, о-се-ля*); сполучення голосного з одним приголосним (*із, од*); сполучення приголосного з голосним (*се-ло, ха-та*); сполучення голосного з двома приголосними (*під, ліс; по-бра-тим, ме-тро*); сполучення голосного з трьома приголосними: (*се-стра, пре-зи-дент*) та ін.

За кількістю складів слова бувають односкладовими (*віз, стіл*), двоскладовими (*ма-ма, мо-ва*), трискладовими (*са-ди-ба, пе-ре-лив*) та багатоскладовими (*пе-ре-ли-ва-є-ть-ся, лі-те-ра-ту-ра*).

Склад, що закінчується на голосний, називається відкритим (*кни-га, сло-во*), а склад, що закінчується на приголосний, – закритим (*сон, рід*). Напівзакритий склад закінчується нескладотворчим (*свій, мій*).

За початковим звуком розрізняють склади прикриті (починаються з приголосного: *ко-са, рі-на*) та неприкриті (починаються з голосного: *і-ній, у-весь*).

Склади бувають наголошені (містять наголошений голосний) і ненаголошені.

Складоподіл.

Складоподіл – визначення межі складу та кількості складів у слові. Український складоподіл ґрунтується на двох принципах: зростаючої звучності (найбільшу гучність мають голосні) та милозвучності.

Для української мови, як і для інших слов'янських мов, характерне тяжіння до відкритих складів.

Згідно з теорією сонорності, кожен склад становить послідовність звуків із зростаючою від початку до вершини складу сонорністю. Межа між складами повинна проходити у місці найбільшого спаду гучності.

Правила складоподілу: а) приголосний між двома голосними завжди утворює склад з наступним голосним (*о-лень, се-ло*); б) сонорний приголосний перед іншим приголосним належить до попереднього голосного (*кім-на-та, гол-ка*); в) подовжені (подвоєні) приголосні об'єднуються у склад з наступним голосним (*за-ня-ття, пі-дда-шшя*); г) два приголосних – шумний і сонорний – належать до одного складу (*му-дрець, мі-тла*); ґ) два сусідніх сонорних приголосних належать до різних складів (*вір-ність, мир-ний*); д) два і більше приголосних, перший з яких сонорний, а інші – шумні, у

позиції між голосними складоподіл проходить між сонорним і рештою приголосних (*поль-ський, ін-три-ган*); е) сполучення приголосних *стр, здр, скл, ств, цтв, шк, жд, ск, ст* належать до наступного складу (*ка-та-стро-фа, на-стрій, за-здрість, кі-шка, мар-но-трат-ство*); є) префікси і прийменники при складоподілі не зберігають своєї морфологічної цілості і можуть розподілятися між складами (*бе-зі-ме-нний, валь-тан-ці*).

Ознаки українського наголосу. Енклітика та проклітика.

Наголос – це виділення одного складу слова за допомогою фонетичних засобів, властивих певній мові, – посилення голосу, м’язової напруженості мовного апарату, підвищення тону в поєднанні зі збільшенням тривалості звучання.

Наголос – суперсегментна одиниця мови (він нашаровується на лінійні одиниці – фонемі і склади).

За фонетичною природою наголос в українській мові є динамічним (силовим), але містить і часокількісний елемент, оскільки наголошений голосний відзначається більшою тривалістю порівняно з ненаголошеним.

Щодо місця у слові наголос в українській мові є вільним (різномісним, нефіксованим) – він може бути на будь-якому складі слова, напр.: *вільний, відно́сити, поми́тися*.

Український наголос є рухомим – змінюється у різних граматичних формах одного й того ж слова: *рука́ – ру́ки – рука́м*.

У складних словах може бути головний наголос (позначається знаком ') та побічний (позначається знаком `), напр.: *жй́ттєра́дісний, швй́дкоплінний*.

Основна функція наголосу – фонетичне об’єднання слова; іноді він виконує ще й смислорозрізнявальну функцію, напр.: *замо́к* (пристрій для замикання) і *за́мок* (споруда).

Можливе варіативне наголошення: *до́говір – догові́р, за́вжди – завжді́*.

Енклітика – ненаголошене слово, яке стоїть після наголошеного й утворює з ним одне фонетичне ціле, об’єднане спільним наголосом (*читав би, він же*).

Проклітика – ненаголошене слово, що приєднується до наступного наголошеного слова, утворюючи з ним одне фонетичне ціле, об’єднане спільним наголосом (*на добра́ніч, не суди́лося*).

Фразовий наголос. Інтонація.

Фразовим називається наголос, за допомогою якого виділяється у реченні слово або такт.

Різновиди фразового наголосу: наголос акцентної групи, синтагматичний, логічний та емпатичний.

Наголос акцентної групи найслабший за своєю силою, він об'єднує повнозначні слова і сполучники, прийменники, допоміжні дієслова та деякі займенники (*заходь же, прочитав би*).

Іноді акцентну групу утворює сполучення кількох повнозначних слів (*вони наші друзі*).

Синтагматичним (тактовим) наголосом виокремлюється найважливіше слово в межах синтагми, навколо якого об'єднуються інші менш наголошені чи ненаголошені слова.

Логічним наголосом називається виділення голосом слова в реченні для підсилення важливості його у змістовій структурі відповідної синтаксичної конструкції.

Емпатичним наголосом увиразнюється слово (група слів) для підсилення його виразності, емоційності. Емпатичний наголос виражається подовженням наголошеного голосного, іноді приголосного (*книгу прочи-и-тано, він – гер-рой*).

Інтонація – сукупність звукових мовних засобів, завдяки яким передається смисловий, емоційно-експресивний і модальний характер висловлення, комунікативне значення та ситуативна зумовленість, стилістичне забарвлення тексту, індивідуальність виражальних прийомів мовця. Інтонація охоплює мелодику, інтенсивність, тривалість звучання, фразовий і логічний наголоси, ритм, тембр, паузи.

Інтонацію української мови досліджували: Л. Булаховський (як структурний елемент), М. Баженов (в аспекті виразного читання), Є. Кротевич (у зв'язку з синтагматичним членуванням мовного потоку), Д. Баранник (мова радіо й телебачення) та ін.

ТЕМАТИКА ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Модифікаційні зміни голосних і приголосних у мовленнєвому потоці

1. Загальна характеристика модифікацій. Позиційні і комбінаторні модифікації.
2. Явище редукції голосних звуків. Кількісна і якісна редукції.
3. Гармонійна асиміляція голосних.
4. Позиційні модифікації приголосних.
5. Акомодация голосних і приголосних, її найхарактерніші вияви.
6. Асиміляція приголосних та її різновиди:
  - а) за напрямом уподібнення;
  - б) за повнотою асимілювання;
  - в) за місцем уподібнення;
  - г) за фіксуванням на письмі.

Література

- СУЛМ / А. П. Грищенко. – С. 51–57.
Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО. – С. 95–107.
УМ. Енциклопедія – С. 13, 33, 507.

Домашні завдання

Вправа 108. Подані слова запишіть фонетичною транскрипцією. Вкажіть випадки комбінаторних і позиційних модифікацій голосних і приголосних. Опишіть характер кожної зміни.

Ангіна, альбінос, апельсин, арахіс, бульдозер, бовтати, бляшаний, Василівна, Вільнюс, ганятися.

Зразок. [в'іте^ир]: [в'] – напівпом'якшена вимова внаслідок регресивної акомодации; [е^и] – наближена вимова [е] до [и] => якісної

редукції; артикуляція більш задня => взаємної акомодатції; [i] – артикуляція більш задня => регресивної акомодатції.

Вправа 109. Прочитайте речення, виявіть слова, при вимові яких відбувається асиміляція приголосних. Запишіть їх фонетичною транскрипцією, охарактеризуйте явища за напрямом і повнотою уподібнення.

1. Човен, набираючи швидкість, боком пішов на пережат (Тют.).
2. Небо розколося вдруге, з усієї сили вганяючи зигзаг у набубнявілу хмару. 3. Дзвеніли цвіркуни, порозвішувавши в траві дзвіночки. 4. Синиці спинялися і цікаво схиляли голівки, поблискуючи очками (З творів Шевч.). 5. Максим озирнувся і, обережно знявши якусь одежину з стільця й поклавши її на скриньку, сів і став роздивлятися. 6. Дорога, майнувши сірим хвостом, безшумно сховалася в зелені хлібів (Винн.). 7. Добре пройтись по першому сніжку. Ген уже хтось на санях проїхав, проклавши перший слід та присипавши його золотою соломною. 8. Гарбузи в'ються поміж картоплею, спинаються на вишні, перелазять через тин, вони, прикріпившись чіпкими своїми вусиками, просочуються, пробиваються скрізь, де тільки можуть знайти краплину сонця. 9. Вгорі ширяв шуліка. Ліниво змахнув крильми, неначе збирався на якісь невидимі щаблі, потім нерухомо й легко застигав, націливши вниз дрібну голову з хижим дзьобом (З творів Гуц.). 10. Гриць мовчки зірвав з ніг запилені солдатські бутси і, ставши товаришам на плечі, кішкою подерся вгору (Гонч.).

Аудиторні завдання

Вправа 110. Подані слова запишіть фонетичною транскрипцією. Поясніть, який з алофонів голосних фонем зазнає кількісної редукції, а який – якісної. Обґрунтуйте закономірності позиційних змін голосних.

Бурулька, кукурудза; ввечері, серпневий, електрик; бахкання, батрачка; бридкий, рижики; болото, богомол; вісім, пір'їна, іній.

Вправа 111. Затранскрибуйте слова, враховуючи артикуляційні зміни голосних унаслідок гармонійної асиміляції.

Вверху, жебрування, вельможний, буженина, лексикограф, вечірній, велюр; бригада, живопліт, живцем, бриніти, живопис, зимовик; водій, воює, жовтуватий, вдогін, зозуля, зозулястий, жовтіти.

Вправа 112. Серед поданих слів відзначте випадки позиційних модифікацій приголосних. Запишіть ці слова фонетичною транскрипцією і поясніть, за яких умов відбуваються звукозміни.

I. Йоржик, йдемо, гайморит, грайливий, ймення, йодний, майдан, страйкувати, ймовірність, йордань, гойдалка, звичайний, дюйм, батько й син, район.

II. Вхолосту, гнівний, вияв, в портфелі, в оголошенні, невдовзі, вказівка, зів'янути, бавовняр, безвітря, владолюбець, вулиця, гравюра, вп'ятеро, нявкати.

Вправа 113. Запишіть подані словосполучення фонетичною транскрипцією. Поясніть акомодативні зміни голосних під впливом сусідніх твердих приголосних.

Дотепне слово, мовні скарби, думки й почуття, духовне надбання, самобутність народу, шанувати батька, правила поведінки.

Вправа 114. Перепишіть речення фонетичною транскрипцією. Підкресліть ті голосні звуки, в артикуляції яких з'явився і-подібний сегмент внаслідок пристосування їх до вимови сусідніх м'яких приголосних.

1. Шуліка стрімголов шугонув униз, на плесо річки, черкнувся води і вже знову знявся у височінь з вихопленою з води живою рибиною: вона ще билась, тріпалася, виблискуючи у нього в дзьобі (Гонч.). 2. Я виглядаю за поріг і, мокнучи на холодних краплинах, збираючи градини завбільшки з вишневу кісточку або й голубине

яйце, кидаю собі в рот, розкушую колючу свіжість, і вона тане, зволожуючи теплі ясна (Гуц.).

Вправа 115. Запишіть слова повною фонетичною транскрипцією. Підкресліть акомодовані приголосні, поясніть причини звукозмін.

Босóніж, манікюр, формуляр, шпаківня, хірургія, розпорядок, розуміння, амфібія, автолюбитель, безробіття, гіпюровий, підсилювач, високоякісний, відмінювати, правдолюб, чітко.

Вправа 116. Затранскрибуйте текст. Вкажіть слова, у яких приголосні зазнають змін внаслідок їх акомодациї до голосних і позиційних модифікацій.

Внизу стелилися замріяні луки й чагарники, біліли піски. Поміж ними котила води величезна історична ріка, розсилаючи свої рукави й заводи по всій задніпрянській низині.

Крута дорога, покинувши піщані береги, вивела угору сюди аж до лісу, а тепер знову манила донизу, до того білого піску, що аж стверд, нетоптаний людською ногою. Від літнього ранкового сонця був він якийсь сліпучий, повітря було кришталеве, дзвінке й нестерпно радісне (Гум.).

Вправа 117. Прочитайте вголос слова, запишіть фонетичною транскрипцією. Вкажіть, які звуки взаємодіють, установіть вид асиміляції: а) за напрямом уподібнення; б) за повнотою асимілювання; в) за фіксуванням на письмі.

Безодня, обрядовість, відсоток, бджола, розкаятися, відгризши, спрямування, сільський, болітце, дозвілля, автозчеп, грандіозний, дігтярний, діловодство, достатньо, айсберг, династія, пальці, без толку, не терпиться, дисгармонія.

Вправа 118. Під диктовку запишіть речення фонетичною транскрипцією, у виділених словах охарактеризуйте всі випадки позиційних і комбінаторних модифікацій фонем.

1. В старім гнізді танцюють лелечатка, і, одірвавши ніжки від землі, немов малі русалоньки, дівчатка *гойдаються* в зеленому гіллі (Кост). 2. *Безпорадній* зброї сміху Я боюся піддаватись, І, забувши давню гордість, Плачу я, щоб не *сміялись* (Укр.). 3. Перший пролісок блакитний, Першу квітку весняну Шлю тобі, моя голубко, У далеку сторону. Хай тебе він привітає З сонцем, з ласкою, з теплом І *розкаже*, що він слухав, Нахилившись над струмком. 4. Так спить орел, – і враз, розкривши очі, Угледе світ, красу і *простір* голубий, І *легко* з скель спорхне, і в небі заклекаче Про вільний льот орлів, про ранок золотий (Ол.).

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Що таке модифікації?
2. У чому полягають комбінаторні і позиційні модифікації приголосних?
3. Чим зумовлене явище редукції голосних звуків?
4. Що таке гармонійна асиміляція голосних? До позиційних чи до комбінаторних модифікацій вона належить?
5. Які звукозміни називаються акомодацією?
6. Що таке асиміляція звуків? Які типи асиміляції вам відомі?
7. Поясніть суть регресивної і прогресивної; повної і часткової асиміляції.

Регресивна асиміляція приголосних звуків

1. Типи регресивної асиміляції за характером артикуляційних змін приголосних.
2. Випадки регресивного уподібнення приголосних звуків у сучасній українській літературній мові:
  - а) за дзвінкістю і глухістю;
  - б) за м'якістю і твердістю;
  - в) за місцем і способом творення.

Жовтобрюх М. А. КСУЛМ. – С. 116–120.

СУЛМ / М. Я. Плющ. – С. 33–37.

Шкуратяна Н. Г. СУЛМ. – С. 35–38.

Домашні завдання

Вправа 119. Виразно прочитайте слова, установіть особливості реалізації виділених фонемосполучень, охарактеризуйте наявне фонетичне явище за напрямом та повнотою уподібнення.

Підкреслювати, відніши, відскакувати, гарантійний, застійний, звіробій, диспетчер, днювальний, бестселер, врозтяж, деснянський, долітце, розжалобити, розкидання, складність, стрінешся, легкий, переможці, співчуття, турбується.

Зразок. Післяжнивний: /сл'/→[с'л'] – регресивна часткова асиміляція.

Вправа 120. Подані слова запишіть фонетичною транскрипцією, охарактеризуйте випадки регресивної асиміляції за характером артикуляційних змін приголосних (за голосом, за місцем і способом творення, за м'якістю / твердістю).

Доспілий, тітчин, Зеландія, безправ'я, відступ, багатство, боротьба, у пачці, зміцнювати, розкусити, розжувати, жаднюга, у ложці, вокзал, з чого, здатні, передчасний, якби, звіриний, підшивати.

Вправа 121. Запишіть речення фонетичною транскрипцією, випишіть слова, у яких наявна регресивна асиміляція приголосних. Дайте повну характеристику явищу.

1. Розмовляючи з тіткою, Марія раз у раз нетерпляче позиркувала у вікно. 2. Небезпечна, страшна була робота! Як наближаються, бувало, до порога, то прощаються один з одним, хрестяться, а тоді, зв'язавшись між собою канатами, пускаються стрімголов униз, у ревище, у чорторії (З творів Гонч.). 3. На мокрій лавці, підстеливши газету, сидів дідок (Шевч.). 4. Мабуть, відчувши на собі мій погляд,

Меланя здригнулася і вмовкла (Тют.). 5. Після смерті Мономаха Шлють до бранця посланця, Найславнішого у ханстві Половецького співця (Ол.). 6. Пробудившись і розплющивши очі, я закліпав повіками, примружився: так гостро біла, так полум'яніла, наче розпечена магла, поверхня річки. 7. Щойно вони сховалися за кущем, як Юрко, кинувши свою вудочку, стрімголов шугнув уперед. 8. Переборюючи легкий страх у грудях, обережно ступаючи по принишклій землі, наближаєшся до першого-ліпшого соняшника (З творів Гуц.). 9. Одні (вітряки) – чорні та спокійні, тихо стоять, розчепірівши чорні, як у кажана, крила на тлі вечірнього неба (Коц.). 10. З жагучою цікавістю, немов щось заборонене збираючись підглядіти, приступив Степан до широких дверей інститутського входу (Підм.).

Аудиторні завдання

Вправа 122. Прочитайте слова. Виявіть збереження дзвінкості приголосного й оглушення його. Дайте характеристику асиміляції.

Розсудливий, розбудова, розплакатися, розгніваний, розклад; безбожний, безкозирка, безнадія, безхвостий, безпека; без сумніву, без тями, без матері, без хитрощів; з Києва, з Одеси, з цегли, з середини, з міста; зварити, сховатися, зцілити, сповзти, згрупований; нігті, досягти, вудка, казка, дужка; обхопити, підкрохмалений, відплата, міжпланетний.

Вправа 123. З поданих речень виписіть слова, у яких наявні випадки асиміляції приголосних за дзвінкістю і глухістю. Запишіть ці слова фонематичною і фонетичною транскрипцією. Охарактеризуйте явище асиміляції.

1. Я підвівся з теплої торішньої трави і, спираючись на костур, пішов помалу понад берегом шукати якогось перевозу. 2. Моторошно гуде ліс, видзвонює крижаними кайданами, цокотять обмерзлими кігтями кури у сінях і, висвистуючи крильми, злітають на сідало (Тют.). 3. Зняв краватку, розстебнувся, почувуючи себе майже як дома. 4. Боцман повагом став розправляти вуса, знову веселіючи на виду. 5. Чому, опинившись на межі зла, людина так

легко й безболісно межу ту переступає? (Гонч.). 6. Залишивши в гуртожитковій кімнаті неймовірний розгардіяш, разом з товаришами подався на вокзал. 7. Сіра качка, помітивши небезпеку, скрикнула і разом із каченятами дременула в траву (Гуц.). 8 І знову крик: «До боротьби!» І впали скелі і дуби, І чорні круки і орли, Обнявшись крилами, лягли (Ол.). 9. Приємний вогкий холод обхопив зразу Йона, коні весело заіржали, піднявши догори голови (Коц.).

Вправа 124. Прочитайте, усно поясніть вимову передньоязикових перед пом'якшеними та напівпом'якшеними приголосними. З'ясуйте наявність чи відсутність асиміляції за м'якістю.

Станція, світанок, міцні, радість, кузня, двір, цвіль, хатній, весняний, літній, пружні, пізні, дзвін, гостинці, цвіт, спітнілий, торішний, у казці, кінцівка, інші, будні, селянський, свято.

Вправа 125. Подані речення запишіть фонетичною транскрипцією і вкажіть слова, у яких наявна регресивна асиміляція за м'якістю.

1. А захід поступово зацвітає; сіро-голубий тон майже зовсім вигорів, майже зовсім побілів, не залишивши місця для жодного іншого відтінку (Гуц.). 2. Пролітаючи швидше власного звуку, літаки, мов блискучі алмазні голки, прошивають небесну блакить, залишають за собою сліпучо-білі димові тасьми. 3. За возом ідуть невтомні музики, пливуть натовпом танцюристи, здіймаючи за собою хмару куряви. 4. Степ світлий десь із-за спини, бредучи в хмарах, світить на степ повний місяць. 5. Велична мелодія, швидко наростаючи й міцніючи, розгорталася в могутнє гармонійне море (Гонч.). 6. Коні йшли по чудовій дорозі рівно і гінко, монотонно подзенькуючи дзвіночками (Шевч.). 7. Народні пісні Григорій глибоко шанував, знав їх безліч і сам умів гарно співати, маючи густий приємний баритон. 8. Корови одна по одній, обчухруючи рогами листя з вільшичок, виходять на галявину. 9. Дівчина засміялася тихо, сяючи білими сміюнцями (Тют.). 10. І, зібравши десять тисяч Найміцніших вояків, Святослав Дніпром на південь На

Болгарію поплив (Ол.).

Вправа 126. Виявіть і поясніть випадки уподібнення свистячих до шиплячих.

Розчулений, розчесати, розчин; розширення, розшук, розщеплений; розжарений, розжувати, розжевритись; зчистити, з чаєм, зчіплювач; зшкрябати, з шилом, зшиток; зжований, з жоржинами, зжати; безчинство, без черги; без шва, безщасний; безжальний, без женців, безжурність; без джему; Хмельниччина, козаччина; Одещина, піщаний, батьківщина.

Вправа 127. Подані іменники запишіть у місцевому (давальному) відмінку однини. Поясніть випадки уподібнення шиплячих до свистячих.

Качка, сорочка, глядачка, землячка, булочка, гичка; стежка, ложка, книжка, діжка, доріжка; дошка, котушка, мишка, кішка, грушка, подушка.

Вправа 128. Від поданих дієслів утворіть форми: 1) другої особи однини теперішнього часу; 2) другої особи однини наказового способу. Поясніть асимілятивні зміни, які відбуваються при вимові цих слів.

1. Сподіватися, дізнаватися, хвилюватися, битися, вчитися, радитися, посміхатися. 2. Вибачатися, не мучитися, не морочитися, зважитися, не порізатися.

Вправа 129. Виявіть фонемні сполучення проривного з свистячим або шиплячим і з'ясуйте звукові реалізації цих фонемосполучень. Поясніть випадки регресивної асиміляції за місцем і способом творення.

Погодиться, сподіваються, вмиваються, вовтузиться, нудяться; на серветці, копитце, світський, у квітці, п'ятсот; відсоток, усядья, заводський, в будці, відсіч; сітчатка, багатший, кетчуп, хутчіш, льотчик; від джему, відчуття, передчасний, підшипник, відчай.

Вправа 130. У поданих реченнях відзначте випадки регресивного уподібнення приголосних за місцем і способом творення. Дайте повну характеристику явища.

1. Життя зжити – не поле перейти. 2. Кому добре живеться, той з усіх сміється. 3. Не лізть в кропиву, то не пожалишся. 4. Найсолодше в світі – сон. 5. Заліз у багатство – забув про братство. 6. Всюди на світі добре, а в Вітчизні найліпше. 7. Де розумом не дійду, то в книжці знайду. 8. Кров людська – не водиця, проливати не годиться. 9. Краще на волі на вітці, чим у неволі в золотій клітці. 10. Не було б щастя, так нещастя допомогло (Н. тв.).

Вправа 131. Прочитайте речення, укажіть слова, у яких наявні асимілятивні зміни приголосних. Охарактеризуйте явища.

1. М'яко плескалося море біля ніг, з шелестом розгортаючись по піску сліпучим своїм мереживом. 2. Тепер урожай зібрано, і виткі лози з полегкістю відпочивають, позвисавши на тичках, густо переплівшись клубками розкішного листя. 3. Обличчя натхненно розшарілося і, освітившись якимись новими думками, стало мовби тоншим, інтелектуальнішим, багатшим, у ньому з'явилася сила нових несподіваних відтінків. 4. Ілонка, завмерши на бочці з кухлем у руці, не зважилася в цей момент чіпати своїх комендантів. 5. Пірошка, сполохано зацікавившись в кутку, розширеними від жаху очима стежить за кожним рухом юнака (Гонч.). 6. Тепліше зодягаєшся і, не запалюючи світла, виходиш надвір, стаєш на порозі. 7. Думається про те, що досі сьогорічна осінь, десь блукаючи за видноколами та на видноколах, усе ближче підступала до видимого світу, в якому живеш і в якому перебуває твоя душа (Гуц.). 8. Сонце, поволі спускаючись на захід, більшає, немов росте, яснішає, розпалюється. 9. То десятник, без шапки, розхристаний, придержуючи груди руками, кричить, важко відсапуючи: «Поже-жа!.. Ххе!.. Ххе!..» (Коц.). 10. Повільно пливли у небо розлогих степів хорали – То пісня росла над степом – від трав до високих зір. Дівчата із студзагону, хитаючись в такт, співали, І пахло полтавське небо і сосни Карпатських гір (Лук.).

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Яка асиміляція називається регресивною? Назвіть типи регресивної асиміляції за характером артикуляційних змін приголосних.
2. У чому полягає асиміляція за участю голосу?
3. Які дзвінки приголосні можуть зазнавати асимілятивних змін під впливом сусідніх глухих?
4. Наведіть приклади одзвінчення глухих приголосних внаслідок регресивної асиміляції.
5. Які тверді приголосні найбільш схильні до асимілятивного пом'якшення?
6. Охарактеризуйте основні наслідки регресивної асиміляції приголосних за місцем і способом творення в українській мові.

Прогресивна асиміляція. Наслідки дисиміляції. Спрощення груп приголосних

1. Наслідки прогресивної асиміляції в сучасній українській літературній мові.
2. Асимілятивне подовження приголосних. Розрізнення асимілятивного подовження та: а) подвоєння приголосних внаслідок збігу на межі морфем; б) традиційного подвоєння приголосних у словах іншомовного походження.
3. Наслідки дисиміляції в українській літературній мові.
4. Спрощення груп приголосних у писемній та усній формах української літературної мови.

Література

- Жовтобрюх М. А. КСУЛМ. – С. 120–124.*
СУЛМ / М. Я. Плющ. – С. 37–42.
УМ. Енциклопедія – С. 33, 131–132, 590.
Шкуратяна Н. Г. СУЛМ. – С. 38–39, 42–45.

Домашні завдання

Вправа 132. Подані слова об'єднайте у групи за видами асиміляції: 1) регресивна асиміляція за голосом, 2) регресивна асиміляція за м'якістю, 3) регресивна асиміляція за місцем і способом творення; 4) прогресивна асиміляція. Поясніть випадки прогресивного уподібнення приголосних.

Злегка, Дніпро, узбіччя, з-під, найсолодші, розтратити, переслідувати, рветься, навмання, з хрускотом, на підніжці, схвильований, з колодязя, майбутні, з молоддю, розкрити, відцуратися, простір, безкозирка, рознісши, стихло, київські, з темряви, наспівує, сполохані, з жахом, передні, замість, до танцю, розплющити, звірі, бджоляр, старезні, передчасно, зарості, хутчіше, молодці, в лежанці, вглядаєшся, з човна, миттю, не сердься, на полюванні, монгольський, шелестіти, розчулилась, радіостанція, без шапки, купальські.

Вправа 133. Замініть подані визначення одним словом із подовженим приголосним. Запишіть ці слова фонетичною транскрипцією і вкажіть, унаслідок якого явища з'явився подовжений звук.

1. Святкування з нагоди переселення в нове житло. 2. Синонім до слова відстань. 3. Час, вільний від роботи або навчання. 4. Антонім до слів порядок, лад. 5. Такий, що триває один день. 6. Синонім до слова зерно. 6. Столиця Естонії. 7. Синонім до слова успіх. 8. Звичайний, не святковий. 9. Крупа з дрібно змеленої пшениці. 10. Площа між рядками посаджених рослин. 11. Дуже швидко, в одну мить. 12. Посудина для купання або лікування. 13. Здобуття свободи, волі. 14. Те, що стало відомим унаслідок досліджень. 14. Призначений для оборони. 15. Сильне невдоволення. 16. Синонім до слова люб'язний.

Вправа 134. Перекладіть слова українською мовою, порівняйте російсько-українські відповідники і зробіть висновки.

Каждый, местный, защитный, поздний, бесстрастный, пакостный,

буревестник, учасник, праздничный, сонце, серце, скло, студентство, контрастний, абстрактний, пикантний, форпостний, аспірантський.

Аудиторні завдання

Вправа 135. Зіставте написання давньоукраїнською та сучасною українською літературною мовами. Вишийте звуки, між якими відбувалася взаємодія, встановіть напрям впливу та характер звукозмін у кожному випадку.

Сельський – сільський, смоленський – смоленський, польський – польський, земський – земський, б'чела – бджола.

Вправа 136. Запишіть фонетичною транскрипцією слова, у яких наявна у вимові асиміляція приголосних. Установіть ступінь зміни артикуляції слабкого приголосного.

Повість, не стій, перехрестя, стяги, особистість, династія, парость, ластів'ята, стіна, жалість, мудрість, листя, стілець, запустілий, зап'ястя, доцільність, густішати, зарості, замість, передмістя, стійкість.

Вправа 137. Прочитайте речення. Виявіть і запишіть фонетичною транскрипцією слова, у яких наявний довгий приголосний. Поясніть явища.

1. Так і стояла, слухаючи погрозливе гудіння, а джміль звершував якесь наче ритуальне літання довкола її голови, що сяяла іскристими косами. 2. Звідусюди дивляться на тебе сині очі весни, й ти відкрито, відчуваючи душевне здоров'я, силу, теж дивишся в ті очі, що випромінюють приязнь і ласку. 3. Я йшов тихо, дивився по боках, ніби намагаючись назавжди ввібрати в себе все це дикувате, насторожене очікування. 4. Отак, довго перед собою дивлячись, можна запримітити, як до тебе зусібіч наближаються обачні лазутчики ще далекої, ще невидимої зими (3 творів Гуц.). 5. Кордонна сторожа розклала на тім боці багаття; червоний відблиск від нього осяває нижні гіллячки чорних верб, додаючи ще більше

принади чудовій картині наддунайського вечора (Коц.). 6. Стогне завія до рання, зламавши об ліс крило... Ти – моє перше кохання, Останнє уже було. 7. Пограбувавши золоті хороми, вітри в гаях ділили бариші. Росла у тілі передсмертна втома, передпісенна туга – у душі (3 творів Кост.). 8. Надмір густе повітря сушило обличчя, курява летіла під електричними ліхтарями, осідаючи на стовпах і наддашках (Шевч.). 9. Міцно врісши підпорами в пагорок, він (маяк) височів просто над нею, суворий, загадково мовчазний, обернутий лицем до відкритого моря (Гонч.). 10. Долі був простелений великий килим – пухкий ґрунт цього чарівного взлісся, що тихо шарудів під ногами, збуджуючи чуття невиразним шелестом (Підм.)

Вправа 138. Виділіть варіанти кореня у парах слів, поясніть, чим вони зумовлені.

Бреду – брести, веду – вести, кладу – класти, впаду – впасти, краду – красти, пряду – прясти, плету – плести, мету – мести.

Вправа 139. Із поданих речень виберіть і запишіть фонетичною транскрипцією слова, у яких наявна дисиміляція приголосних. Поясніть звукозміни.

1. Через видолинок хтось скакав на гнідому коні, то щезаючи між горбами, то знову появляючись. 2. У лузі їхав якийсь хлопчак; помітивши мене, він кинувся навперейми – очевидно, хотів довести, що з нього дуже гарний вершник, а з мене – нікудишній велосипедист (3 творів Гуц.). 3. Вибігши вмить звиклою дорогою на Хрещатик, Степан мусив спинитися й поміркувати про свою найближчу ночівлю. 4. Діставши з бібліотеки найкращих підручників, він, закинувши решту, взявся того ж вечора споглядати їх і вивчати (3 творів Підм.). 5. Густі лози, високі комиші, укривши долину, чорніють таємничо, повиті сріблястим туманом (Коц.). 6. Соняшник, як старий батько, дивлячись на тую іграшку природи, похитує великим жовтим лобом (Лепк.). 7. Мірошник мав хороший млин. 8. А вищий нижчого тусає та ще й б'є, затим що сила є (Гл.). 9. Англійські лицарі собі пісень гучних співають (Укр.).

*Вправа 140. Від прикметників **красивий, вузький, дорогий,***

важкий утворить форми вищого ступеня, охарактеризуйте звукові зміни у цьому процесі.

Вправа 141. Об'єднайте слова у три групи: а) у яких наявне спрощення при вимові і відбите на письмі; б) у яких воно наявне лише в усному мовленні; в) у яких воно відсутнє.

Ремісник, медалістці, обласний, ад'ютантський, вісник, тріснути, випускник, шістнадцятий, виїзний, зап'яний, міський, туристський, навмисне, кістлявий, корисний, рискнути, шелеснути, невістці, хруснути, шістсот, депутатський, совісний.

Вправа 142. Від поданих слів утворить прикметники. Вкажіть, які групи приголосних спростилися. Відзначте випадки відсутності дієрези у словах.

Пристрасть, захист, перехрестя, ненависть, кореспондент, студент, аспірант, антифашист, компост, честь, користь, якість, радість, тиждень, проїзд, жалість, щастя, роз'їзд.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Яка асиміляція називається прогресивною? Охарактеризуйте основні наслідки дії прогресивної асиміляції у сучасній українській мові.
2. Унаслідок яких фонетичних змін в українській мові виникають подовжені приголосні?
3. Поясніть суть явища дисиміляції приголосних. Які види дисиміляції ви знаєте?
4. Назвіть наслідки дисимілятивних змін у сучасній українській мові.
5. Чим пояснюється спрощення груп приголосних? Які групи приголосних найчастіше спрощуються?

Склад як найменша сегментна одиниця мовленнєвого потоку

1. Поняття про фразу, синтагму, фонетичне слово, склад.

2. Наукові теорії складу.
3. Типи складів.
4. Основні принципи і правила українського складоподілу.
5. Відмінність між фонетичним, морфологічним і орфографічним поділами. Правила переносу слів з рядка в рядок.

Література

- Бондар О. І. СУМ. – С. 45–51, 54–56, 60–62.*
Жовтобрюх М. А. КСУЛМ. – С. 149–150.
Карпенко Ю. О. ФФ СУЛМ. – С. 116–120.
СУЛМ / А. П. Грищенко. – С. 71–74.
СУЛМ / М. Я. Плющ. – С. 18–21.
Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО. – С. 132–136.
УМ. Енциклопедія – С. 552–553, 559.
Шкуратяна Н. Г. СУЛМ. – С. 20–21, 49–51.

Домашні завдання

Вправа 143. Подані слова запишіть фонетичною транскрипцією і поділіть на склади. Охарактеризуйте склади у виділених словах.

Абзац, вимерзання, двозначний, *Лук'ян*, *мавпячий*, могти, *альбом*, розчесати, підсумок, пластівці, хорвати, Австрія, амфібія, хрускіт, підтяжка, платтячко, каструля, *поїзди*, джемпер, вокзал, абрикос, стерегти, дружба.

Вправа 144. Запишіть слова фонетичною транскрипцією і поділіть на склади. Установіть кількість літер і звуків у кожному складі.

Ганна, альманах, піджидати, щастячко, пред'явник, розщеплення, косьба, пляшка, ад'ютант, амнезія, узбережжя, підстанція, агентський, альвеолярний, якби, дієслово, дамський, раджу, агентство, алтаєць, підспівування, аморальний, агресія, боротьба, маятник, багаття, вертлявий, Євгенія, мільйон, здоров'я, модельєр, усміхнешся, заміжжя, дощечка.

Вправа 145. Поданий текст перепишіть фонематичною транскрипцією і розбийте на склади. Зверніть увагу на особливості складоподілу фонетичних слів, що містять клітики, зробіть висновки.

Село Троянівка гніздиться в долині. На північ від нього Беєва гора, покрита лісом, на південь – заткана маревом рівнина, по якій то тут, то там мріють у степу хутори, маячать на далеких обрїях, як земні острови по синьому морю. В центрі села тече річка з дивною, мабуть, татарською назвою – Ташань (Тют.).

Аудиторні завдання

Вправа 146. Прочитайте поданий текст уголос і розбийте його на фрази. З'ясуйте, у чому відмінність фрази від речення.

Всюди було тихо. З Ташані валувала пара, заволокаючи придорожні верби, що здаля були схожі на величезні ожереди сіна, криючи дорогу, ташанський міст. Десь за річкою гув болотяний бугай, в осоках показувала час від часу дика качка, в сазі одноманітно, безконечно кричали деркачі. І раптом хтось тюгукнув, та так тюгукнув, що аж по воді ляснуло, аж в очеретах шелеснуло – і покотилося левадами, лугами та байраками і загубилося десь у глибоких ярах (Тют.).

Вправа 147. Прочитайте текст, виділіть фонетичні фрази і синтагми. Відзначте можливості різного синтагматичного членування.

Дощ перестав, хмари розійшлися; західна брама неба розчинилася, з неї ринуло стільки світла, що боляче стало очам, небо зробилося свіжим і чистим, ніби його вимили милом і прополоскали водою; на конях блищала шерсть і парувала на сонці; люди весело розмовляли між собою, і обличчя їхні були веселі і добродушні. «Як же й хороше навколо!» – здавалося, говорили очі кожного (Тют.).

Вправа 148. Запишіть речення фонетичною транскрипцією і виділіть фонетичні слова, які містять проклітики та енклітики,

вказжіть, якою частиною мови вони виражені.

1. Терпкий запах живиці пощипував ніздрі, шорстко шелестіла під ногами суха глиця. 2. Накупане і чисте, сонце сором'язливо сховалось у верболозах. 3. Місяць ще не зійшов, світили тільки зорі. Крутилися, оберталися космічні жорна, і зоряний пил падав на воду, на запорошені трави. 4. І плесо, і ліс, і людська душа летять безконечно, це одна неспинна ріка, яка несе з собою все, всі вони комашки на її лоні, рибки в її глибині, минущі, як сонячні промінці, але щасливі своїм власним обманним щастям. 5. Щірко зайшлося серце, відчуло щось у далекій далечі, куди не могла сягнути й думка, майнуло, неначе метеор, що згоряє десь там, у сивій пустельності пралісів, і від того лету не лишилося сліду, та лишився стукіт у грудях, гарячий і тривожний – хто зна, чого воно так стукотіло (З творів Мушк.).

Вправа 149. Поясніть принцип складоподілу в поданих словах.

1. Гір-ка, лю-блю, во-ско-вий, зем-ля-чка, слу-жба, май-но.
2. Му-дрий, ті-сто, о-бжа-ри-ти, вій-сько-вий, рід-ко, кін-ський.
3. Во-гкий, сіль-ський, Ві-тчи-зна, а-нар-хі-я, жов-тий, віль-ний.
4. Ві-дда-ний, пор-трет, о-стрів, редь-ка, спів-чу-ття, від-бу-ва-є-ться.

Вправа 150. Подані слова запишіть фонетичною транскрипцією і поділіть на склади. У виділених словах охарактеризуйте склади за характером початкового і кінцевого звуків та за ознакою наголошеності/ненаголошеності.

Абихто, айкання, пускати, анкета, **Євген**, хочеться, мальви, **Андрій**, їдкий, дудка, розширення, піджачок, добріти, жердка, ластівка, **батальйон**, спецодяг, дріжджі, завітчати, футбол, армія, важко, шипшина.

Вправа 151. Поділіть слова на склади, використавши індекси гучності (4, 3, 2, 1).

- I. Духмяний, плитчастий, жертва, розчин, пластичний, ніздрі,

легкий, звістка, кожний, жасмин, кішка, роз'яснення, кобзар, абсурд, розтопити, алмаз, під'їзд, дзенькіт, абстракт, абхазький, більший.

II. Акцент, крапля, актриса, бастіон, розшиття. Пенсія, берізка, юшка, вітрець, поїдьмо, авіатехнік, обступити, Волгоград, яблуко, просьба, дубки, абстрактний, віднести, поясни, Франція, розкопка.

Вправа 152. Заповніть таблицю, показавши в поданих словах фонетичний складоподіл, морфемне членування та можливий перенос із рядка в рядок.

Фонетичний складоподіл	Морфемне членування	Перенос слова
[за-с'п'і-ва-ти]	за-спів-а-ти	за-співати, заспівати, заспіва-ти

Жартик, завтра, змалечку, земляця, майструвати, молотьба, товстий, дядько, коштовний, плюскання, бджілка, дзвоник, шепотіти, дівонька, стомлений, швидко, підвіконня, десяток.

Вправа 153. Поданий текст перепишіть фонематичною транскрипцією, не відділяючи спеціально окремі слова, і розбийте на склади. Зверніть увагу на особливості складоподілу на межі службових слів із повнозначними.

Виріс Льонька біля Десни, серед розкішних лісів і луків, і вони не обвіяли його душу, не внесли в неї отого тремкого, вічного, що єднає теперішню людину в один безконечний ланцюг з мисливцем, який вперше розпалив багаття на берегах цієї дивовижної ріки, не зачарували, не закохали в себе (Мушк.).

Запитання і завдання для самоперевірки

1. До сегментних чи суперсегментних фонетичних одиниць належить склад? Чому?
2. Дайте визначення складу згідно різних наукових теорій. Які з цих визначень є найбільш прийнятними для шкільної практики?

3. Охарактеризуйте і наведіть приклади різних типів складів.
4. Сформулюйте основні правила поділу слів на склади. Наведіть приклади.
5. Поясніть, у чому полягає відмінність між фонетичним і орфографічним складоподілом. Сформулюйте основні правила переносу слів з рядка в рядок.

Словесний наголос та інтонація

1. Особливості словесного наголосу в українській мові, його різновиди. Функції словесного наголосу.
2. Інтонація, її компоненти.
3. Фразовий наголос, його різновиди.
4. Пауза. Типи пауз, їх синтаксичні і стилістичні функції.
5. Мелодика речення, її типи. Граматичні та семантичні функції мелодики.

Література

- Бондар О. І. СУМ. – С. 49–62.*
Жовтобрюх М. А. КСУЛМ. – С. 150–153.
Карпенко Ю. О. ФФ СУЛМ. – С. 122–141.
СУЛМ / А. П. Грищенко. – С. 74–80.
СУЛМ / М. Я. Плющ. – С. 21–23.
Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО. – С. 136–141.
Головащук С. І. СВН.
Головащук С. І. СН.
УМ. Енциклопедія – С. 210–211, 355–356.

Домашні завдання

Вправа 154. Перепишіть слова, поставте над ними наголос(и). Відзначте випадки з подвійним і побічним наголошуванням. Із виділеними словами складіть речення.

Черешневий, злидар, чханья, важкопрогнозований, казна-де, зрадливий, водопостачання, чорнозем, зручний, **каталог**, католицький, квасолевий, чималий, літописний, маркер, **різновид**,

електроакустика, мікробус, трубчастий, військовослужбовець, **первісний**, зсередини, мікробус, кухарка, протиконституційний, **змовчати**, квоктати, квартал, ненависть, двадцятитонний.

Вправа 155. Подані російські слова перекладіть українською мовою. Визначте наголоси у російсько-українських відповідниках, зробіть висновки.

Аплодировать, было, вводитъ, висеть, возненавидеть, жалить, звонят, кидать, кончить, кроить, наводитъ, подтвердитъ, пасти, сердить; восьмой, одиннадцать, семьдесят, четырнадцать; впервые, впереди, вчера, досыта, ласкаво, легко, широко.

Аудиторні завдання

Вправа 156. Користуючись словником наголосів, прочитайте вголос слова, правильно наголошуючи їх. Поясніть значення виділених слів.

Арахіс, абетковий, бюлетень, вжалити, відкупорити, горілиць, *дурисвіт*, засуха, звабливий, козячий, колія, кровоточити, кроїти, курінь, либонь, локшина, *миршавий*, недоумок, ненавидіти, *омела*, опоясати, отаман, пазур, перекис, пільговий, *пуловер*, росяний, русло, свердло, світоглядний, середина, соняшниковий, *страсний*, судно, течія, *тиснява*, фольга, хутро, цвяховий, центнер, циган, шолом, шофер.

Вправа 157. Від поданих інфінітивів утворіть іменники, поставте наголос і зробіть висновок про закономірність їх наголошення.

Писати, читати, редагувати, переконати, запитати, навчати, кохати, видати, повстати, сподіватися; звати, знати, спати, лити, бути, брити, злити, мити, дути, вити.

Вправа 158. Використайте подані слова в різних словосполученнях (або реченнях) і встановіть, яку роль відіграє наголос. Користуйтеся словником.

Му́зика – музі́ка, ві́кликати – ви́клика́ти, об’є́днання – об’єдна́ння, ону́ча – онуча́, лі́пка – липка́, ша́баш – шаба́ш, ка́зки – казкі́, тетéря – тетеря́, торо́чити – торочи́ти, тра́вник – травни́к, хлі́ба – хліба́, по́діл – поді́л, ці́лити – ціли́ти, Макси́мович – Макси́мович, чу́жі на – чужина́, пізна́ю – пізнаю́, о́зимок – ози́мок, ні́коли – ніко́ли, о́сад – оса́д, розві́дник – розві́дник

Вправа 159. Перепишіть і поставте основний та побічний наголоси у поданих словах, поясніть правопис цих слів.

Авіаквиток, міжконтинентальний, автотуризм, агропромоб’єднання, англоканадець, антидемократичний, багатоденний, нехристиянин, білокачанний, віровідступник, понаддніпровський, вуглерудовоз, екстралінгвістика, дев’ятимісячний, богослужіння, безприйменниковий, бурякокомбайн, високоякісний, супермаркет, післяполудневий, чотириярусний, внутрішньодержавний, передекзаменаційний.

Вправа 160. Подані слова прочитайте вголос, по-різному наголошуючи їх, зробіть висновок про частотність уживання акцентологічних варіантів слів.

Апостроф, вахтер, вбрання, вивірка, володар, газопровід, гілля, господарка, газда, деревце, дітвора, довідник, договір, доповідач, жало, загадка, затишок, захисник, звичай, кладовище, кожушок, коледж, користь, крилечко, маляр, мандрівник, сміття, фарфор, закінчити, пестити, підкрасити, потолочити, розповісти, штурхнути, беззахисний, вітчизняний, глотковий, допоміжний, зимовий, лицарський, незаміжня, первісний, повітряний, ялинковий, бажаний, зім’ятий, погнутий, держачи, в цілому, завжди, задарма, навскіс, надвоє, нашвидкуруч, попідруки, спідлоба, також, мабуть, посеред.

Вправа 161. Подані слова російської мови перекладіть українською. Порівняйте наголоси у російсько-українських відповідниках.

І. Беседа, бровь, верба, крапива, горшок, грабли, доска, дрова,

дыхание, живопись, кишка, колесо, комната, конопля, конница, корабль, коромысло, ольха, олень, судно, обстрел, русло, спина, фартук.

II. Балованный, бледный, близкий, босой, вареный, горький, гречневый, гусиный, звонкий, каменный, легкий, мягкий, новый, плетеный, постный, твердый, толстый, черствый.

Вправа 162. Прочитайте текст уголос і перепишіть його. Однією рисою підкресліть слова з синтагматичним наголосом, двома – з логічним. У кожному реченні встановіть кількість лексичних і фонетичних слів.

Вихопившись із лісу, по селу гасають зграї холодних вітрів, вихрять солому, рвуть одежину, брижать воду в калюжах. Сіро, голо, непривітно. Дощі обтіпали хати, і вони не білі, а рябі, тільки білі гуси летять вздовж синього ставу і сідають на ніздрюватий лід, панічно гергочуть, бо нічого не розуміють: здалеку думали, що то вода. Крига спливла на весняні води, але й досі не тане (Мушк.).

Вправа 163. Перепишіть текст. Поставте знаки пауз, синтагматичного наголосу, руху мелодики, а потім речення тексту прочитайте виразно, з відповідною інтонацією.

Мрії – це щось таке, що словами не передається. Це – неясні картини щойно пережитого, туманний сплав почувань. Чи то тому, що якимось не так подивилась на нього (Меркурія) Маринка Олевшанка? Чи то тепла чорна ніч огортає тебе? Чи то легка порожнеча після напруження всієї душі? Чи то відпочинок від думок про буденну, остогидну тяжку роботу на батьковому хуторі? Чи то неясний спогад про якийсь тихий, веселий хутір?

Задивився Меркурій на зорі, що геть чисто всі, які були, висипали на небо, – і не тямив, чи душа дримає, чи співає... щось спить, щось жевріє... (Гум.).

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Які фонетичні одиниці належать до суперсегментних? Чим вони відрізняються від сегментних?
2. Якими ознаками характеризується український наголос? Назвіть типи словесного наголосу і з'ясуйте їх функції.
3. Дайте визначення інтонації. Які компоненти її визначають?
4. Який наголос називається фразовим? Які є різновиди фразового наголосу?
5. Що таке клітики (енклітики й проклітики)? Якими частинами мови вони найчастіше бувають? Наведіть приклади.
6. Якими фонетичними засобами виражаються логічний і емпатичний наголоси?
7. Що таке пауза? Які є типи пауз? Які функції виконують паузи?
8. Що таке мелодика речення? Охарактеризуйте типи і функції мелодики. До кожного типу мелодики доберіть приклади з художньої літератури.

ТЕМАТИКА ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ ЛАБОРАТОРНИХ ЗАНЯТЬ

Модифікації фонем

Мета: удосконалювати вміння і навички виявляти і пояснювати фонетичні зміни у структурі слова, записувати фонетичною і фонематичною транскрипціями слова, речення і тексти, встановлювати відповідність між фонемосполученнями і звукосполученнями; розвивати мовну компетенцію студентів, їхні інтереси до історії української мови.

Завдання перше

Записати текст фонетичною транскрипцією, встановити позиційні алофони фонем.

Варіант 1. Баскі та прудкі коні князівського поїзду бігли, наче за іграшки. День був погожий. Надворі стояла спека й суша. Курява відкрила на палець навантажені хури, понакривані шкурами. І князь Костянтин, і Єремія, й слуги припали пилом і зчорніли на виду (*І. Нечуй-Левицький*).

Варіант 2. Князь Костянтин, втомлений од спеки, незабаром ліг долі на простеленому килимі, підмостивши під голову жупан, і швидко заснув міцним сном. Молодого Єремію сон не брав. Йому здавалось, ніби старий, поважний і трохи суворий дядько й сонний обважнює його душу, одбирає в його волю (*І. Нечуй-Левицький*).

Варіант 3. Молодий князь пірнув у свої палкі мрії, неначе в безодню моря: і вже не чорні дуби мріли перед його очима на червонястім небі – чорніли в його уяві хвилі Чорного моря, мріли скелясті береги далекого краю, миготіли на хвилях чайки. От його військо сходить на берег. На березі на скелях ніби дримає в темряві величезне вороже місто (*І. Нечуй-Левицький*).

Варіант 4. Довгі й темні та сумні коридори, зверху закруглені, вилися по обидва боки, неначе чорні київські печери. З одного боку, десть далеко-далеко в куточку вгорі, блимало невеличке кругле віконце, ніби прокручене свердлом-лопатцем у товстій стіні. Там в кінці коридора при стіні стояв притулений до стіни здоровий хрест, неначе на кладовищі... *(І. Нечуй-Левицький)*.

Варіант 5. Князь Костянтин окинув світлицю здивованими очима. Єремія зорив очима на всі боки, неначе він оглядав якусь несподівану сцену на театральній виставі, де несподівано піднімались по кутках завіси і звідтіля виходили червоні тіні, неначе мари. Один ректор спокійно дивився на червоних патерів: він знав, що усі ті патери підслухували за потайними дверима... *(І. Нечуй-Левицький)*.

Варіант 6. Польний гетьман Микола Потоцький перевів польське військо за Дніпро й звелів хапати козаків та селян, що ходили у повстання. Він обставив шлях од Києва до Ніжина залізними палями і посадив на їх забраних козаків. Він зумисне проїхав тим шляхом, щоб подивитись на муки тих нещасних мучеників України *(І. Нечуй-Левицький)*.

Варіант 7. На ввесь поїзд неначе впав з неба золотий та срібний дощ і розсипався, й розлився по оксамитах, по шовках та дорогій парчі, розсипався й перемішався в одну колоритну блискучу масу червоних, жовтих та зелених кунтушів, і блискучих позолочених карет, і дорогих баских коней усякої масті, з сідлами, обсипаними перлами, вишитими золотом *(І. Нечуй-Левицький)*.

Варіант 8. Йому привиджувалось, що він вже вчинив якісь славні події і його жде уся Варшава, висипле йому назустріч, заглушить його вуха радісними криками; що його сподіваються усі магнати й сам король, привітають його в королівському палаці, гукнуть «vivat» на сеймі йому назустріч, засліплені й зачудовані його славними вчинками ... *(І. Нечуй-Левицький)*.

Варіант 9. Сонце вже стояло на вечірньому прюзі. Берег Вісли вже тонув у тіні, а за річкою сонце ясно освідчувало густі бори, зелені луки. Вісла лисніла, неначе була скляна. Надворі було тихо-тихо. І в

палаці й надворі не чуť було ні найменшого гуку та шуму...

В покоях було тихо, мертво, а Гризельда не могла заспокоїти своєї стривоженої душі *(І. Нечуй-Левицький)*.

Варіант 10. Вже сонце сховалось за ліси, вже й тїнь впала на Віслу, на завіслянські бори, а сиза імла вкрила береги, неначе наміткою, а Гризельда все ходила по садку і не примітила, як смеркалось надворі, як вогкий туман обкропив її русяві важкі коси на голові срібними крапельками.

Вже пізно вернулась вона в покої, не сіла за стіл вечеряти... *(І. Нечуй-Левицький)*.

Варіант 11. Вигляд на береги Сули, на гори і справді був пишний. Палац стояв над крутими горами. Од самого палацу гори неначе спадали наниз до Сули невеличкими поламаними крутими горбами, неначе східцями. Здавалось, ніби хтось зумисне понасипав здорові сходи од палацу до самого берега й недбайливою рукою обкутав їх зеленим оксамитом з старих дібров *(І. Нечуй-Левицький)*.

Варіант 12. Зелене оксамитове убрання побгалось, позападало в узькі глибокі яри, піднялося на горби, вкрило їх кругом, бгаючись сотнями вередливих, незвичайно гарних складочок, фалдів, западин. З одного горба на другий вилися широкі доріжки, обсипані жорствою та посипані жовтим піском. За Сулою поламани гори, суспіль вкриті старим лісом... *(І. Нечуй-Левицький)*.

Варіант 13. В одному яру височенько над берегом, де була криничовина, біліла недавно загачена гребля, блищав ставочок, неначе дзеркало, кинуте у яр серед розкішної діброви. Через муровану греблю тихо лилася вода, булькотіла й шуміла по східцях і вливалась в Сулу. А там далі гори розступались, і понад берегами зеленіли розкішні луки та сіножаті... *(І. Нечуй-Левицький)*.

Варіант 14. За лісами лисніли та блищали бані та хрести Мгарського монастиря. Кругом палацу були посаджені кущі бузку, троянд та усякого дерева, розкидані квітники. На терасах нанизу манячіли усякі гульбища, то хатки, вшиті черепицею, то маленькі гарненькі каплички з позолоченими хрестами.

Вишневецький окинув оком усю ту пишну околицю, а потім і не дивився на неї (І. Нечуй-Левицький).

Варіант 15. На сході неначе якась велетенська сила одчиняла вікно в небі. Вікно все ширшало та ширшало. Світ полився на гори й на долину понад Сулою. Далекі пригорки й ліси ніби тонули в тумані, неначе залиті молоком; ближче гори вже виринали з туману і неначе були заставлені тонесеньким матово-білим склом, як буває в степах в час марева (І. Нечуй-Левицький).

Завдання друге

Записати слова фонетичною транскрипцією. Встановити комбінаторні варіанти фонем.

Варіант 1. Підземелля, безпорадність, в повітці, відчепись.

Варіант 2. Дьогтьовий, безсердечність, зміниться, чутці.

Варіант 3. Безкінечність, розпитаєшся, відбувається, п'ятдесят.

Варіант 4. Сформованість, дзвін, не дражниться, розширюєшся.

Варіант 5. Першістю, пізній, розчищається, найжся.

Варіант 6. Сьогодні, розшнуровуй, Камчатці, святковість.

Варіант 7. Людяністю, підборіддя, розшукується, грушці.

Варіант 8. Розчаровуєшся, річці, льотчик, український.

Варіант 9. Повертається, сердечність, розтрусишся, станція.

Варіант 10. Вмощується, безкінечність, розчісує, не поріжся.

Варіант 11. Безсмертя, ллються, досвідчений, завітчаєшся.

Варіант 12. Цікавляться, творчість, дев'ятсот, відчувати.

Варіант 13. Розчинник, донечці, ллються, могутність.

Варіант 14. Сміття, безчестя, розсівається, змінішся.

Варіант 15. Диспетчер, спізнюєшся, збіжжя, чесністю.

Завдання третє

Записати текст фонетичною транскрипцією. Знайти у тексті і пояснити явища асиміляції, дисиміляції, спрощення.

Варіант 1. Не вчи дитину штурханцями, а хорошими слівцями. Свій як не заплаче, то бодай скривиться, а чужий і не подивиться. За народ і волю віддамо життя і долю. Воля пташці краща від золотої клітки. З праці радість, з безділля смуток. Хто в темряву дивиться,

той од світла кривиться (*Народна творчість*).

Варіант 2. Хто любить трудиться, тому без праці не сидиться. Кожний молодець на свій взірець. Ластівка день починає, а соловей його кінчає. Війна кров людську п'є. Де слова з ділом розходяться, там непорядки водяться. Де слова масні, там пироги пісні. З ремеслом дружити – в житті не тужити (*Народна творчість*).

Варіант 3. Радісні вісті, коли кажуть іти їсти. Кохання починається з очей. На те шука в річці, щоб карась не дрімав. Найдорожча пісня, з якою мати колисала. В подружжі як надворі: буде сонце, будуть і хмари. Без клинка не розколеш пенька. Куй залізо, поки гаряче (*Народна творчість*).

Варіант 4. Діти – найбільша радість у світі. Шило в мішку не сховаєш. Ані в селі, ані в місті не вір невістці. Дістанеться кожній свашці по ковбасці. Голод – найтяжчий ворог. Трудовий хліб солодший за мед. Життя любить того, хто з ним бореться, а нищить того, хто йому піддається (*Народна творчість*).

Варіант 5. Життя закоротке для щастя, а задовге на терпіння. Кому добре ведеться, той і співає. Що в молодості навчиш, то на старість як знайдеш. Якби не було хмар, то ми б не знали ціни сонцю. За малим поженешся – велике загубиш. Тяжко заробити, але легко розгубити. Здоров'я – найкращий скарб (*Народна творчість*).

Варіант 6. Добре живемо: хоч повішся, хоч заріжся. Звання козаче, а життя собаче. Кому добре живеться, у того й півень несеться. Яка молодість, така й старість. Всюди на світі добре, а в Вітчизні найліпше. Життя багатство дає, а смерть усе відбере. Хто дає серце, той дасть і гроші (*Народна творчість*).

Варіант 7. Кому добре живеться, той з усіх сміється. Науці кінця нема. Зі всіх скарбів на світі найбільшим скарбом є молодість. Не кожна хмара приносить дощ. Без пари нема кохання. Ми з такого роду, що любимо свободу. Не лізь в кропиву, то не пожалишся. Найсолодше в світі – сон (*Народна творчість*).

Варіант 8. Чим вище злетиш, тим нижче впадеш. Не звання дає знання, а навпаки. Грамоті вчиться – завжди пригодиться. Доки не намучишся, доти не научишся. Аби чоловіка розпізнати, треба його за серце взяти. В кожній троянді є колючки. На панську мудрість мужицька хитрість (*Народна творчість*).

Варіант 9. Розумний біля вогню нагріється, а дурний спалиться. Розумного на покуті саджають для честі, а дурного – для сміху. Хто хоче пропасти, нехай навчиться красти. Дурість – причина нещастя. Багато води утекло з того часу. Дурні лише в казці щасливі. Сумління – найкращий поради́ник (*Народна творчість*).

Варіант 10. Хто краде яйце, буде красти і кури. Брехнею увесь світ перейдеш, але назад не вернешся. Чоловік – не горіх, не розкусиш. Все з рук валиться, а він хвалиться. Вісті не лежать на місці. Бажання – умова успіху. Де розумом не дійду, то в книжці знайду. Вище себе не скочиш (*Народна творчість*).

Варіант 11. Коли боїшся, то з чимось таїшся. Насмішки боїться навіть той, хто вже нічого не боїться. Слабкість – не радість. Людське око бачить глибоко. Гість першого дня – золото, другого – срібло, а третього – мідь: додому їдь. Краще пізно, ніж ніколи. Язик без кісток: що хоче, те й лепоче (*Народна творчість*).

Варіант 12. І хочеться, і колеться, і болить, і матінка не велить. У гостях добре, а вдома краще. Наука для людини – як сонце для життя. Як постелиш, так і виспишся. Вчителя і дерево пізнають з плодів. У святих отців не знайдеш кінців. Що легко прийде, то легко піде (*Народна творчість*).

Варіант 13. Наймит ходячи наїється, а стоячи виспитья. В шахту спускаєшся – зі світом прощаєшся. Багатому щастя, а бідному трясця. Заліз у багатство – забув і про братство. Панська просьба рівно з наказом ходить. З чим прийшов, з тим і пішов. Піп, цар і кат – то рідні браття (*Народна творчість*).

Варіант 14. Людина без Вітчизни, як соловей без пісні. Коли стелиться доріжка, козакові не до ліжка. Біля нього потрешся, того і

сам наберешся. Кров людська – не водиця, проливати не годиться. Кожний піп по-своєму співає. Старість – не радість. Краще тепер, ніж у четвер (*Народна творчість*).

Варіант 15. Від нього ані відмолишся, ані відхрестишся. Якби всіх святих святкували, то не було б кому робити. При пості добре відбути гості. Діло с'як-так волочиться, та покинути не хочеться. Ледве кінці з кінцями зводить. Хто пізно ходить, сам собі шкодить (*Народна творчість*).

Завдання четверте

Записати текст фонематичною, а потім фонетичною транскрипцією. У виділених словах охарактеризувати усі випадки акомодативних змін голосних та приголосних.

Варіант 1. Над Дніпром широким, *вільним*, Де луги й степи цвіли, Наші прадіди поляни Оселились і жили. Хлібороб робив у *полі*, Пас пастух корів, овець, З луком, з стрілами гнучкими По лісах ходив ловець (*О. Олесь*).

Варіант 2. Пишно квітла Україна, Повна всякого *добра*. Як в раю, жили поляни Понад *хвилями* Дніпра. Все своє вони любили, Шанували і чуже, Хай, мовляв, Перун і Волос Всіх від лиха стереже (*О. Олесь*).

Варіант 3. Одно *питання* мимоволі Весь час в думках *моїх* встає: Чому не вгледів він сонця волі, Чому тепер він не жиє? Якими дужими громами Пророчий голос би гримів, Якими буйними річками Котивсь, шумів би його спів!?! (*О. Олесь*).

Варіант 4. Україно! Ти для мене диво! І нехай пливе за роком рік, Буду, *мамо* горда і вродлива, З тебе дивуватися повік... Одійдіте, недруги лукаві! *Друзі*, зачекайте на путі! Маю я святе синівське право З матір'ю побути на самоті (*В. Симоненко*).

Варіант 5. Україно, ти моя молитва, Ти моя розпука вікова... Громотить над світом люта битва За твоє життя, твої права. Хай палають *хмари* бурякові, Хай сичать образи – все одно Я проллюся

крапелькою *крові* На твоє червоне знамено (В. Симоненко).

Варіант 6. Коли крізь розпач випнуться надії І загудить на вітрі степовім, Я тоді *твоїм* ім'ям радію І сумую *іменем* твоїм. Коли грозює далеч неокрая У передгроззі дикім і німім, Я твоїм ім'ям благословляю, Проклинаю іменем твоїм (В. Симоненко).

Варіант 7. Народ росте, і множитьься, і діє Без ваших нагаїв і палаша. Під сонцем вічності древніє й молодіє Його жорстока й *лагідна* душа. Народ мій є! Народ мій завжди буде! *Ніхто* не перекреслить мій народ! Пощезнуть всі перевертні й приبلуди, І орди завойовників-заброд! (В. Симоненко).

Варіант 8. Все в *тобі* з'єдналося, злилося – Як і поміститися в одній! – Шепіт зачарований колосся, Поклик із котами на двобій. Ти *даєш* поету душі крила, Що підносять правду в вишину, Вченому ти лагідно відкрила Мудрості людської глибину (В. Симоненко).

Варіант 9. В них *дзвеніло* щастя непочате, Радість невимовна і жива, Коли їх виводили дівчата, Як ішли у поле на жнива. Ті *пісні* мене найперше вчили Поважати труд людський і піт, Шанувать Вітчизну мою милу, Бо вона одна на цілий світ (В. Симоненко).

Варіант 10. Життя іде і все без коректур. І час летить, не стишує галопу. Давно нема маркізи Помпадур, І ми *живем* уже *після* потопу. Не знаю, що буде після нас, В які природа убереться шати. Єдиний, хто не втомлюється, – час. А ми живі, нам треба поспішати (Л. Костенко).

Варіант 11. Страшні *слова*, коли вони мовчать, Коли вони зненацька причаїлись, Коли не знаєш з чого їх почать, Бо всі слова були уже *чиймись*. Хтось ними плакав, мучивсь, болів, Із них почав і ними ж завершив. Людей мільярди і мільярди слів, А ти їх маєш вимовити вперше! (Л. Костенко).

Варіант 12. Багряне *сонце*. Дужка золотава Стоїть над чорним контуром гори. На п'ять воріт зачинена Полтава Ховає очі в тихі явори. Спадає вечір сторожко, помалу, Ворушить зорі в темряві

криниць. Сторожа ходить по міському валу, І сови сплять в западинах *бійниць* (Л. Костенко).

Варіант 13. Я ж так боялась *підлості* і бруду! Гули думки, сколошкані, як рій. Сама нічого, якось перебуду. А що скажу я *матері* старій?! А мати знала. Мати все вже знала. Снує чутки нещастя, як павук. Не дорікала, не випоминала, А тільки все їй падало із рук (Л. Костенко).

Варіант 14. Бо те, що *пишуть*, то іще полова, То ще не засів для таких полів. З часів *появи* книги „Часослова” Вже й час минув, а щось не чуто слів. Усе чомусь щось пишуть на догоду, Та чечевиці хочуть, як Ісав. А хто напише, або написав, Велику книгу нашого народу?! (Л. Костенко).

Варіант 15. Де був палац – лежать одні руїни Стирають уламки обгорілих стін. Усе сумує смутками *своїми*... Душа Раїни квилить між руїн. І тільки хмари, хмари пурпурові... І при дорозі – мальви і терни... І на губах, як *вічний* присмак крові, – Столиця Вишневецького. Лубни (Л. Костенко).

Завдання п'яте

Утворити ряди слів зі спільним фонетичним явищем, записавши їх фонетичною транскрипцією.

Варіант 1. Регресивна асиміляція за глухістю і дзвінкістю.

Варіант 2. Повна прогресивна асиміляція за місцем і способом творення.

Варіант 3. Часткова регресивна асиміляція за місцем і способом творення.

Варіант 4. Часткова прогресивна асиміляція за місцем і способом творення.

Варіант 5. Регресивна асиміляція за м'якістю і твердістю.

Варіант 6. Прогресивна асиміляція за глухістю і дзвінкістю та за м'якістю.

Варіант 7. Прогресивна дисиміляція приголосних.

Варіант 8. Засвідчена в орфографії регресивна асиміляція за місцем і способом творення.

Варіант 9. Уподібнення зубних свистячих приголосних до шиплячих приголосних звуків.

Варіант 10. Уподібнення шиплячих приголосних до свистячих приголосних звуків.

Варіант 11. Уподібнення проривних приголосних до свистячих приголосних звуків.

Варіант 12. Повне уподібнення м'якого приголосного середньоязиковому [j].

Варіант 13. Спрощення приголосних, що відбувається тільки в усному мовленні.

Варіант 14. Прогресивна та регресивна асиміляції приголосних.

Варіант 15. Прогресивна асиміляція приголосних та акомодация.

Фонетичне членування мовленнєвого потоку

Мета: удосконалювати навички транскрибування мовленнєвих ланцюжків, поділу їх на склади, характеристики складів; уміння розрізняти фонетичний і орфографічний складоподіл та поділ слів на морфеми, навички роботи зі словником; розвивати мовну компетенцію студентів, уміння аналізувати мовні явища, аргументувати відповідь, робити власні висновки.

Завдання перше

Записати слова фонетичною транскрипцією. Поділити їх на склади. У виділеному слові охарактеризувати кожний склад.

Варіант 1. Важкоатлет, Іркутськ, цвітіння, бейсбол, *валторна*, випічка, Іспанія, вирізка, безпорадно, Голландія, лайнер, зябра, гостинці, лівша, лахміття.

Варіант 2. Гірлянда, викриття, щодня, вокзал, зів'ялий, східці, гичка, інфекція, безхвостий, гладкий, безчинство, здібний, кактус, *госпіталь*, джентльмен.

Варіант 3. Пейзаж, лічба, відмінки, сподіваються, вужчий, гвіздок, зарості, затишшя, іграшка, навстіж, *Індія*, легковажний, лавка, просьба, засклений.

Варіант 4. Випускник, бідняк, зачіска, ухідчини, вівця, кінцівка, збіжжя, внучка, звідки, багатший, *картопля*, копитце, відучора, Лапландія, власті.

Варіант 5. Ватман, запорожці, кислота, вельвет, лапки, футболка, небезпечно, відпустка, масштаб, Дністер, відділ, ластівка, прислів'я, вінчання, *Ірландія*.

Варіант 6. Копійка, вовтузиться, верстат, заспів, громадськість, виїмка, злегка, мешканці, відродження, батьківський, кальмар, гуска, латаття, квітникар, *знахідка*.

Варіант 7. Вантаж, ситцевий, зблизька, безхмарний, ванна, засвітла, виписка, діяльність, майстерня, спілкування, прес-служба, *реакція*, баскетбол, верховіття, вимріяний.

Варіант 8. Лосьйон, окресліть, молотьба, безшлюбний, ліплення, гіллястий, обручка, лінгвістика, котишся, мотузка, напівуклін, духовність, *пам'ятник*, кладка, папка.

Варіант 9. Міжряддя, безбожність, начебто, зчіплювач, паштет, розписка, сенсація, пластівці, агентство, Кузбас, *настільний*, платформа, сільський, поверхня, розчин.

Варіант 10. *Прикладка*, безбатченко, символ, легкість, підніжжя, розшук, навскач, престол, розжарений, практика, постріл, торішній, обшук, послідовний, напівімла.

Варіант 11. Навмисне, наприкінці, ластів'ята, напровесні, краватка, конкуренція, між іншим, безформний, пустир, *найближче*, боротьба, колядка, креслення, пермський, симфонія.

Варіант 12. Нафта, єдність, навприсядки, безсистемний, накриття, секція, повтор, український, *мільярдер*, льотчик, лускіт,

розчин, посланці, письменниця, **розбір**.

Варіант 13. Стовбур, послідовний, узлісся, братчик, фестиваль, відчай, тапчан, теніска, підліток, темрява, **указка**, літописці, розвилка, кетчуп, розробка.

Варіант 14. Посмішка, станція, співчуття, фельдшер, тиждень, спонсор, футболіст, **ящірка**, вітчим, тайга, знітився, цистерна, яєчня, безпідставний, розгадка.

Варіант 15. Ворітця, відстань, шампунь, спритність, тайфун, устав, формула, посланці, диспетчер, травлення, миєшся, хлібчик, **суспільство**, спецодяг, різьбяр.

Завдання друге

Поданий текст переписати фонетичною транскрипцією, розбити на склади. Підкреслити фонетичні слова, які містять клітики.

Варіант 1. (Григорій) розплющує очі: по дивних, різнобарвних квітах справді літають бджоли і гудуть, гудуть, мов на пасіці. Куди вони летять? Куди вони носять свою здобич? Навколо гудуть інші комахи, пурхають метелики і різна мошкара, – хмари їх. Бджілки заповзають в рожеві дзвіночки, що вкривають рясно високі стебла, порпаються там, потім здіймаються і летять десь. Але куди? Годі в цьому хаосі перестежити. Сонце сліпить очі, а в них і так плавають барвисті кола (*І. Багрянний*).

Варіант 2. Дзижчання (бджоли), як звук срібної струни, проснувало осяяну сонцем тишу і наче бриніло в серці Григорієві. Він лежав, спершись на лікоть, і дивився просто себе. Чи довго він спав? Здається, вічність. Але тепер усе те страхіття, що пережив, як дивовижне маячіння, відійшло кудись у небуття. Почуття легкості володіло ним. Так, ніби нічого не було, і водночас сталося щось таке, чого він не міг збагнути. Так, як колись у дитинстві, і не так ніби... Ні тривоги, ні турбот на душі, такий безмежний сонячний спокій (*І. Багрянний*).

Варіант 3. Чудно йому (Григорієві). Глянув на себе – він у білій мережаній сорочці. Глянув просто себе – рясно на покутті купчаться святі, прибрані королівськими рушниками, та ще такими, які в його бабусі були, там, у Трипіллі. Там, звідки його вигнано. Там ... на тій рідній, але, мабуть, навіки втраченій землі. Вщипнуло за серце, але й минулося враз.

Справжні королівські рушники на покутті! Різьблений мисник. Піч помальована квітами, межі квітами – два голуби цілюються. Чи два соколи... Два соколи! (*І. Багрянний*).

Варіант 4. Перед хатою цвітуть гвоздики. Насаджені дбайливою дівочою рукою, вони змагаються з пишними тубільними саранками, – червоними, жовтими, фіалковими, що розбіглися ген скрізь по схилах до річки і аж у ліс і перегукуються пишними кольорами серед безлічі інших квітів в морі яскравої зелені, буйної і соковитої. Великими суцільними масивами рожевіє плакун. А з-за хати повиходили черемхи, – повтікали з тайги і стоять, як дівчата, запишались, завітчані. Стережуть невеличкий город і пасіку – десятків зо два вуликів (*І. Багрянний*).

Варіант 5. Кругом хати снують бджоли, бо кругом хати квіти. Всюди квіти, на землі і вгорі. І всюди є діло для робочих, золотих працівничок, для цих сонячних комах. І над річкою он цвітуть черемхи, видивляються в бистру воду, слухають, як булькає вона по камінцях. Це там, унизу.

Перед хатою плай. Двір не двір – вибитий плай. Не огорожений ніяким тином і без ніяких воріт. Бо тут усе це двір і все це господа – всі ці нетрі, що розіллялись навколо ген сизого високого пасма гір, яке обійшло здалеку хату дугою (*І. Багрянний*).

Варіант 6. Сонце почало припікати. В гушавині ще стояла прохолода, а як переходили голі плаї – сонце засипало гарячим приском, палило. В нетрях стояла тиша, як у церкві. Де-не-де стукне клюй дерево або перелетить сойка чи якась менша пташка. Але пташок у лісі мало. І ніби доповнюючи цю нестачу, раз перелетіла якась звіринка з дерева на дерево. Зірвалась з високої ялинки і, розчепірівшись, мов кажан, пішла-пішла вниз, вниз, а потім з розгону вигналась вгору і вчепилась за стовбур осики, подряпалась

швидко вгору (*І. Багрянний*).

Варіант 7. Вже сонечко підбилося вгору і розіклало золоті плями, як шовкові хустки, на галявинах, на стежці, на каменях. Хлопці йшли далеко попереду, як раптом натрапили на велику гадюку, що лежала на стежці. Сіра, з чорними плямами, лежала вона на золотій латці сонячній і грілася собі. Зачувши кроки, враз широко розкрила пащу. Але не підняла голови до хлопців – до небезпеки, як то гадюки завжди роблять, а поклала її на землю. Хлопці здивувалися. Але ще більше здивувалися, коли побачили, як в ту розкриту пащу, мов у нору, почали шмигати манісінькі гадючата, рятуючись від небезпеки (*І. Багрянний*).

Варіант 8. Приголомшений Григорій стояв посеред двору як вкопаний. Відчував, як у грудях сказано билося серце. Так, ніби його кинуть з височенної скелі на землю, в провалля. Змішане почуття тривоги, здивування, сказаного руху, неспокою... – ціла буря найдивовижніших почувань та асоціацій опанувала ним. Помалу буря уляглась, а натомість росло невиразне, бентежне передчуття чогось страшного. Вовчий інстинкт прокинувся, як у того Рушая, і віщував недобре.

Він тормосив чуба, хмурих брови і стояв так посеред двору, дивлячись в блакитний обрій, де в сонячній імлі зникли літаки (*І. Багрянний*).

Варіант 9. Григорій у мисливстві намагався забути про все – про свою дурну долю, про невідоме майбутнє, намагався не дивитися вперед, забувши про весь світ. Хай, все одно, там нічого не видно. Ліпше не думати, жити, поки можна, дихати, дивитись на сонце, що сліпило геть, сяючи та мерехтячи в снігах, підставляти груди під вітер, слухати, як шумлять кедри верховіттям... Часто, заслухавшись того шепоту, тієї казки зимової та замилювавшись вивіркою, забув навіть, що йому саме в неї, в ту вивірку, треба стріляти. Вивірка з того мала користь – рятувалась від смерті (*І. Багрянний*).

Варіант 10. Часом назирці (Григорій) йшов за козулею з малим козенятком, стежив за ними геть цілі кілометри, посуваючись, мов тіль, од дерева до дерева, од куща до куща, намагаючись підглядіти,

як те козеня почуввається на цьому новому для себе світі. Особливо цікаво було, як те козеня натрапило на жабу і стало над нею, розкарячивши ноги; довго дивилось на неї здивовано, витріщивши свої наївні очі з довгими віями, такі, як часом бувають у гарної дівчини; далі не втерпіло і лизнуло жабу язиком. Зовсім як мале дитя. Жаба підскочила, мов опечена, а козеня ще дужче (*І. Багрянний*).

Варіант 11. Височенна, чотириярусна тайга, буйна й непролазна, як африканський праліс, стояла навколо зачарована. Не шелесне лист, не ворухнеться гілка. Сорокаметрові кедри, випередивши всіх у змаганні до сонця, вигнались рудими, голими стовбурами з долішнього хаосу геть, десь під небо і заступили його коронами. Там по них ходило сонце і пливли над ними білі хмари. Слідком за кедрями пнулися велетенські осики та інші листаті гіганти, що, будиши нижчі за кедри, творили другий ярус (*І. Багрянний*).

Варіант 12. Якась жура, тиха й задумлива, бродила по цих просіках, поміж жовтими житами, обгородженими низенькими лісками. Никала поза самотніми хатами, що бовваніли ген упри кінці житніх полів. Жовті городи, жовті піски, велетенські несходимі борища і синє небо! Жовте і синє, жовте і синє...

Це навіть не село, а розкидані по просіках межі лісом хатки, самотні оселі, загублені в жовто-синьому царстві. Невідомо звідки несеться задумлива, мрійна пісня поліської жури, невідомо хто, де її співає, бо навіть вулиці в Лютіжі нема, а наче співає її само повітря (*Докія Гуменна*).

Варіант 13. Куди не глянеш – обрії, куди не сягнеш оком – жита, пшениці квітнуть. Загубишся серед полів і йдеш, ідеш. Може, так і до кінця землі дійдеш?

Сонце заливає блискучим своїм промінням усе – аж очі мружиш. Над хвилястими пшеничними ланами здіймається безперестань мерехтливе повітря, воно мигтить, наче над вогнем. Наче хліба без вогню, без диму горять і не згорають. Квітують.

Десь на обрїях стоять марева – неіснуючі хутори, села, ліси (*Докія Гуменна*).

Варіант 14. Над містом розкинула золоте павутиння пишна

осінь.

Дзвінке сухе повітря розкочувало дитячі вигуки поміж густими лапатими каштанами. Жарке сонце не палило, а золотило й червонило лист у садах та парках. З-поміж дерев на блискучих вулицях визирали вітрини, туго набиті усяким приманливим крамом. Гронами звисав кримський виноград над барилами сибірського масла, рожеві шинки й гігантські жовті сири змагалися з пірамідами вин (*Докія Гуменна*).

Варіант 15. З високого насипу далеко було видно хвилясті рівнини польових жовтуватих ланів... Де-не-де, на тлі цих хвилястих полів підносилися верхівки дерев, що зраджували там, в улоговинах, хутірці. На обрїях різьбилися силуети поодиноких дерев та від миготливого повітря стояли в мареві ліси, села, хутори.

Зовсім близько на цілині, повз насип, на боках висипу буйно росло і квітло всяке зілля, пахощі й барви справляли бенкет. Від цих медоносних і ароматоносних трав було якось п'яно й радісно (*Докія Гуменна*).

Завдання третє

Записати слова фонетичною транскрипцією. Позначити ступінь сонорності кожного звука цифрою (4 – голосний, 3 – сонорний приголосний, 2 – дзвінкий приголосний, 1 – глухий приголосний). Скїсною рисою розбити слова на склади.

Варіант 1. Янтар, трїска, астма, абрикос, арка.

Варіант 2. Неспокїй, цимбали, адвокат, асистент, водограй.

Варіант 3. Андрїй, каштан, бактерїя, крадькома, щасливий.

Варіант 4. Скубнути, крапка, мїністри, рїзко, голка.

Варіант 5. Аспект, транзит, турбота, баскетбол, дочка.

Варіант 6. Сонечко, прохання, абхазький, ад'ютант, арештант.

Варіант 7. Заслужений, їволга, тїтка, куртка, весна.

Варіант 8. Досвід, колиска, берегти, жїнка, чистити.

Варіант 9. Шишка, кладка, чорнило, Ялта, ахання.

Варіант 10. Сердечно, менеджмент, Анастасїя, їздити, казка.

Варіант 11. Вампїр, вапно, вахта, гастрит, мигдаль.

Варіант 12. Компас, пошепки, пїнгвїн, престиж, рюкзак.

Варіант 13. Перехрестя, синтез, сїчкаря, узбережжя, розвїдка.

Варіант 14. Скрипка, скумбрія, сукня, Іркутськ, уздечка.

Варіант 15. Портфель, фіксація, футляр, швачка, шимпанзе.

Завдання четверте

З'ясувати, чи збігається членування слова на склади з його морфологічною будовою та можливим переносом із рядка в рядок.

Варіант 1. Усмішка, узбіччя, позаштатний, повістяр, розділ, агрус, лакувати.

Варіант 2. Стежка, повчання, батіжок, мастити, посмішка, танкіст, фермер.

Варіант 3. Шишкар, хатчина, ячмінь, кришталик, бажати, квітневий, роздум.

Варіант 4. Судно, суцвіття, весняний, няньчити, чаклун, шахтар, стрільба.

Варіант 5. Солдат, річка, погруддя, вечеряти, материнський, розкопка, фарба.

Варіант 6. Хатка, свекруха, мавпа, веслувати, нульовий, обхід, служба.

Варіант 7. Аптечка, абзац, дроворуб, глечик, морквяний, підстрибнути, креслення.

Варіант 8. Арабка, зобов'язати, гірник, оленячий, міжгір'я, кільце, сосна.

Варіант 9. Подружжя, берізка, мідний, педагогічний, обсадити, кобза, гірка.

Варіант 10. Свисток, Іванко, випускник, навесні, подружка, мудрий, земля.

Варіант 11. Балкончик, рівний, гіпсовий, перевірити, сусідка, відстріл, ласка.

Варіант 12. Вишня, кільце, жовток, південний, вершник, книжка, обстріл.

Варіант 13. Пекарня, предки, житній, передплата, сідло, скіфський, покриття.

Варіант 14. Супліддя, поглядати, казкар, січневий, сяйво, фірма, таксист.

Варіант 15. Фіалка, торгівля, ледачий, символізувати, тайник, позашкільний, дубки.

Завдання п'яте

Користуючись словником, поставити наголос у поданих словах. Відзначити випадки: а) подвійного наголошування слів; б) зміни лексичного значення слова у зв'язку зі зміною місця наголосу; в) зміни граматичного значення слова у зв'язку зі зміною місця наголосу.

Варіант 1. Абетковий, айва, алкоголь, аналоговий, арахіс, асиметрія, бармен, безкрай, бездоглядний, бесідник, вантажівка, засіяти, зносити, ірис.

Варіант 2. Бешкет, босоніж, бюлетень, валовий, вапняний, вахтер, Вашингтон, вжалити, винар, витрата, відкупорити, зорювати, зрізати, комірник.

Варіант 3. Відправник, врізнобіч, втридорога, газозапальник, гнобити, горілиць, дідівщина, загорода, задуха, заіржавілий, закладка, замішка, звукопровідний, здійснений.

Варіант 4. Заграва, закупорений, замазка, зараз, засуха, застібка, звабливий, звичай, здичавілий, зірвіголова, злидар, змовчати, зцілений, кулик.

Варіант 5. Задирка, знаскоку, значуще, зобов'язання, зозла, з-проміж, зрадливий, зручний, зсередини, зокрема, іконопис, кілька, копчення, лежанка.

Варіант 6. Заможненький, зона, індустрія, їздовий, йогурт, кайдани, казна-де, камбала, каталог, католицький, квадратний, квартал, лежачи, лупа.

Варіант 7. Калиновий, камка, квасолевий, квоктати, кетчуп, кидати, кишка, кілометр, кількарізний, кістковий, клейковина, коваль, копійка, лютневий.

Варіант 8. Картопляний, козелець, козячий, колія, коноплисько, коромисло, корчма, крановий, кредит, кровоточити, кроїти, кулінарія, курінь, малинівка.

Варіант 9. Косинець, курище, курятина, кухарка, лещата, либонь, лимар, лісничиха, літописний, локшина, маркер, маркетинг, марний, назубок.

Варіант 10. Лебедячий, металургія, мильниця, миршавий, мікробус, мовчанка, набір, недосипати, недоумок, ненавидіти, неодноразовий, обертовий, обруч, омела.

Варіант 11. Накидка, наклейка, оббігати, опоясати, отаман, пагін, пазур, перекис, печінковий, пільговий, пінистий, пугач, пуловер, решето.

Варіант 12. Ненависть, ненаситний, нескладний, пагіння, пазурчик, перевірка, переводити, розвідник, росяний, русло, сальний, свердло, світоглядний, середина.

Варіант 13. Обід, оповідачка, перерізати, сікти, слина, соняшниковий, сосна, старшина, статуя, страшний, стрибнути, судно, тайговий, теплопровід.

Варіант 14. Темнота, тепло, терен, течія, тиснява, трубчастий, фольга, хутро, цвяховий, цегловий, цемент, центнер, циган, цілити.

Варіант 15. Вкладник, вперемішку, вповні, впорожні, завдовжки, закуска, підкидати, тетеря, тіснява, цикловий, чорнослив, чужина, шолом, шофер.

ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

Основні теоретичні положення

Орфоепія. Літературна вимова голосних звуків.

Поняття орфоєпії склалося у літературній мові історично (праці Я. Головацького, П. Житецького, А. Кримського, П. Лавровського, О. Потебні, О. Синявського та ін).

Орфоєпія – 1) сукупність правил вимови, що становлять систему норм літературної мови, необхідних для її єдності; 2) розділ мовознавства, який вивчає і систематизує норми літературної вимови.

Предмет орфоєпії – сукупність правил вимови, наголос, інтонація.

Найважливіша ознака української літературної вимови – унормованість (орфоєпічні норми української літературної мови склалися протягом ХІХ століття на основі середньонаддніпрянського говору).

Вимовні помилки: фонологічні (зумовлюються незнанням звукового складу сучасної української літературної мови і проявляються у заміні якоїсь фонемі іншою), фонетичні (суто вимовні недогляди, які виявляються у вимові різних варіантів фонем).

Орфоєпічні норми вимови голосних:

а) чітко й виразно голосні вимовляються в ізольованій позиції та під наголосом після твердого приголосного ([рак], [ре́ма]);

б) ненаголошений [е] вимовляється з більшим наближенням до [и] перед складом з наголошеними [і], [и], [у] та палаталізованим приголосним ([ни^ес^оу́], [ми^ен'і]) і з меншим наближенням перед складом з іншими голосними ([се^ул^о́], [бе^уре́за]);

в) ненаголошений [и] наближається у вимові до голосного [е] сильніше перед складом з [е], [а] ([не^уса́ти], [же^уве́]), а в інших позиціях зміна виявляється меншою мірою ([ди^ев^оу́йс'а], [си^ені]);

г) ненаголошений [о] вимовляється з наближенням до [у] перед

складом з наголошеними [y], [i] ([к^ос^уж^оу^х], [т^ос^уб^і]);

г) початковий наголошений [i] у вимові наближається до [и] ([i^но^о·д^і], [i^ниш^і]);

д) дещо змінюється артикуляція голосних [a], [o], [y], [и], [e] між палаталізованими приголосними, перед чи після палаталізованого приголосного, наприклад, [a] стає переднішим, ніж в інших позиціях тощо.

Правила української літературної вимови приголосних звуків та звукосполучень.

1. В українській мові губні приголосні [б], [п], [в], [м], [ф], шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж], задньоязикові [г], [к], [х], фарингальний [ґ] вимовляються, як правило, твердо: [верф], [н'іж], [л^ошá], [бдж^оола́]; напівпалаталізована вимова їх спостерігається у позиції перед [і], [а], [у] (орф. я, ю): [н'іс^оо́к], [б^оур^оо́], [з'б'іж'а] та інші.

2. У кінці слова завжди вимовляється [ц']: [к'іне·ц'], [си^ені·ц'а], але у словах іншомовного походження та деяких вигуках кінцевий [ц] твердий: [пала́ц], [бац].

3. Перед наступними палаталізованими або напівпалаталізованими приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [дз'], [н'] у вимові пом'якшуються: [ц'в'ах], [к'у·з'н'а], [ра·д'іс'т^ц], однак на межі слів здебільшого зберігається тверда вимова: [бе^нзіме́н:иї], [педінсти^ет^оу́т] та ін.

4. Дзвінкі приголосні у кінці слова та перед глухими приголосними не оглушуються: [ст^оро́ож], [нака́з], [ка́зка], [кні́жка]; виняток становить дзвінкий [г], який перед глухими вимовляється у деяких словах як [х]: [к'іхт'і], [н'іхт'і], [лехк^оо], [в^оохкиї], [д^о·охт^о·у].

5. Дзвінкий [з] у префіксі роз- та прийменнику-префіксі без- має паралельну вимову [з] і [с] ([с] здебільшого при швидкому темпі мовлення): [р^озти^ес] і [р^ости^ес].

6. Глухі приголосні перед дзвінкими вимовляються дзвінко: [к^о·з'ба́], [в^оотза́л], [о·з'де] (орф. косьба, вокзал, ось де).

7. Буквосполучення дж, дз вимовляються як африкати [дж], [дз], якщо належать до однієї морфемі: [джм'іл'], [дзеркал^оо].

8. У кінці слова і складу, на початку слова перед приголосним фонема |в| реалізується у звукові [ў], а |й| – у звукові [ї]: [ўра·н'ц'і], [праўда], [ма́йка], [ж^оо́утиї].

9. Вимова деяких звукосполучень зумовлена асимілятивними змінами, зокрема:

|жц| → |з'ц'| [у кн^і·з'ц'і] (у книжці)

|шц| → |с'ц'| [нагр^о·у·с'ц'і] (на грушці)

|чц| → |ц':| [р^о·у·ц':і] (ручці)

|чс'| → |ц'с'| [не^е·м^о·р^о·о·ц'с'·а] (не морочся)

|тц| → |ц':| [кв'іц':і] (квітці)

|т'с'| → |ц':| [наўч^а·јүц':·а] (навчаються)

|шс'| → |с':| [б^о·о^{ри}·с':·а] (борешся)

|жс'| → |з'с'| [зв^а·з'с'·а] (зважся).

Графіка. Співвідношення між буквами українського алфавіту і фонемами (звуками) мови.

Графіка – сукупність усіх друкованих та рукописних знаків (графема, розділові знаки, шрифтові різновиди та ін.), які вживаються для писемного відтворення мовлення; розділ мовознавства, який досліджує співвідношення писемних знаків із фонетичною системою мови.

Графема – найменша смислорозрізнявальна одиниця писемної мови, яка служить для вираження відношення між фонемою і літерою. Термін «графема» увів у 1912 році І. Бодуен де Куртене.

Алфавіт (абетка, азбука) – сукупність усіх літер або складових знаків, прийнятих у писемності певної мови і розміщених в установленому порядку.

Сучасний український алфавіт складається з 33 літер, кожна з яких має друкований і писаний варіант, великі та малі літери.

Десять літер українського алфавіту позначають голосні звуки (а, е, и, і, ї, о, у, я, ю, є), 22 літери – позначають приголосні (б, в, г, ґ, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ). Літера ь (м'який знак) не позначає звука.

Українська графіка базується на основі двох принципів – фонематичного (літера позначає фонему) і складового (за мінімальну одиницю позначення фонем на письмі береться склад).

Більшість літер українського алфавіту позначають по одній фонемі, але існують відхилення:

1) літери ї, щ завжди позначають по дві фонemi: |j| + |i| та |ш| + |ч|.

2) Фонема |дж| позначається двома літерами – д, ж, фонема |дз| – літерами д, з.

3) Фонема |j| позначається: а) літерою й: *каньйон, бульйон, йти, спостерігайте*; б) літерами я, ю, є: *ямб, юнак; соя, приїхав; любов'ю, подвір'я, мільярд*.

4) Для палаталізованих приголосних не існує окремих літер в алфавіті. Вони позначаються м'яким знаком (*кінь, сіль*), літерами я, ю, є (*рядок, рюкзак, давнє*), літерою і (*тіло, сіно, зірка*). Часто м'який приголосний зумовлюється асиміляцією: [с'в'át^o], [п^oóв'іс't^н'] тощо.

Історія письма. Слов'янські азбуки глаголиця і кирилиця.

Письмо – знакова система фіксації мови на площині за допомогою умовних графічних елементів двох вимірів для передавання інформації на віддалі й закріплення її в часі.

Піктографічне письмо – найдавніший тип знакової фіксації мови за допомогою малюнків, піктограм (малюнкове письмо).

Ідеографічне письмо (прийшло на зміну піктографії в 4-3 тис. до н. е.) передавало абстрактні поняття, втілені в семантиці слова, за допомогою усталеного набору або графічних символів.

Складове письмо (силабічне) – почало формуватися з 2 тис. до н. е. – мало графічні знаки, які відповідали складові слова.

Літерно-звукове (алфавітне, фонемографічне) відзначається тим, що в ньому кожен графічний знак (літера) передає окремий звук (фонему).

Алфавітне письмо має два різновиди: консонантно-звукове (знаками позначались тільки приголосні звуки) і вокалізовано-звукове (на письмі позначались як голосні, так і приголосні звуки).

Устав – різновид письма давніх кирилических рукописів. У слов'янській писемності з'явилося (11–14 ст.) на основі візантійського літургійного письма. Основні риси уставу: чіткий рисунок кожної літери; літери прямовисні, симетричні, однакової величини, ширина близька до висоти, розташовані вони на однаковій відстані одна від одної; проміжків між словами немає; надрядкові знаки й виносні літери вживаються рідко.

Півустав (поширюється з 14 ст.) – різновид письма давніх кирилических рукописів, який виник на основі уставного письма як його спрощений варіант – прямі лінії допускають кривизну, літери втрачають пропорційність, кількість скорочень і надрядкових знаків

зростає тощо.

Скоропис (кін. 14 – поч. 15 ст.) – різновид письма кириличних рукописів, що розвинувся з метою прискорення записів та економії часу, – характеризувався заокругленістю літер, зменшенням їх розміру, безперервністю письма, непропорційністю, скороченнями та ін.

Гражданський шрифт (кін. 17 – поч. 18 ст.) застосовували у книжках світського друку після проведеної у 1708 – 1710 рр. реформи замість давньоруського шрифту, заснованого на кирилиці, – удосконалений алфавіт, спрощена друкована графіка, запроваджено арабську систему позначення чисел.

Глаголиця – одна з найдавніших систем слов'янського письма. Більшість фахівців вважає, що створив її у 863 році слов'янський просвітитель Кирило для потреб першої міжслов'янської літературної мови – старослов'янської. У східних слов'ян глаголиця вживалася рідко і вже в XI ст. вийшла з ужитку, поступившись кирилиці.

Кирилиця (як і глаголиця, найдавніша слов'янська азбука), названа на честь Кирила, ґрунтується на грецькому алфавіті уставного типу. Найдавнішою книгою, написаною кириличним алфавітом, є давньоруське Остромирове Євангеліє 1056-57 рр. Протягом 10-12 ст. кирилиця вживалася рівнобіжно з глаголицею, яку поступово витісняла. Перевагою кирилиці перед глаголицею було простіше накреслення букв. На основі кирилиці створено сучасні український, російський, білоруський та інші алфавіти.

Позначення роздільної вимови приголосних на письмі.

Апостроф – надрядковий знак у вигляді коми, яким передають на письмі роздільну вимову приголосних перед наступними я, ю, є, ї.

Уперше його застосовував Є. Желехівський у «Малоруско-німецькому словарі» (Л., 1886). В інших джерелах, починаючи від «Енеїди» І. Котляревського (1798) та «Граматики малоросійського нар'чя» О. Павловського (вид. 1818) аж до «Словаря української мови» Б. Грінченка (Т. 1-4, К., 1907–1909), апостроф застосовано в позиціях, близьких до сучасного стану, використовувалися твердий та м'який знаки.

За сучасним «Українським правописом» апостроф уживається перед я, ю, є, ї:

1) після губних приголосних [б], [п], [в], [м], [ф]: *м'яч, б'ю, в'ється*;

2) після задньоязикових та шиплячих у словах іншомовного походження і географічних назвах: *Руж'є, Монтеск'є, к'янті, Х'юрон*;

3) після [р]: *бур'ян, кур'єр, екстер'єр, Амудар'я*;

4) після префіксів та першої частини складних слів, що закінчуються на твердий приголосний: *без'язикий, пан'європейський, диз'юнкція, дит'ясла*.

Апостроф не пишеться:

1) якщо перед губним звуком є приголосний (крім [р]), який належить до кореня (*цвях, свято*, але *арф'яр, верб'я*);

2) якщо я, ю, є позначають палаталізацію приголосних: [б^о·р'·а́к], [к^о'уве́т], [ф^о'узи^е·л'·а́ж] тощо.

В іншомовних словах розподільна вимова може передаватися і написанням **ь** (*пеньюар, монпансьє, Мольєр*), **ьйо** (*лосьйон, сеньйор, мільйон*), **йє** (**йя**) (*Фейєрбах, Гойя, Лабрюєр*).

Позначення м'якості приголосних звуків.

Палаталізація, або пом'якшення, приголосних виникає внаслідок додаткового підняття середньої спинки язика до твердого піднебіння, що виникає в певному фонетичному оточенні звука.

Різні приголосні мають неоднаковий ступінь палаталізації і поділяються на: палатальні ([j]), палаталізовані ([д'], [т'], [з'], [с'], [дз'], [ц'], [р'], [л'], [н']), напівпалаталізовані ([б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], [ж'], [ч'], [ш'], [дж'], [г'], [к'], [х], [г']).

В українській мові пом'якшення приголосних можливе у таких позиціях:

1) перед голосним переднього ряду [і], якщо звуки не розділені помітною паузою на межі морфем: [р'ік], [т'ін'], [з'ірка], але [дє́ржінпéкт^ор];

2) перед голосними [а], [є], [у] (орф. я, ю, є): [н'а́н'а], [тр^о·ум^о́], [кл^оч':а], [н'іч^о':у];

3) перед наступним палаталізованим чи напівпалаталізованим приголосним (внаслідок асимілятивних змін): [п'іс'н'а], [к^оу́·з'н'а], [ц'в'ах], [дз'в'ін].

На позначення м'яких приголосних м'який знак пишеться:

а) після д, т, з, с, ц, л, н у кінці слова та складу: *вісь, мідь, кінь*,

кільце;

б) після д, т, з, с, ц, л, н р усередині складу перед о: *дзьоб, льон, чотирьох;*

в) у суфіксах -зьк (ий), -цьк (ий), -ськ (ий); -зькість, -цькість, -ськість; -зько, -цько, сько: *міський, близькість, вузько;*

г) у суфіксах прикметників зі значенням зменшеності і пестливості -еньк (ий), -есеньк (ий), -ісіньк (ий), -юсіньк (ий) та похідних від них словах: *тоненький, тонесенький, тоненько;*

г) після л перед приголосним: *стільчик, читальня, альт, Рафаель;*

д) у середині іншомовних слів перед я, ю, є, ї, й: *досьє, мільярд, Нью-Йорк, мільйон, Вінї* тощо.

Орфографія. Принципи української орфографії.

Орфографія – історично сформована й загальноприйнята система правил, які визначають написання слів згідно з ustalеними нормами.

Орфографія як розділ мовознавства вивчає і формулює систему правил, що забезпечують нормативність написань.

Орфографічним називається правило, яке необхідно застосувати до тієї чи іншої орфограми на основі її відмінних ознак.

Орфограма – правильне написання за відповідним правилом або за традицією, яке обирається з кількох можливих.

Розрізняють літерну орфограму і нелітерну.

Основу орфографії складають фонетичний і морфологічний принципи, певне значення мають історичний (традиційний) і смисловий (семантико-диференціюючий) принципи.

За фонетичним принципом слова передаються на письмі згідно з їх літературною вимовою: а) о, е після шиплячих (*шостий, шести*); б) а на місці етимологічного о (*гарячий, качан*); в) о, а в дієсловах (*гонити – ганяти*); г) спрощені групи приголосних (*чесний, серце*); г) написання с перед к, п, т, ф, х (*сказати, списати*) та ін.

В основі морфологічного принципу лежить збереження на письмі цілісності морфеми незалежно від її звучання: а) написання ненаголошених [е], [и], [о]: *весна, живемо, кожух*; б) написання глухих перед дзвінками: *боротьба, нігті*; в) правопис дієслівних форм на -шся, -ться (*вагаєшся, змагаються*); г) написання префіксів роз-, без- перед шиплячими (*розжувати, безчестя*) та ін.

За історичним принципом написання слів не зумовлюються ні вимовою, ні граматичною будовою слова.

За традицією вживаються: а) літери я, ю, є, ї, щ, які позначають по дві фонemi; б) подвоєні приголосні у словах іншомовного походження (*Таллін, Джонні, нетто*); в) дж, дз на позначення однієї фонemi; г) ненаголошені е, и, що не перевіряються наголосом (*кишеня, левада*) та ін.

Смисловий принцип орфографії лежить в основі диференціації за допомогою різних написань: а) власних і загальних назв (велика – мала літера): *Земля* (планета) – *земля* (грунт); б) прислівників, прислівникових сполучень, прийменниково-відмінкових форм іменників (разом – окремо – через дефіс): *вивчити напам'ять – подарувати на пам'ять, убік – у бік, по-нашому – по нашому* та ін.

Написання слів разом, через дефіс, окремо.

Складні слова пишуться разом:

1) якщо основи поєднані сполучним голосним **о** (після твердого приголосного), **є** (після подовженого палаталізованого та **и, і**), **е** (після палаталізованого неподовженого): *водограй, грушоподібний, життєпис, краєзнавчий, працелюб, сталевар*;

2) утворені від підрядних словосполучень: *легкопоранений, асфальтобетон, пройдисвіт*;

3) якщо першою частиною є кількісний числівник: *десятипроцентний, семиразовий*;

4) складноскорочені слова та похідні від них: *соцстрах, музучилище* тощо;

5) з першою частиною авто-, агро-, архео-, водо-, вогне-, екстра-, електро-, мікро-, мілі-, радіо-, стерео-, фото- та ін: *автобіографія, агростанція, водонагрівач* тощо;

6) утворені поєднанням прийменника з іменником: *вголос, вкупі, довкола, навесні, поруч* тощо;

7) якщо першою частиною є слова пів-, напів-, полу-: *пів'яблука, напівсерйозний*, але *пів-Умані, пів-України* тощо.

Через дефіс пишуться:

1) повторення того самого слова з метою підсилення його значення: *синій-синій, ходив-ходив*;

2) поєднання антонімічних або синонімічних слів: *десь-інде, видимо-невидимо, більш-менш*;

3) слова з однаковим коренем, але різними префіксами, суфіксами: *старий-престарий, сила-силенна*;

4) слова, що передають одне поняття: *щастя-доля* (талан);

5) поєднання слів, що означають приблизність: *година-дві, сім-вісім*;

6) терміни, до складу яких входять літери алфавіту: *альфа-промені, гамма-частинки* тощо;

7) слова іншомовного походження з першою частиною блок-, вакуум-, віце-, екс-, лейб-, максі-, прем'єр- та ін.: *блок-схема, вакуум-апарат, віце-президент* тощо.

Окремо пишуться:

1) прислівникові сполуки типу *без жалю, без сліду, в затишку, до відома, з радості, на жаль, не з руки, слово в слово, з ранку до вечора, час від часу, один на один, раз у раз* та ін.;

2) складні слова, першою частиною яких є іменник з атрибутивним значенням, а другою – пояснювальний іменник: *красуня дівчина, велетень завод* та ін.;

3) сполучення «прислівник + прикметник», «прислівник + дієприкметник», де на прислівник падає логічний наголос: *нижче зазначені, вище поданий, вічно зелений* тощо.

Правопис українських та російських прізвищ.

Українські прізвища пишуться за загальними орфографічними правилами. Для написання неукраїнських прізвищ послуговуються правилами, закріпленими українським правописом.

Для написання російських прізвищ використовуються відповідні українські літери, зокрема:

Російські букви	Передаються в українській мові як	У таких позиціях	Приклади
и	и	1) після ж, ч, ш, щ, ц 2) у префіксі при- 3) у суфіксах -ик-, -ич-, -иц-, -ищ- 4) якщо в українській мові є споріднене слово з и (власна чи загальна назва)	Чижиков, Щитов, Пипін, Шишкін, Пришвін, Крутиков, Кулинич, Тихонов, Виноградов, Михайлов

	і	1) на початку слова 2) після приголосних, крім ж, ч, ш, щ, ц 3) у прізвищах, утворених від російських імен	Ісаєв, Ізотов, Турбіна, Травкін, Нікітін, Ніколаєв
	ї	1) після голосних 2) після м'якого знака та апострофа	Ізмаїлов, Воїнов, Ананьїн, Ільїна, Мар'їн, Гур'їн
е	е	1) після приголосних 2) у суфіксах -ев, -єєв після ж, ч, ш, щ, ц, та р	Редькін, Державін, Мальцев, Аракчєєв, Андрєєв
	є	1) на початку слова 2) після голосних 3) після м'якого знака та апострофа 4) у суфіксах -єв, -єєв після приголосних (крім ж, ч, ш, щ, ц, р) 5) якщо в українській мові є своєрідне слово з і	Єгоров, Єрмоленко, Валуєв, Зброев, Афанасьєв, Юр'єв, Рилєєв, Лаптев, Зверєв (звір), Беліков (білий)
є	йо	1) на початку слова, складу 2) після голосних	Йолкін, Соловійов, Бугайов
	ьо	у середині і в кінці складу	Алфьоров, Льовкін
	о	після ч, щ під наголосом	Пугачов, Хрущов, Сичов
	е	якщо в українській мові є таке ж слово з е	Семенов, Артемов
ы	и	завжди	Циганов, Рібаков, Крилов
э	е	завжди	Ехов, Еткін, Елькін

Вживання и, і, ї у словах іншомовного походження.

Літера и пишеться:

1) у загальних назвах після букв д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р перед наступним приголосним, крім р: *дизель, шифр, циркуль, ексклюзивний, джинси, партитура*;

2) у географічних назвах з кінцевими -ида, -ика: *Флорида, Африка, Мексика, Атлантида*;

3) у власних назвах, в яких усталилася вимова и після губних та задньоязикових: *Єгипет, Вавилон, Пакистан* тощо;

4) у словах, запозичених зі східних мов, переважно тюркських: *кишлак, гиря, башкир, калмик* та ін.;

5) у давно запозичених словах відповідно до вимови пишеться и: *нирка, спирт, лимон, інжир, вимпел, графин, бинт, шпиталь* і под.;

6) у географічних назвах зі сполученням -ри- перед приголосним, крім [j]: *Мадрид, Кембридж, Рига, Цюрих, Париж* та ін.

Літера і пишеться:

1) на початку та у середині слова перед голосним та перед й: *інфляція, тріумф, калій*;

2) у кінці слова та після приголосних перед наступним приголосним у власних назвах: *Сідней, Россіні, Міссісіпі*;

3) у кінці невідмінюваних загальних назвах: *таксі, журі, візаві, колібрі* та ін.;

4) після букв б, п, в, ф, г, к, х, л, н перед наступним приголосним: *пілот, німфа, міф, кімоно, віраж, фільтр, гід* тощо.

Літера ї пишеться у загальних і власних назвах після голосного: *Альтаір, Енеїда, мозаїка, наївний, прозаїк*. Проте після голосного, що належить до префікса або є сполучним афіксом в основоскладанні, пишеться і: *доісторичний, антиісторичний, поінформувати, новоірландський*.

Перенос слова. Графічні скорочення.

Перенос слова – членування слова на письмі згідно з правилами правопису.

Правила переносу ґрунтуються на двох вимогах:

- 1) доцільно дотримуватися складоподілу слова;
- 2) не рекомендується розділяти значущі частини слова переносом та руйнувати морфологічні межі слів.

Правила переносу бувають орфографічні та технічні.

Згідно з орфографічними правилами: 1. Не можна залишати в кінці рядка та переносити в наступний рядок частину слова, що не становить складу. 2. Не відокремлюється літера, що позначає голосний звук. 3. Не розривається сполучення літер дж, дз, які позначають один звук. 4. Апостроф і м'який знак при переносі не відокремлюються від попередньої літери. 5. Одна літера не залишається в попередньому рядку й не переноситься в наступний. 6. Не переносяться двоскладові слова типу *або, моя, шия* та ін. 7. При переносі складних слів не можна залишати в кінці рядка початкову

частину другої основи, якщо вона не становить складу. 8. Не можна розривати ініціальні та комбіновані аббревіатури (АЕС, МАУ, ЛАЗ-105). 9. У решті випадків, які не підходять під викладені правила, можна довільно переносити слова за складами: *близь-кий, бли-зький, убоз-тво, убозтв-во і убо-зтво* тощо.

За технічними правилами: 1. Не можна переносити прізвища, залишаючи в попередньому рядку ініціали або інші умовні скорочення. 2. Не можна відривати скорочені назви мір від цифр, до яких вони належать (2002 р., 150 га, 20 м²). 3. Граматичні закінчення, з'єднані з цифрами через дефіс, не можна відривати й переносити (5-ий, 20-му, 6-го). 4. Не можна розривати графічні скорочення. 5. Не переносять розділові знаки (крім тире).

Графічні скорочення використовуються для економного запису слів, але читаються повністю.

Слова потрібно скорочувати на приголосний. Не скорочуються слова на голосний і ь. Виняток становлять слова, які починаються голосним, напр.: *о. Ямайка* (острів), *о. Михайло* (отець) тощо.

У кінці скорочень ставиться крапка. Однак без крапок пишуться слова, у яких пропускається середня частина: *ф-ка* (фабрика), *з-д* (завод).

Зберігається написання великих і малих літер, дефісів: *Пд.-Зх. з-ця* (Південно-Західна залізниця).

У скорочених загальноприйнятих назвах мір крапка в кінці не ставиться (*10 ц, 5 мл, 20 т*).

Не ставиться крапка між подвоєними літерами, які позначають множину: *тт.* (тонн), *рр.* (роки) тощо.

ТЕМАТИКА ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Орфоепія української мови

1. Орфоепічні норми літературної мови та їх суспільне значення.
2. Норми вимови звуків і звукосполучень в українській літературній мові:
  - а) вимова голосних звуків;
  - б) вимова приголосних звуків;
  - в) вимова груп приголосних: дзвінкий / глухий, свистячий / шиплячий, проривний зубний / свистячий (або шиплячий), твердий / пом'якшений (або напівпом'якшений).
3. Орфоепія слів іншомовного походження та аббревіатур.
4. Засоби милозвучності української мови.

Література

- Бондар О. І. СУМ. – С. 111–135.*
Жовтобрюх М. А. КСУЛМ. – С. 153–162.
СУЛМ / А. П. Грищенко. – С. 81–85.
СУЛМ / М. Я. Плющ. – С. 84–101.
Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО. – С. 142–153.
ОС. – С. 9–15.
УМ. Енциклопедія – С. 411–412.

Домашні завдання

Вправа 164. Користуючись орфоепічним словником, доберіть по 3–4 приклади до певних правил вимови голосних і приголосних звуків.

Вправа 165. З'ясуйте за словником іншомовних слів, з якої мови запозичено подані слова, поясніть їхнє значення та особливості вимови.

Джерсі, джаз-банд, джентльмен, бюджет, джемпер, кинджал; шайба, штатив, єфрейтор, ландшафт, цейтнот, бухгалтерія, бутерброд; дюшес, дебют, гравюра, капюшон, крюшон; ера, еволюція, ієрархія, кон'єктура, феномен; циркуль, циферблат, легітимний, акваріум.

Вправа 166. Перепишучи словосполучення, розкрийте дужки.

(І, й)дуть (в, у) ногу, (з, зі, із) широкою душею, (в, у) усій красі, (в, у) глибині душі, (з, із, зі) семи чолові, війнув (з, із, зі) Сходу, раз (в, у) раз, бачила (в, у) фільмі, лист (з, із, зі) Бразилії, справа (й, і)де на лад, лунає (у, в) вухах, рятуватись (в, у)течею, (й, і)шли (з, із, зі) школи, (з, із, зі) зброєю (в, у) руках.

Аудиторні завдання

Вправа 167. З'ясуйте вимову звуків [e], [u] у поданих словах. Згрупуйте слова відповідно до вимови і заповніть таблиці, подані нижче.

Чекати, невістка, вершники, привезли, виплету, сестри, учителі, ледащо, пелюстка, пелюстковий, вилетів, берізка, степ, вибери, примерзлий, постелити.

[e]	[e ^н]	[и ^є]

Швидко, сидіти, директор, дівчина, дикун, вилетів, набирати, залізниця, лимон, лис, зривчатка, помилка, вишневий, слизькі, обличчя, просимо.

[и]	[и ^є]	[e ^н]

Вправа 168. Прочитайте вголос поданий текст, запишіть фонетичною транскрипцією. Проаналізуйте вимову наголошених і ненаголошених голосних [e], [u].

Вечоріло. Сонце повернулося на західну околицю неба, купалося в попелястих тучах; вітер затих, степові облоги втрачали свою широчінь, вужчали; скрадливі чорні тіні рухалися звідусіль так швидко, що скоро не стало видно не тільки степу, а й дороги, по якій ішли бики. Незабаром у чорному степу, десь вдалині, стало примітно вогняну заграву (Тют.).

Вправа 169. Запишіть слова фонетичною транскрипцією, з'ясуйте вимову звука [o] в поданих словах.

Копійка, босоніжка, дорога, годує, тобі, потужний, Олесь, кожух, потрібний, мотузок, у бою, до воріт, лоза, поріг.

Вправа 170. Прочитайте подані слова, дотримуючись норм літературної вимови глухих і дзвінких приголосних в українській мові.

Хліб, сторож, похід, перелаз, чуб, батіг; берізка, ложка, кігті, берегти, сядьте, слизько; розкидати, безпечний, безтактний, з кавою, без тебе, зцідити; просьба, молотьба, футбол, екзамен, лічба, рюкзак.

Вправа 171. Прочитайте речення. Випишіть слова, у яких є буквосполучення дч, тч, дц, тц, ться, тсь, шц, жц, чц, шся; запишіть їх фонетичною транскрипцією і поясніть вимову звукосполучень.

1. Я веселіше підтягнув на плечі клунок, поправив солдатського картуза і, стараючись ступати в такт косі, бадьоро пішов уперед (Винн.). 2. Відчинилися двері, й до хати, задкуючи та загрибаючи соломі чобітьми, увійшли солдати, несучи на плащ-палатці щось важке, накрите шинелею (Тют.). 3. «Дарма дмешся», – сказала Єва, виходячи з-за ширми (Шевч.). 4. Рівно об одинадцятій прогув пасажирський, рухаючись морем навскіс, білогрудий, казковий, в гірляндах рясних вогнів. 5. Важко човгаючи своїми ботфортами, старий мовчки наближається до машини (Гонч.). 6. Особливо любить готувати юшку з риби – тато приносить йоржів та окунів, чистить сам на тертушці, а мати доводить усе до пуття, заливаючи водою та заправляючи спеціями. 7. Ось одна сиза куля боляче луснула мене по мочці вуха, друга залетіла за комір, і я відчуваю, як вона полізла по спині, кидаючи мене в дрож, і як так самовпевнено впакувалася біля

пояса. 8. Собака, вправно перебираючи лапами, спершу ступав неквапно, а далі все хутчій і хутчій – до берега, до води. 9. Червоний півень самотиною стоїть на стежці, високо задерши голову (Гуц.).

Вправа 172. Прочитайте літери в, й як [ʏ] і [i]. Поясніть, у яких позиціях характерна нескладотворча вимова звуків.

I. Лев, спів, ховав, острів, кров; вбігти, вдень, вгорі, взути, вдосталь; сівба, довго, правда, стовп, кривда.

II. Байка, майка, сойка, умийся, дійка; сарай, трамвай, соловей, малой, стій; ймення, йти, йняти (віру).

Вправа 173. Прочитайте слова зі звуком [ч], не допускаючи його пом'якшення.

Ніч, меч, багач, обруч, ткач; ключик, курча, панчохи, бачок, чудовий; підручник, водичка, річка, блюдечко, сонячний.

Вправа 174. Виправте помилки у вимові окремих носіїв мови. Поясніть, які це помилки (фонологічні чи фонетичні), з'ясуйте причини їх. Правильну вимову слів запишіть фонетичною транскрипцією.

«Лекція», «сціл», «чяшка», «двінадцять», «дзякую», «досиць», «рідна страна», «чяс», «буде́», «стулець», «черевики», «цівілізоване суспільство», «митрополіт», «кроф», «бу́ло», «ді́фка», «не зміх прийти», «правильно робит», «сьвато», «треба перевірати», «робе», «книшка», «цвинтарь», «любоф», «лю́блю», «обновляний», «зеркало».

Вправа 175. Перепишучи прислів'я, розкрийте дужки. Поясніть свій вибір прийменника (префікса) чи сполучника.

1. (У, в) липні на дворі пусто, зате (в, у) полі густо. 2. Як (у, в)родить (в, у) житі метелиця – буде хліб (і, й) паляниця, а як (у, в)родить житець – хлібу кінець. 3. Дай землі, то (і, й) вона тобі дасть. 4. (У, в) поле не бери, (і, й) дома не лиши. 5. (І, й) сонце не (в, у)сі

гори освічує, хоч високо ходить (Н. тв.).

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Яке суспільне значення мають норми літературної вимови?
2. Назвіть причини порушення орфоепічних норм.
3. Охарактеризуйте орфоепічні норми ненаголошених голосних.
4. Які особливості вимови приголосних [д], [т], [з], [с], [ж], [ч]?
5. Які норми сучасної української літературної вимови слів іншомовного походження?

Українська графіка

1. Поняття графіки, графеми, графічного знака.
2. Принципи української графіки.
3. Алфавіт. Склад сучасного алфавіту української мови.
4. Співвідношення між звуками (фонемами) і літерами в українській мові.
5. Функції дефіса, тире, лапок, апострофа, розділових знаків.
6. Історія розвитку української графіки.

Література

- Бондар О. І. СУМ. – С. 137–160.
Жовтобрюх М. А. КСУЛМ. – С. 162–168.
СУЛМ / А. П. Грищенко. – С. 86–88.
СУЛМ / М. Я. Плющ. – С. 102–105.
Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО. – С. 154–159.
УМ. Енциклопедія – С. 111–112.

Домашні завдання

Вправа 176. Прочитайте текст. Знайдіть і запишіть фонематичною і фонетичною транскрипціями слова, у яких букви позначають дві фонemi (два звука).

Олександр Потебня

Становлення науки в Україні в середині ХІХ ст. відбувалося багатопланово, проте найшвидше розвивалися саме гуманітарні дисципліни. Разом із історією та фольклористикою провідне місце займало українське мовознавство. Найавторитетнішим його представником був Олександр Потебня – лінгвіст і філософ. У своїй галузі знань він був справжнім новатором.

Народився Олександр Потебня на Полтавщині. Закінчивши історико-філологічний факультет Харківського університету, працював в одній із гімназій міста Харкова, але потім усе ж повернувся до університету для наукової праці.

Основні дослідницькі зацікавлення молодого вченого були зосереджені в галузі слов'янознавства і викликали великий громадський інтерес. Саме тоді гостро дискутувалося питання про місце в слов'янській спільноті українців, не визнаних на той час офіційною російською наукою окремим народом.

Досконало володіючи багатьма сучасними і давніми європейськими мовами, Олександр Потебня почав віршований переклад українською мовою «Одіссеї» Гомера. Крім того, мовознавець багато працював над редагуванням і публікацією творів українських класиків.

Створивши низку ґрунтовних наукових праць, український учений посів чільне місце в історії світового мовознавства (За Л. Семакою).

*Вправа 177. Виконайте повний фонетичний розбір слів **військовий** та **українці** за поданим зразком.*

Послідовність розбору	Зразок
1. Слово, яке аналізується; кількість букв у ньому.	1. Ягідка – 6 б.
2. Запис слова фонетичною транскрипцією; кількість звуків.	2. [j'á'g'ídka] – 7 зв.
3. Запис слова фонематичною транскрипцією; кількість фонем.	3. /jágídka/ – 7 ф.
4. Визначення наголосу у слові, його характеристика.	4. Наголошений 1-ий склад, наголос основний.

<p>5. Поділ слова на склади, їх характеристика.</p>	<p>5. [j'á / г'ід / ка] – 3 скл.; [j'á] – прикритий, відкритий, наголошений; [г'ід] – прикритий, закритий, ненаголошений; [ка] – прикритий, відкритий, ненаголошений.</p>
<p>6. Характеристика голосних звуків.</p>	<p>6. [а] – голосний, задній ряд, низьке піднесення, нелабіалізований, варіація /а/; [і] – голосний, передній ряд, високе піднесення, нелабіалізований, варіація /і/.</p>
<p>7. Характеристика приголосних звуків.</p>	<p>7. [j] – приголосний, сонорний, язиковий (середньоязиковий), щілинний, власне м'який, головний вияв /j/; [г'] – приголосний, шумний (дзвінкий), глотковий, щілинний, напівпом'якшений, комбінаторний алофон /г/; [д] – ...; [к] – ...</p>
<p>8. Пояснення наявних чи можливих змін голосних звуків.</p>	<p>8. [i], [a₂] – менш напружена артикуляція внаслідок кількісної редукції; [a₁] – поява і-подібного сегмента внаслідок прогресивної акомодатії; ягідка – ягідок, ягідка – ягода // к – ок, ягід – ягод: історичні чергування /о/ з нулем звука та /о/ з /і/.</p>
<p>9. Пояснення наявних чи можливих змін приголосних звуків.</p>	<p>9. [г'] – напівпом'якшена вимова внаслідок регресивної акомодатії; ягідка – ягода – ягоді // [j'á г'ід – j'á год – j'á год]: позиційне чергування [г'] – [г], історичне чергування /д/ – /д'/;</p>

	ягідка – в ягідці // к – ц': історичне чергування (II палаталізація); [j'á'g'íd – j'á'g'íd^z'] // [д] – [д^z']: позиційне чергування внаслідок регресивної асиміляції за місцем і способом творення та м'якістю.
10. Обґрунтування правильної вимови звуків і звукосполучень.	10. Чітка вимова голосних звуків; напівпом'якшена вимова [г], збереження дзвінкості [д] перед глухим [к].
11. Встановлення принципів правопису орфограм; формулювання відповідних правил.	11. Орфограма -я-; традиційний принцип; літера я вживається на початку слова для позначення звуків [ja]; орфограма -д-; морфологічний принцип; щоб перевірити, яку літеру писати, потрібно змінити слово так, щоб після приголосного виступав голосний: ягідок.
12. Встановлення можливих варіантів переносу слова з рядка в рядок.	12. Ягід-ка.

Аудиторні завдання

Вправа 178. Назвіть літери у поданих словах. Поясніть правопис слів, охарактеризуйте наявні фонетичні явища.

Широкомасштабний, науково-дослідний, співвітчизник, юрисдикція, до побачення, світлофільтр, самовиховання, цілиноградський, з краю в край, не сьогодні-завтра, будь-що.

Вправа 179. Запишіть слова в алфавітному порядку, розподіливши їх за частинами мови. Підкреслити слова, у яких кількість букв не відповідає кількості звуків.

Ананас, абетковий, атестувати, адвокат, асиметричний, азотний,

асфальтувати, автобус, аплодувати, аеродром, аспірин, абстрактний, археологічні, асоціювати, агрус, аукціон, адвербіалізований, античність, активізувати, асортимент, арковий, анотувати, альтанка, ароматизувати, афіксальний, аморальність, арифметика, абзац, аналізувати, абрикосовий.

Вправа 180. Запишіть слова фонематичною і фонетичною транскрипціями. Вкажіть, де сполучення літер дз, дж позначають один звук, а де – два.

Судження, підживити, адже, джинси, переджнивний, піджак, бджоляр, піджарка, ходжу, споруджувати, віджимати, джонатан; дзот, надзвуковий, дзвінкий, підзаголовок, дзюдо, відзнака, піддзьобок, підземник, кукурудзяний, відзвітувати, дзюдоїст, передзвонити.

Вправа 181. Об'єднайте слова у дві групи: у 1-шу – слова, у яких літери я, ю, є, ї позначають сполучення /й/ з наступним голосним, у 2-гу – слова, у яких ці літери позначають голосний звук із м'якістю попереднього приголосного.

Ювелір, мільярд, ключ, востаннє, ярмаркувати, євпаторійський, кістяк, масток, яблуко, заварювати, прем'єра, заготівля, журчання, мозаїка, клятва, каюта, пір'їна, магнолія, їжак, м'яз, ад'ютант, вивіяти, козуля, європейський, Нью-Йорк, буквоїд, колодязь, прем'єра, колосся, воєвода.

Вправа 182. З'ясуйте звукове значення літер у кожній групі слів, доберіть власні приклади.

е: весла – серця – темніти; **и:** хижак – зимувати – широко; **ю:** юшка – клювати; **я:** чапля – згряя; **в:** відлуння – весілля – взірець; **г:** гарбуз – гірник – легкий; **д:** далекий – дітлахи – відчинений – підсолити – громадський; **ж:** жаркий – жіночий – запорожці; **с:** сторожа – сюрприз – освіта – просьба – спасши – клянеться; **ч:** човник – чіплятися – лічба – на гіллячці.

Вправа 183. Вимовте і запишіть подані словосполучення

фонематичною транскрипцією. Встановіть кількісне співвідношення між буквами і фонемами у словах, з'ясуйте причини розбіжностей.

Софія Київська, площа Богдана Хмельницького, церква Благовіщення, Національний Банк України, Уманський педагогічний коледж, пам'ятник Шевченкові, Арабська Республіка Єгипет, Бюро закордонної науково-технічної інформації.

Вправа 184. Запишіть текст фонетичною транскрипцією. Підкресліть слова, кількість літер у яких не відповідає кількості звуків. Виявіть і поясніть наявні у словах тексту випадки асимілятивного уподібнення приголосних звуків.

Тиша покрила галявину. Згори сіялося розкішне літнє сонце, а від села запахло свіжою соломою. А ще полиновим тліном, який широкою хвилею витікав із степу, густо-гаряче сповнюючи легені терпкою гіркотою, забиваючи ніздрі сухим, також духмяним порохом і кладучи на обличчя плівку жовтого сонця. Напнуте голубе шатро лило на землю могутні сині потоки, у яких топилася живність земна (Шевч.).

Вправа 185. Прочитайте подані речення. З'ясуйте функцію апострофа, дефіса, тире, лапок та інших розділових знаків.

1. «Курли, курли» падало десь з високості, й серце завмирало в тихій радості. 2. Галя ніколи не бачила на своїх луках журавлів, не чула їхнього співу, а все-таки він жив у ній, жив з діда-прадіда, переданий з кров'ю... 3. В густих смородинових хащах співало птаство: тінькали синиці, джівкали горобці, десь тягнула тонку, як дзвін найтоншої струни, ноту зорянка. 4. Від лісу напливла рудобока хмарка, по дорозі, вибиваючи в пилюці ямки, застукотів дощ, втихло, й знову над житом летів джміль – пересидів десь під листком дощ і продовжував трудовий день. 5. Дружно шархають коси, перегукуються косарі: «Налягай, Матвію, п'яти підріжу!» 6. Йому (Орестові) подобалася Мартина тиха простота, розміреність і м'якість, з якою вона дивилася на світ. 7. Долинка – справжня лугова оаза серед чорної ріллі. 8. Дощі обтіпали хати, й вони не білі, а рябі, тільки білі гуси летять вздовж синього ставу й сідають на

ніздруватий лід, панічно гергочуть, бо нічого не розуміють: здалеку думали, що то вода. 9. Орест пішов попід осокори, обсіпані сережками, – вони були схожі на сизі хмарки, – вийшов на узлісся, відгороджене від поля глибокою канавою. 10. З-під ніг дружно, неначе хто дав команду, стрибнули у воду жаби, пискнула біля берега дика курочка й залопотіла на лататті (З творів Мушк.).

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Що таке графіка? Яка основна одиниця графіки?
2. На яких принципах побудована українська графіка?
3. Які знаки використовуються в сучасній українській графіці?
4. Що таке алфавіт? Який склад сучасного алфавіту української мови?
5. Яке співвідношення між звуками (фонемами) і літерами в українській мові?
6. Які функції виконують розділові знаки?

Українська орфографія

1. Поняття орфографії, орфограми, орфографічного правила. Соціальне значення орфографії.
2. Принципи української орфографії:
  - а) фонетичний;
  - б) історичний (традиційний);
  - в) морфологічний;
  - г) смисловий (семантико-диференціюючий).
3. З історії розвитку української орфографії.

Література

Бондар О. І. СУМ. – С. 162–193.

Жовтобрюх М. А. КСУЛМ. – С. 168–181.

СУЛМ / А. П. Грищенко. – С. 88–97.

СУЛМ / М. Я. Плющ. – С. 105–107.

Тоцька Н. І. СУЛМ: ФОГО. – С. 159–162, 177–180.

ОСУМ.

УМ. Енциклопедія – С. 409–410.

Домашні завдання

Вправа 186. До поданих слів доберіть синоніми з орфограмою «Позначення м'якості приголосних». Укажіть на приналежність слів до частин мови.

Портмоне, страждання, поблизу, гуртом, покаєння, пусто, темрява, школяр, простір, хитрун, декламатор, чаклунка, юнак, старанний, нелюбов.

Вправа 187. Виконайте повний фонетичний аналіз поданих речень за зразком.

1. Поки зварили юшку та поснідали, сонце підпалило туман, він димів, танув просто на очах, стікав у видолинки, опадав важкими росами. 2. Довкола стояла тиша, вона, здавалося, спадала звідкілясь згори, од зірок, але була не космічна, а земна, напоєна запахами трав, заткана невидимими струнами, мовчазними, але чутливими... 3. Людське щастя взагалі крихке, таке крихке, що може зруйнуватися од найменшого дотику, а в світі скільки небезпек! 4. Пурхали на горобині омелюхи, скльовували стиглі ягоди, чистили об гілля товсті коричневі дзьоби (З творів Мушк.).

<i>Послідовність розбору</i>	<i>Зразок</i>
1. Речення, яке аналізується.	1. Червонопері окунці гралися біля самого берега, й ри́б'яче дрі́б'я сполохани́м дощем бризкало увсебі́ч (Мушк.).
2. Запис речення фонематичною транскрипцією.	2. /червонопер'і окунц'і гралис'а біл'а самого берега /j риб'яче др'іб'я сполохани́м дощем бризкало увсебі́ч // /
3. Запис речення фонетичною транскрипцією.	3. [че ^и рв ^о н ^о пе ^р 'і ок ^о ун'ц'і гра ^л и ^с 'а б'іл'а са ^м ог ^о бе ^р 'ега / і риб'яче др'іб'я сп ^о л ^о хани́м

<p>4. Визначення слів, у яких наявні чи можливі зміни голосних і приголосних звуків; детальне пояснення цих звукових явищ.</p>	<p>д^оошч^е м бр^ізка^о у^їси^б'іч //]</p> <p>4. [ок^оун'ц'і]: /нц'/ → [н'ц'] – регресивна асиміляція за м'якістю, часткова, контактна, не засвідчена в орфографії; [к^о] – часткова лабіалізація звука внаслідок регресивної акомодатії; [у] – менш напружена артикуляція внаслідок кількісної редукації, поява і-подібного сегмента, часткова назалізація звука внаслідок регресивної акомодатії. [у^їси^б'іч]: [ў] – нескладотворча вимова внаслідок позиційної модифікації; [и^е] – наближена вимова до [е] внаслідок гармонійної асиміляції; [б'] – напівпом'якшена вимова внаслідок регресивної акомодатії; [у^їси^б'іч] – [в ус'і боки]: позиційні чергування [у] – [ў], [б'] – [б]; історичні чергування /і/ – /о/, /к/ – /ч/, /с/ – /с'/; /риб'яче/ – /риба/, /др'іб'я/ – /др'ібний/: історичне чергування /б/ – /б'ї/.</p>
<p>5. Обґрунтування правильної вимови звуків і звукосполучень.</p>	<p>5. Наближена вимова ненаголошеного [е] до [и] у словах <i>червонопері</i> і <i>берега</i>, [и] до [е] у словах <i>гравися</i> і <i>увсебіч</i>; пом'якшена вимова [н] у слові <i>окунці</i> під впливом сусіднього [ц']; збереження дзвінкої вимови</p>

	[з] у слові <i>бризкало</i> перед глухим [к]; нескладотворча вимова прийменника <i>й</i> у позиції перед наступним приголосним.
6. Встановлення принципів правопису орфограм і формулювання правил.	6. <i>Червонопері</i> : орфограма «Написання складних слів»; морфологічний принцип; складні слова, утворені від підрядних словосполучень, пишуться разом; <i>окунці</i> : орфограма -нц-; морфологічний принцип, між літерами, які позначають м'які приголосні м'який знак не вживається; <i>риб'ячедріб'я</i> : орфограма «Вживання апострофа», морфологічний принцип; після літер б, п, в, м, ф перед я, ю, є, ї завжди ставиться апостроф.

Аудиторні завдання

Вправа 188. Розподіліть слова за принципами правопису. Свій вибір обґрунтуйте.

Зелений, високий, яблуко, червоний, лісок, ясність, сміються, пишеш, шістнадцять, гриб, вітають, п'ятий, студентський, з жоржинами, живеться, птаство, квітка, ганьба, пшеничний, чернетка, розкопки, скопати, товариський, льон-довгунець, льоносушарка, Кривий Ріг, Восьме березня, назустріч, на зустріч, Заєць, Гальчин, галчин, умиваєшся, голубка, калач.

Вправа 189. Запишіть словосполучення українською мовою. Порівняйте правопис префіксів з-, без-, роз- у російсько-українських відповідниках.

Сморщиться от боли, сбегать в магазин, сседить отвар, съемка

фільма, сплетать волоси, сфотографований во весь рост, склонить голову, счищать пятно, сшитый костюм; безаварийная поездка, безветренная погода, безвольный человек, бескрайнее поле, бесшумный разговор, бесперебойная работа; раскладное кресло, рассматривать картину, разъехаться в разные стороны, расширять связи, разгорается уголь.

Вправа 190. На місці навскісної риски поставте, де треба, апостроф. Пояснить написання слів.

В / ялий, роз / яснуювальний, цв / яшок, В / ячеслав, без / іменний, бор / ються, верб / я, б / язь, вестиб / юль, торф / яний, п / явка, бур / янистий, гр / юкати, міжбрів / я, св / ященний, бур / ят, Овер / ян, під / язичний, Лук / янович, духм / яний, комп / ютер, М / юнхен, тьм / яний, перед / ювілейний, черв / як, сер / йозний, миш / як, п / ятниця, прем / ер, дзв / якнути.

Вправа 191. Розшифруйте абрєвіатури. Пояснить вживання великої і малої літер у складних назвах.

ЗОШ, НБУ, ООН, ПП, СБУ, СТО, УПЦ, ЄС, УНР, ЛАЗ, ФБР, ДПС, КПП, ДЮСШ, АТС, ВАТ, МОК.

Вправа 192. Прочитайте слова, правильно наголошуючи їх. Перевірте себе за словником. Випишіть слова у три колонки: а) з nn; б) з n; в) подвоєння приголосних залежить від наголосу.

Небажа...ий, невізна...ий, небуде...ий, недоторка...ий,
невдоволе...ий, невблага...ий, невпи...ий, невизна...ий,
невимуше...ий, незбагне...ий, незако...ий, невихова...ий,
нездола...ий, незамі...ий, незрівня...ий, недокона...ий, неоціне...ий,
недописа...ий, незмі...ий, несказа...ий, ненаста...ий, нужде...ий,
незна...ий, неодмі...ий, ненаголоше...ий, необмежне...ий,
нескінче...ий, неписьме...ий, неповноці...ий.

Вправа 193. Із поданими парами слів складіть словосполучення за зразком. Пояснить, за яким принципом пишуться слова?

Зразок. Ведмідь (*Ведмідь* Ігор – бурий *ведмідь*).

Тигр – тигр, Хамелеон – хамелеон, Тиждень – тиждень, Судак – судак, пробіг – про біг, в останнє – востаннє, вибули – ви були, по нашому – по-нашому.

Вправа 194. Зробіть орфографічний аналіз слів за схемою.

Слово	Орфограми	Принципи правопису	Пояснення
сказати	префікс с-	фонетичний	Префікс з-перед буквами к, п, т, ф, х переходить у с

Гаразд, юність, зжувати, заздрісний, блискавка, книжці, ткацький, весна, уперше, легкий, рано-вранці, бетонний.

Запитання і завдання для самоперевірки

1. Що таке орфографія? орфограма? орфографічне правило? У чому полягає соціальне значення орфографії?
2. У яких написаннях виявляється фонетичний принцип орфографії?
3. У чому полягає морфологічний принцип орфографії? У яких написаннях він виявляється?
4. У чому сутність диференційних написань? Наведіть приклади таких написань слів.
5. Охарактеризуйте розвиток української орфографії.

КОНТРОЛЬНА РОБОТА

I. *Виконайте повний фонетичний аналіз тексту за схемою:*

1. Запис тексту фонетичною і фонематичною транскрипціями.
2. Визначення слів, у яких наявні чи можливі зміни голосних і приголосних звуків; детальне пояснення цих звукових явищ.
3. Обґрунтування правильної вимови звуків і звукосполучень.
4. Встановлення принципів правопису орфограм і формулювання правил.

II. *Виконайте повний фонетичний розбір виділеного слова за схемою:*

1. Слово, яке аналізується; кількість букв у ньому.
2. Запис слова фонетичною транскрипцією; кількість звуків.
3. Запис слова фонематичною транскрипцією; кількість фонем.
4. Визначення наголосу у слові, його характеристика.
5. Поділ слова на склади, їх характеристика.
6. Характеристика голосних звуків.
7. Характеристика приголосних звуків.
8. Пояснення наявних чи можливих змін голосних звуків.
9. Пояснення наявних чи можливих змін приголосних звуків.
10. Обґрунтування правильної вимови звуків і звукосполучень.
11. Встановлення принципів правопису орфограм; формулювання відповідних правил.
12. Встановлення можливих варіантів переносу слова з рядка в рядок.

Варіант 1

Він [ешелон] уже мчав по інших широтах, круто повернувши на південь, і прогримівши над широченним Амуром. Він ішов туди, де кінчається земля. Пролітав через кряжі інших гір, полохав інші, ще не бачені нетрі, проходив останні безконечні тунелі... Днями було видно, як красувалась і цвіла земля, розливаючись морем квітів. По них блукали розпачливо очі тих, що мали щастя припасти до ґрат... Обрії були заставлені сизими, фіалковими, синіми пасмами гір та

гребенястих лісів. **Блакитні** широкі долини розстелялись і крутилися казково, вкриті буйними травами, квітами, свічадами озер... Дивна якась, небезпечна, фантастична країна (Багр.).

Варіант 2

Нетрі. Несходимі, незміряні. Вони то спускалися схилом униз, то підіймалися знову вгору і так зі “становика“ на “становик“, з кряжа на кряж, як буйне рослинне море, розпливалось геть десь у безвість.

Маленький **смугастий** звірок, що сидів собі навпочіпки на поваленій кедрині проти сонечка і пильно, з виглядом ученого дослідника, розглядав торішній грибок, тримаючи його передніми лапками, раптом нашорошився. Ні. То так щось. В нетрях панує надзвичайна тиша, як у дивному храмі дивного бога. Лише рябок, засвистівши, пролетів з однієї височенної кедрини на іншу і завмер на гілці, мов сучок, нерухомо, опустивши чубату голівку вниз і витягнувши шию. Тиша (Багр.).

Варіант 3

На поваленій кедрині тремтіли сонячні зайчики. Смугастий звірок-бурундук почав бавитися з ними, задривши хвостика, як той драгун султана, перестрибнувши через них. Присідав і дивився вниз. Внизу, під кедриною, виходячи десь із бур'янів і вітролому і зникаючи знов у бур'янах та камінним розсипу, вилаась вузенька **стежечка**, звіринна доріжка, утоптана за тисячоліття. Їх немало, таких стежечок. А серед них десь і такі, на яких одвіку ще не ступала нога людська.

Бурундук зіскочив на стежечку, щось поворожив, пройшовся сюди-туди і враз, тривожно цикнувши, стрімголов вискочив на кедрину, на пень, звідти на дубок. Сховався. Визирнув. Знову сховався. Цикнув і завмер, виглядаючи з-за стовбура (Багр.).

Варіант 4

Видряпавшись нарешті на гору, похитуючись і важко дихаючи, стежкою йшла двонога істота. Обірвана. Худа, як кістяк. Волосаті груди їй ходили ходором над сухими ребрами, що вилазили з **лахміття**. Дійшовши до поваленої кедрини, гість важко опустився на неї, обперся спиною об корінь, закинув голову і заплющив очі. Помалу обтер рукою піт. Він зовсім молодий і зовсім – зовсім

збезсилій.

Почорніле обличчя з міцно стиснутими щелепами заросло щетиною. На крутому лобі дві глибокі зморшки сторч між крилами брів, а в зморшках сіль від поту. Одна брова тремтить, і від того таке враження, ніби брови ті пориваються полетіти (Багр.).

Варіант 5

П'ятий день він [Григорій] ішов. Не йшов, а гнав, як молодий гордий олень, гнав навпростець, ламаючи хащі. Вирвавшись із пазурів смерті, він летів, як на крилах. «Воля! Воля!» Широко роздимаючи ніздрі, він захлинався нею на бігу, розривав грудьми зелену стіну. Всі двадцять п'ять літ в ньому зажили враз, запульсували, напружуючи кожний м'язок, мобілізуючи кожний нерв, кожний суглоб.

І він гнав. Він знав, що від того залежатиме його бути чи не бути, – від того, як далеко він встигне загнатися зразу. І коли не ставало сили, досить було йому зупинитися і озирнутись, як в очах ставав страшний привид пережитого і ще *страшніший* привид приреченого майбутнього (Багр.).

Варіант 6

Втома. Він [Григорій] почав розуміти, що таке втома. Досі ніколи її не знав, будши живучим і витривалим на диво. Спочатку він не думав про їжу. Потім прийшов голод. Раптовий і лютий, він вимагав удоволення, він вимагав за сьогодні і за пропущені дні. Зразу думалось, що це найпростіша річ в такому дивнім і буйнім царстві рослин і звірин, риб і птахів. Потім закрався страх. Він не міг знайти нічого такого, що можна було б з'їсти, прогинути. Тайга не давала йому нічого. Даремно він нишпорив з пильністю вченого і з *відчаєм* голодного. Ні ягоди, ні якогось овоча, крім гадючих грибів, нічого такого, про що він читав, як про звичайні речі в лісах (Багр.).

Варіант 7

Прокляття! Проте відчай не брався його. Дуже-бо багато він [Григорій] перетерпів, щоб ще впадати в відчай. Він уже мав нагоду безліч разів умерти, і це велике щастя, що він іде цим зеленим, безмежним океаном. Коли б трішки, хоч трішки поїсти, і він був би *щасливий!* Ішов би, плив би цим морем весело і радів би буйно, як

радіє все живе на цій землі, як ті кедри, що вигналися геть під хмари. Ні, він не впадав у відчай. Лише зціплював дедалі дужче щелепи і йшов, і йшов. Його гнала вперед надзвичайна впертість, сто разів випробувана і загартована мужність. Вперед, наперекір всьому! А спокійний його розум констатував, що все ж таки він гине, йде тонюсінькою гривкою, як лезом меча, межі життям і небуттям (Багр.).

Варіант 8

[Григорій] розплющив очі. Спокійні й ясні, вони якийсь час дивились просто себе, дивились байдуже. І враз здивувався: навпрост сидів смугастий звірок. Теж витріщив очі і теж дивився на гостя пильно і з цікавістю. Цикнув, кивнув хвостиком. Схилив голівку набік і цикнув ще раз. ... Тоді скікнув униз і зашарудів десь у бур'яні. По хвилі вискочив знову на дерево, вмовстився зручно на гілці навпочіпки, сів, як татарин, ще й в строкатім халатику, – виштовхнув з рота горішок і почав його пильно розглядати, тримаючи передніми лапками. Переконавшись, що *горішок* путній, почав швидко гризти, розглядаючи тим часом гостя. Швидко-швидко точив щелепами, кумедно випльовував лушпиння і розгладжував, витирив об лапки вуса (Багр.).

Варіант 9

Стежка підіймалась вгору, вилаась межі пнями й колодами, перелазила через високе каміння. На стежку нависали трави, гілляччя. Іноді доводилося попід віттям і крізь ліани пролазити, мов у темну нору, зігнувшись. І скрізь було видно сліди звірів. Тут повно звірів! І хоч їх самих не видно, але він [Григорій] знав це. Дивно, як він цього раніше не помічав? Ось біля кедря поприлипала щетина і шерсть до кори, – терлось щось, щось здоровенне, бо щетина обліпила кору на півтора метра від землі. Ось *кігтисті* лапи здряпували сиру землю на стежці. Ось відбитки-ямочки якісь, мовби овечка походила. Ось голі, обгризені, пожовклі кості... Таж він тут не сам! Тут повно пожильців! Але де вони? Чом їх не видно ніде? (Багр.).

Варіант 10

Нарешті [Григорій] вибрався на гору. Тут ліс поступився і гора височіла гола, вся вкрита квітами. А за нею... Дивний краєвид

відкрився його гарячковим очам. Скільки оком сягнеш, розпростерся хвилястий, зелений океан, збрижений велетенськими химерними хвилями, що йшли одна за одною: то ліс підіймався на кряжі гір, опускався і знову підіймався... Найближчий гребінь – сизо-зелений, зубчастий. За ним – сизо-фіалковий: ліворуч, скільки оком сягнеш, і праворуч тягся ламаний контур. Потім – сизо-голубий... Голубий... І все вище й вище. Фантастична, дивовижна панорама. **Могутня** в своїй красі і ... страшна. Його ніколи не перейти і не подужати, не впливти з цього жахливого океану (Багр.).

Варіант 11

Стежка вивела його [Григорія] до річки. Бистра гірська, завширшки з Ворсклу, річка текла, петляючи в нетрях. Чути було, як булькотіла вода навколо каміння, що рясно стирчало у ній. А десь вона ревля невпинно, однотонно.

Змучений мандрівник сів на дрібне каміння і простяг ноги у воду. Потім ліг горілиць. Було приємно, аж здавалося, що ноги п'ють воду жадібно і вона поступає по жилах вище, вище і заспокоює, і втихомирює біль у м'язах та суглобах. А як ноги напились, тоді повернувся навпаки, – ліг лицем до води і вмочив спрагли губи. Вода кавкала **в горлянци**, вливалась струменем, сповнила душу вщерть. Потім проповз аж до половини в воду і занурив голову, плечі і груди. Виліз і знову ліг горілиць (Багр.).

Варіант 12

Примостившись на камені і перемагаючи біль у суглобах та у всьому тілі, він [Григорій] почав голитись. Може, життя покращає. Дивився у воду, як у люстро, і шкріб ножем намочену щетину. Бере! Ліпше, аніж було голитись склом у в'язниці... Потім умився і глянув у «люстро». От, зовсім молодий юнак. Боже, скільки змін відтоді, як бачив себе востаннє голеним! Аж самому стало себе шкода, шкода того безжурного, молодого, веселого **обличчя**, що колись зводило дівчат з розуму. Шкода молодості, шкода втраченого безповоротно того, що вже ніколи, ніколи не повернеться. З води дивилося суворе, металеве обличчя. Ще молоде, але... І ті прямовисні зморшки межі бровами, і крилаті брови, заломлені уперто... Великі очі горіли мов у божевільного (Багр.).

Варіант 13

Під сопкою, над широченькою, бистрою річечкою стояла споруда – комора не комора, хата, вкрита берестою. Двоє вікон дивились на широку і, здавалось, *безкраю*, справді голубу уголовину, що йшла десь униз і ген аж під синьо-фіалковим пасмом повертала вправо. І голубіла-голубіла. Коні заіржали, ніби прибули додому. Собаки пішли по нишпорках. А падь голубіла, залята сонцем, мрійна і приваблива віддала, як замріяна дівчина. Вона була вкрита морем лісу, але де-не-де лисіли плями – галявини лук. Просто перед хатою, по той бік річки, схили сопок та берег річки також були покриті буйною травою. Лише де-не-де по траві стирчали похило і просто голі стовбури, а подекуди чорні ожуги (Багр.).

Варіант 14

Над голубою паддю, над горами ліловими, над буйними нетрями стояв *сліпучий* сонячний ранок, граючи всіма кольорами веселки. Мільярди перлин мерехтіли на всьому, випромінюючи маленькі сонця, розсипаючи спектри, на лапатім листі дубів і ліщини, на травах, на квітах, на тисячолітніх, укритих мохом пнях і колодах і на вершинах височенних кедрів та осик... Вони мерехтіли там особливо, як вогнисті краплини, часом одривалися нечутно і летіли вниз, блискаючи межі стовбурами і прошиваючи синій холод глибоких сутінок гущавини.

Буйна роса на всьому, тяжіла гронами, згинаючи стеблини трав та одгортаючи пелюстки квітів. Було напрочуд тихо. Ні шелесне лист, ані ворухнеться травинка. Тільки веселкова мерехкотнява... (Багр.).

Варіант 15

Спостерігаючи зовнішній світ, Григорій в цім намагався забути, особливо в години *дозвілля*. Мавши вроджений нахил до спостережень, вирощи серед природи, він мав в тім велику втіху. Рослинний і тваринний світ цей ховав у собі багато цікавого, невичерпного, кожен день вражав все новими несподіванками. Особливо цікаво було спостерігати життя звірят і птахів. Григорій міг лежати, притаївшись десь межі колодами, годинами і дивитися, як під крутим берегом в кам'яних розсипах клопочеться горностаї – такий смішний в літнім убранні, рудувато-бурий, як старець,

порівняно з пишним своїм строєм. Він вибігав з щілини і нишпорив межі каміннями, ворожив щось біля купки наритої черв'яком землі... (Багр.).

Варіант 16

Григорієві це місто (Хабаровськ) сподобалось, – воно дуже нагадувало Київ. *Скований* кригою і вкритий криговими торосами, широченний Амур огинав його внизу попри гору. Від Амуру починалася широка головна вулиця, обставлена модерними будинками. Вона була коротка, але європейська. Замалим не Хрещатик. Деякі будинки були дуже гарні, п'яти-шестиповерхові і модерної архітектури. Низка будівель саме будувалась – стояли високі риштовання, що ось-ось розпадуться, розлущаться, і з них, як з горіха, вилупляться імпозантні споруди. Вже з самих риштовань пробивався претензійний розмах будівничого, що замірився на високу скалу (Багр.).

Варіант 17

Не хотілось рухати ні рукою, ні ногою. Не хотілось думати. Хотілось лежати й лежати. *Вічність* лежати так. І хай шумлять високі кедри. І нехай розповідають під синім небом хмаркам удень і зорям уночі, як один хоробрий і сміливий... І хай слухають вивірки... Як один хоробрий і сміливий п'ять разів перемиг смерть, видерся з пащі дракона і, гнаний буйною радістю, доніс свою голову аж сюди, доганяючи щастя, а знайшов – смерть... Чужинець. Далекий-далекій чужинець. Чужак... Пробив нетрі грудьми і ліг тут, між корчами, доніс свою голову аж сюди, за кілька тисяч кілометрів, аж на край землі... (Багр.).

Варіант 18

Місяць, що зійшов над хребтами лісистих кряжів, стояв, мов вогненний щит, низько прибитий до брами в нові краї, в невідомі світи. Він здавався живим – то яснів, то темнів, надимаючись. То обличчя! Воно то хмурніло, то ясніло і знову хмурніло, червоніючи, – з долин, з уголовин, з міжгір'їв підіймались тумани і хвилями десь сходили вгору. Межі кряжами внизу вони лежали велетенськими намітками – чи як хвилі бавовни, чи як зігнаті вітром сніги...

Над падьми, над проваллями, над становиками *безкраїми* і

покрученими, над тайною нетрів стояла імла, поснована тьмяним, червоним баговинням (Багр.).

Варіант 19

В голові Григорієві паморочилось від явної галюцинації. Він покотив її по *подушці* вправо – глянув, вліво – глянув. Роздивився по хаті. У кутку рясніли образи, королівськими рушниками прибрані. Чорні страстяні хрести напалені на стелі. Він лежить на великому дерев'яному ліжкові, роздягнутий, накритий вовняною ковдрою чи киреєю... Пахне васильками... У вікно знадвору зазирає сонце. Мати в очіпку і в рясній стародавній спідниці, посміхаючись, несе тарілки в двері. За нею бистроока дівчина виступає, мов горлиця. Біля вікна звівся і стоїть густобровий, кремезний парубок (Багр.).

Варіант 20

Сонце залляло стіл і ткало золоті прошви на білій скатертині. На столі сиділо ведмежа і кумедно хапало себе передніми лапами за писок – ловило бджолу, що хоробро вилась навколо, намагалась на той писок сісти. Малий ласун, що вічно тикав свого носа у солодке, бо бабуня його мизила, мав тепер з того клопіт. Він сердився, бив у повітря лапою, а то так оперіщив себе по носі, що аж запирскав. А *бджола* дзижчала, вилась між сонячним промінням і не відступала, мов зачарована (Багр.).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Висвітлити питання: «Культура української мови в оцінці видатних письменників, учених, громадських діячів».
2. З'ясувати поняття *мови і мовлення*.
3. Виявити, на основі яких ознак протиставляється усне, писемне і книжне мовлення. Які мовленнєві ситуації характеризують вибір стилю мовлення?
4. Розкрити зв'язок фонетики з іншими лінгвістичними дисциплінами (розділами).
5. Встановити диференційні та нульові ознаки фонем.
6. Розкрити поняття *дистрибуції*.
7. Визначити правила сполучуваності суміжних консонантних звуків в українській мові.
8. Дослідити позиційні альтернації в системі вокалізму та консонантизму.
9. З'ясувати поняття *коартикуляції*.
10. Дослідити відбиття явищ асиміляції, дисиміляції та спрощення на письмі.
11. Опрацювати правила вживання апострофа (за Правописом української мови). З орфографічного словника виписати п'ятдесят слів, у яких ставиться апостроф.
12. Зіставити характеристику голосних у працях Н. І. Тоцької і Ю. О. Карпенка, коротко описати спільне і відмінне.
13. Вивчити думку вчених про співвідношення твердих і напівпалаталізованих приголосних сучасної української літературної мови (підготувати коротке повідомлення).
14. З'ясувати суть поняття «живі фонетичні чергування».
15. Проаналізувати класифікаційні схеми приголосних, запропоновані різними мовознавцями (матеріал подати у вигляді реферату).
16. У формі короткого реферату викласти думки вчених-мовознавців, представників різних фонологічних шкіл, на явище асиміляції у сучасній українській літературній мові.
17. З'ясувати фонологічний статус подовжених приголосних у лінгвістичній літературі.

18. Вивчити і проаналізувати правила українського складоподілу за різними джерелами.

19. Вивчити визначення фразового наголосу за різними джерелами. Встановити спільне і відмінне у розумінні цього поняття.

20. Виконати повний фонетичний аналіз речень.

I. Хочеться говорити про життя, про його величезні відкриття серед наших благородних людей і з подякою схилити голови перед юнаком, що поніс труд бою і піднісся до безсмертя в смертному нерівному бою (О. Довженко). Ллються, ллються без кінця неба теплі сльози (В. Сосюра).

II. Назвіть того, чиє життя минає в небі, кого цей степ вражає своїм без-межжям, блиском, співчутливістю (О. Гончар). Земля не може жити без сонця, а людина без щастя (М. Стельмах). Лінивого не добудишся, як мертвого не докличешся (Нар. тв.). Коли льотчик вже влітався та добре відчуває літак, нічого йому не страшно (О. Гончар).

III. Дивишся й не надивишся, дишиш і не надишишся тим чистим, гарячим та пахучим повітрям (І. Н.-Левицький). Машина тихенько вуркотить і котиться дорогою. За нею ворухиться трос, і я бачу як трос піднімається вгору, натягується в повітрі, немов струна. Авжеж! Оце встану вам відчиняти, крикнула в хаті Кайдашиха, неначе десь у діжці (І. Н.-Левицький).

21. Виконати фонетичний розбір слів:

а) суцвіття, самотність, розчісуються, розстеляєшся;

б) найближчий, перехрестя, пробуджуються, не надишишся;

в) капустяний, не відчувається, розширення, зважся.

22. Дібрати приклади текстів книжних стилів літературної мови. Пояснити їх призначення, сферу використання та мовні засоби.

23. Дібрати приклади текстів уснорозмовних стилів. З'ясувати їх призначення, сферу використання та мовні засоби.

24. Пояснити вимову голосного звука [і] у літературній мові й територіальних діалектах:

а) віз, річ, стіл, шість, дід, міст, радість, дім, дзвінкий, жартівливий;

б) сіно, на полі, кінь, віл, кіт, попіл, ніч, сірка, пісок, річка;

в) сніг, звір, Канів, біда, осінь, річ, вікно, зірка, смішний, кількість.

25. Записати слова фонетичною транскрипцією. Пояснити вимову голосних [e], [и], [o]

а) широкий, сестра, привітність, півень, дитина, письменниця, торішний, криниця, календар, переживає;

б) черешня, ведмідь, читання, лелека, лиман, коридор, кожух, пшениченька, береза, арифметика;

в) зеленіє, кишенька, апельсин, стою, середа, зосередження, слов'янський, дисидент, делегація, морквяний.

26. З'ясувати відмінність і подібність звуків в артикуляційному й акустичному відношеннях:

а) [і] – [и], [а] – [о], [к] – [т], [р] – [л], [д] – [д'], [в] – [г];

б) [і] – [е], [е] – [о], [в] – [з], [ш] – [с], [л] – [л'], [м] – [н'];

в) [а] – [у], [і] – [у], [д] – [б], [к] – [ф], [з] – [з'], [ш] – [ч].

27. Окреслити звукові реалізації (звукове поле) фонем:

а) |з|, |к|, |ж|, |ч|, |о|;

б) |с|, |г|, |ш|, |е|, |т|;

в) |з'|, |д|, |в|, |и|, |ц|.

28. Записати слова фонетичною транскрипцією і визначити у них наявні чи можливі фонетичні зміни:

а) життя, зап'ястя, радістю, захоплюється, зважся, повернення, підчистити, віддзеркалюється, відсіля, розшнуровуєшся, анекдот;

б) знаряддя, щастя, мужністю, чується, змагання, вітчим, не мучся, безчестя, Камчатці, розшуковуються, айсберг;

в) бездоріжжя, завітчається, злістю, не дражниться, копитця, розчаровуєшся, найдорожчий, перенісся, митці, не мажся, сфотографуються.

29. Поділити слова на склади й дати характеристику кожному складу. Виділити слова, у яких складоподіл не збігається з правилами переносу з рядка в рядок:

а) розчистити, воркують, безформний, терплячий, мандрівка, електричний, марганцевий, завдовжки;

б) чесний, розштовхуються, бездоріжжя, засновник, зарплата, аплодисменти, алфавітний, індустрія;

в) безжалісний, викрасти, найкращий, майструють, абстрактний, інструменти, пустоцвіт, вірнопідданий.

ТЕМАТИКА ІНДИВІДУАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИХ ЗАВДАНЬ

Індивідуально-дослідне завдання передбачає вивчення наукової літератури з відповідної проблеми, аналіз, систематизацію та узагальнення фонетичних, фонологічних, морфонологічних та інших лінгвістичних явищ.

Тематика індивідуальних навчально-дослідних завдань студентів:

1. Українська мова серед інших слов'янських мов.
2. Система вокалізму сучасної української літературної мови.
3. Система консонантизму сучасної української літературної мови.
4. Чергування голосних при формо- та словозмінні іменників (на матеріалі творів Тараса Шевченка).
5. Фонетичні явища в системі голосних сучасної української мови (на матеріалі творів І.П. Котляревського).
6. Фонетичні явища в системі приголосних сучасної української мови (на матеріалі творів М. Стельмаха).
7. Чергування голосних при формо- та словозмінні іменників (на матеріалі творів Ліни Костенко).
8. Чергування голосних при формо- та словозмінні прикметників (на матеріалі творів Олеся Гончара).
9. Чергування голосних при формо- та словозмінні прикметників (на матеріалі творів Тараса Шевченка).
10. Чергування приголосних при формо- та словозмінні іменників (на матеріалі творів улюбленого письменника).
11. Чергування приголосних при формо- та словозмінні прикметників (на матеріалі творів Михайла Стельмаха).
12. Фонетичні явища голосних і приголосних при творенні ступенів порівняння прикметників (на матеріалі творів Михайла Стельмаха).
13. Фонетичні явища приголосних у системі дієслівних форм сучасної української літературної мови (на матеріалі творів Тараса Шевченка).
14. Наголошення числівників та займенників у сучасній українській мові.

15. Наголошення прислівників у сучасній українській мові.
16. Складні випадки наголошення слів в сучасній українській мові.
17. Наголос як засіб диференціації значень слів у сучасній українській мові.
18. Становлення орфографічної системи сучасної української мови.
19. Написання складних слів у сучасній українській мові.
20. Правопис суфіксів в сучасній українській мові.
21. Фонеми *z* і *r* в сучасній українській мові.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

АБЕТКА (від перших літер укр. алфавіту **а** та **бе**) – див. *Алфавіт*.

АБРЕВІАТУРА – (італ. abbreviatio – скорочую) – іменник, утворений з усічених слів вихідного словосполучення чи з усічених компонентів вихідного складного слова.

АЗБУКА (від назв перших літер кирилиці *азъ* > та *буки*) – див. *Алфавіт*.

АКАННЯ – вимова ненаголошеного звука [о] як [а] або як звука, близького до [а]. А. властиве російській і білоруській літературним мовам та північним говорам української мови. В українській літературній мові А. сприймається як порушення норм літературної вимови.

АКОМОДАЦІЯ (лат. accommodatio – пристосування) – часткове пристосування вимови суміжних приголосних і голосних звуків. А. прогресивна – А., при якій артикуляція наступного звука пристосовується до кінця артикуляції попереднього звука. А. регресивна – коли кінець артикуляції попереднього звука пристосовується до початку артикуляції наступного звука.

АКУСТИЧНИЙ (гр. akustikos – слуховий) – той, що сприймається слухом. А. *аналіз*, А. *апарат*, А. *бік звуків мови*, А. *властивості звуків*, А. *класифікація голосних (приголосних)*.

АКЦЕНТОЛОГІЯ (від лат. accentus – наголос і гр. logos – слово, вчення) – розділ мовознавства, що вивчає природу, типи і функції наголосу.

АКЦЕНТУАЦІЯ – (лат. accentus – наголос) – 1) наголошування окремих елементів у слові чи фразі; 2) система наголосів певної мови чи в групі споріднених мов; 3) позначення наголосів у писаному (чи друкованому) тексті, у транскрипції.

АЛФАВІТ, абетка, азбука (гр. alphabetos, від назв двох перших літер гр. А – альфа та В – бета, або новогр. віта) – система писемних знаків – літер, що зображають звукові елементи слова. Порядок розміщення літер для певної мови є традиційним. Український А. складається із 33 літер. Фонетичний А. – система знаків, яку використовують для фонетичної транскрипції.

АНАЛОГІЯ (гр. analogia – відповідність, схожість) – уподібнення, викликане впливом одних елементів мови на інші, напр.: у звукосполуках **-оро-**, **-ере-** немає чергування **о, е** з **і** (*берег, сором*), а в словах *поріг, сморід* чергування відбулося під впливом аналогічних форм *ріг, рід*, де воно закономірне.

АПЛІКАЦІЯ (лат. applicatio – прикладання) – часткове накладання звуків однієї морфеми на іншу, що спричинює подвійну роль цих звуків. Напр.: *Донець + цький – донецький, матрос + ський – матроський*.

АПО́ КОЦА́ (арокорē – відсікання) – відпадання кінцевого звука, що призводить до скорочення слова: *щоби – щоб, знову – знов, може – мо*.

АПОСТРОФ (гр. apostrophos – звернений знак набік або назад) –

надрядковий знак у вигляді коми, що вживається: а) для позначення на письмі роздільної вимови **я, ю, є, ї** як двох звуків **[йа], [йу], [йе], [йі]** після літер, що позначають тверді приголосні; б) для виділення службових слів (часток) в іншомовних власних назвах; в) для позначення напівпом'якшених приголосних у фонетичній транскрипції.

АРТИКУЛЯЦІЙНА БАЗА – властива певній мові система рухів мовних органів при утворенні певних звуків цієї мови; сукупність артикуляцій.

АРТИКУЛЯЦІЯ – (лат. *articulatio*, від *artikulo* – розділяти, роздільно вимовляти) – специфічні рухи мовних органів при утворенні певного звука. При А. обов'язково наявні три фази: екскурсія (наступ), витримка, рекурсія (відступ).

АСИМІЛЯЦІЯ (лат. *assimillatio* – уподібнення) – взаємне пристосування звуків один до одного в потоці мовлення. Повна А. – така А., коли звуки, що різняться однією (двома) ознаками, внаслідок уподібнення стають однаковими. Часткова А. – така А., при якій звуки, що різняться кількома ознаками, уподібнюються частково за певною ознакою (глухість / дзвінкість, твердість / м'якість тощо). Прогресивна А. – вплив попереднього звука на наступний. Регресивна А. – вплив наступного звука на попередній.

АФРИКАТИ (від лат. *affrikata* – притерта) – злиті, зімкнено-щілинні приголосні звуки. А. української мови – [дз], [дз'], [дж], [дж'], [ц], [ц'], [ч], [ч'], [ч':].

ВАРІАНТИ (гр. *variantis, varians* – змінний) – різні форми тієї самої мовної одиниці, які зберігають однакове значення, тобто виконують ту саму функцію. В. фонем (алофони) – це всі звукові реалізації фонем.

ВИБУХОВІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – зімкнені (проривні) приголосні звуки, що утворюються вибуховим натиском видихуваного повітря через зімкнення губів ([б], [п]), язика із зубами ([д], [д'], [т], [т']), язика з піднебінням ([г], [к]).

ВИСОТА ЗВУКА (ТОНУ) – характеристика якості звука, що залежить від частоти коливання голосових зв'язок: чим більше коливань припадає на одиницю часу, тим вищий звук, і навпаки, чим менше коливань – тим нижчий звук.

ВОКАЛІЗМ (лат. *vokalis* – голосовий) – система голосних звуків у певній мові, їхні властивості й відношення.

ГАПЛОЛОГІЯ – (гр. *haploos* – простий і *logos* – слово, вчення) – випущення внаслідок дисиміляції одного з двох однакових сусідніх складів: дико+образ – дикообраз.

ГАРМОНІЯ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ (гр. *harmonia* – зв'язок, співзвучність) – явище одноманітного фонетичного оформлення слова, коли голосні звуки кореня й афіксів уподібнюються.

ГЕНЕАЛОГІЧНИЙ (гр. *genealogia* – родовід) – який ґрунтується на понятті мовної спорідненості.

ГЛАГОЛИЦЯ (від ст.-слов'ян., «глаголь» – слово, мова) – одна з двох

слов'янських азбук. Майже повністю відповідає іншій – кирилиці – за алфавітним складом, порядком та звуковим значенням букв. Г. відрізнялася від кирилиці формою букв. Г. широко вживалася в IX ст. в Моравії, потім у Болгарії і Хорватії, звідки була запозичена східними слов'янами, але швидко вийшла з ужитку.

ГЛОТКОВІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ, фарингальні приголосні звуки – щілинні звуки, що творяться у горлі внаслідок зближення кореня язика із задньою стінкою глотки, через яку проходить повітря. В українській мові глотковим є звук [г].

ГЛУХІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки, що утворюються тільки шумами. В українській мові це звуки: [п], [ф], [т], [т'], [с], [с'], [ш], [ц], [ц'], [ч], [к], [х].

ГОВІР – діалектне утворення, що об'єднує у своєму складі групу споріднених говірок. Говори входять до складу наріч, або діалектних груп.

ГОВІРКА – найдрібніша діалектна одиниця, поширена на невеликій території, напр. одного чи кількох населених пунктів, однотипних щодо мовних особливостей. Говірка входить до складу говору.

ГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки, утворені при відкритому мовному апараті на основі голосу і виконують складотворну функцію.

ГРАФЕМА (від гр. graphē – запис, накреслення) – найменша одиниця системи письма, що виражає відношення одиниці усної мови до її графічного зображення.

ГРАФЕМІКА – розділ мовознавства, що вивчає закономірності та правила зображення фонем на письмі.

ГРАФІКА (гр. graphikē, від graphō – пишу, креслю, маюю) – 1) сукупність усіх засобів письма певної мови, за допомогою яких передається усне мовлення на письмі; 2) розділ мовознавства, що встановлює відповідності між звуковим значенням букв (фонемами) та їх написанням.

ГУБНІ ЗВУКИ – звуки, утворювані повним чи неповним зближенням губів. Г. з. голосні: [о], [у]. Г. з. приголосні: губно-губні [б], [б'], [п], [п'], [м], [м'], [в], [в'] і губно-зубні [ф], [ф'].

ДАВНЬОРУСЬКА МОВА – мова писемних пам'яток доби Київської Русі (XI – XIII ст.), що виникла під впливом старослов'янської (церковнослов'янської) мови і зафіксувала уже в найдавніших джерелах XI ст. фонетичні, граматичні, лексичні ознаки української мови.

ДЕНАЗАЛІЗАЦІЯ – (від лат. префікса de – із значенням віддалення, припинення, усунення і фр. Nasalization, від лат. nasus – ніс) – втрата назалізації.

ДЕНТАЛЬНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ (лат. dentalis, від dens, dentis – зуб) – див. *Зубні приголосні звуки*.

ДЗВІНКИ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – шумні звуки, при вимові яких зв'язки дрижать, утворюючи слабший від шуму голос: [б], [д], [д'], [з], [з'], [ж], [ж'], [дз], [дз'], [дж], [г], [г'], [г].

ДИКЦІЯ (лат. discourse – вимова) – вимова, ступінь чіткості у вимові слів, складів, звуків.

ДИСИМІЛЯЦІЯ (лат. *dissimlatio* – розподібнення від лат. *dissimilis* – несхожий) – заміна одного з двох однакових щодо способу творення приголосних звуків у межах одного слова на інший звук, відмінний щодо способу творення. Дистантна Д. – розподібнення звуків, розділених іншими. Контактна Д. – розподібнення суміжних звуків. Прогресивна Д. – зміна другого приголосного звука у сполученні двох щілинних (*близ-и-ий* – *ближшій* – *ближчий*). Регресивна Д. – зміна першого приголосного звука у сполученні двох проривних (*хто* – *кто* – *кѣто*, *вед-ти* – *вести*).

ДИСОНАНС (лат. *dissonans* – різноголосий, різнозвучний) – немилозвучність мови; семантична невідповідність слова певному змістовному контексту.

ДИСТИНКТИВНИЙ (від лат. *distinctio* – розпізнавати, розрізняти) – див. *Розрізнявальна функція фонем*.

ДИФТОНГ (від гр. *dis* – двічі, подвійний і *phongos* – звук, голос) – поєднання складотворних і нескладотворчих голосних звуків в одному складі.

ДІАКРИТИЧНИЙ ЗНАК (гр. *diakritikos* – розрізнявальний) – позначка при букві, що вказує на її інше значення. Д. з. є надрядкові, підрядкові, середньорядкові.

ДІАЛЕКТ (гр. *dialekte* – розмова, говірка, наріччя) – різновид національної мови, який використовують люди, об'єднані спільним місцем проживання.

ДІАЛЕКТИЗМИ (гр. *dialektos* – розмова, говір, наріччя) – слова або словосполучення, характерні для мови певних територій.

ДІАЛЕКТНИЙ – який властивий діалектам, характеризує діалект (діалекти).

ДОВГІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки, що вимовляються з тривалим розмиканням мовлення. Д. п. з. передають дві фонемі. Графічно у фонетичній транскрипції така вимова позначається двома крапками (:).

ДРИЖАЧІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – сонорні піднебінні звуки, під час утворення яких передня спинка язика наближається до піднебіння, а видихуваний струмінь повітря примушує дрижати (вібрувати) кінчик язика: [р], [р'].

ЕМФАТИЧНИЙ НАГОЛОС – (гр. *emphatikos* – зображуваний, виразний) – див. *Наголос*.

ЗАДНЬОЯЗИКООВІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки, утворювані наближенням задньої спинки язика до м'якої частини піднебіння: [г], [г'], [к], [к'], [х], [х'].

ЗВУК МОВИ – найкоротша виокремлювана одиниця усної мови, яка утворюється мовними органами за один момент вимовляння.

ЗВУКОВЕ ПИСЬМО – див. *Буквене письмо*.

ЗІМКНЕНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки, що утворюються в момент прориву струменем повітря зімкнених мовних органів.

ЗУБНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ, дентальні приголосні звуки – утворювані притисканням передньої верхньої частини кінчика язика до задньої частини верхніх передніх зубів: [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [дз], [дз'], [н], [н'], [л], [л'].

ІДЕОГРАФІЧНЕ ПИСЬМО – див. *Письмо*.

ІЄРОГРАФІЧНЕ ПИСЬМО – див. *Письмо*.

ІНВАРІАНТ (лат. *invariants*) – незмінний) – структурний тип, структурна одиниця мови (фонема, морфема, лексема, синтаксема), абстрагована від її конкретної реалізації.

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ МОВИ – мови, що належать до однієї з найбільших і науково вивчених мовних сімей. Мови цієї сім'ї поділяються на такі групи: 1) індійська, або індоіранська; 2) іранська; 3) слов'янська; 4) балтійська; 5) германська; 6) романська; 7) кельтська; 8) грецька. Окремо входять до індоєвропейської мовної сім'ї албанська і вірменська мови, а також вимерлі групи мов: анатолійська, тохарська, фригійська, фракійська, іллірійська та ін.

ІНТОНАЦІЯ – засіб світлового виділення слів і словосполучень у реченні, а також його емоційно-експресивного оформлення. Складники І.: а) мелодика – послідовне підвищення та зниження голосу для розрізнення синтаксичних структур, передавання стану мовця; б) пауза – більш або менш тривала зупинка в мовному потоці; в) ритм – чергування наголошених і ненаголошених складів, коротких і довгих синтагм; г) тембр голосу – емоційно-експресивні відтінки звуків; д) темп – швидкість або повільність тривання мовлення у часі, тривалість пауз.

ІСТОРИЧНА ФОНЕТИКА – див. *Фонетика*.

ІСТОРИЧНЕ (МОРФОЛОГІЧНЕ, ТРАДИЦІЙНЕ) ЧЕРГУВАННЯ – див. *Чергування*.

КИРИЛИЦЯ (від імені просвітителя IX ст., одного з авторів азбуки – Кирила) – одна з перших найдавніших слов'янських азбук. К. відрізняється від глаголиці більш простою і чіткою формою букв. На основі К. створено сучасні український, російський, білоруський, болгарський, сербський, узбецький, казахський, таджицький та інші алфавіти.

КОНСОНАНТНЕ ПИСЬМО – див. *Письмо*.

КОНТАКТНА ДИСИМІЛЯЦІЯ – див. *Дисиміляція*.

КОРЕЛЯТ (від лат. *co(n) raturus* разом і *relatus* – віднесений) – мовна одиниця (фонема, слово тощо), співвідносна з іншою, парною, належною до того самого ряду. *Корелятивна пара, корелятивний ряд*. Напр.: [d] – [t], білий – чорний, мати – батько.

КОРЕЛЯЦІЯ (від лат. *co(n)gelatio* – співвідношення) – див. *Співвіднесеність*.

ЛАБІАЛІЗАЦІЯ (лат. *labialis* – губний) – вимова звуків, при якій губи витягуються вперед і заокруглюються, змінюючи розмір ротової порожнини, що впливає на зміни якості звука.

ЛАБІАЛІЗОВАНІ ГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки, що утворюються за участю губів: [o], [y].

ЛАБІАЛІЗОВАНІ ЗВУКИ (від лат. *labium* – губа) – див. *Губні звуки*.

ЛАБІО-ДЕНТАЛЬНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ (від лат. *labium* – губа і *dentalis* – зуб) – див. *Губні звуки*.

ЛІТЕРАТУРНА МОВА – унормована, стандартна, правильна з погляду усталених, кодифікованих норм форма національної мови, що обслуговує

культурно-освітні потреби суспільства, виконує консолідуючу функцію через використання у сферах державного управління, засобів масової інформації, науки, культури та літератури. Л. м. протиставляється діалектам, жаргонам, просторіччю; існує в усній та писемній формах. Залежно від суспільного використання Л. м. формуються її функціональні стилі.

ЛІТЕРАТУРНА НОРМА – вироблені в писемно-літературній практиці правила використання мовних одиниць та кодифікація цих правил у словниках і граматиках. Л. н. історично змінні, свідомо регульовані, вони забезпечують існування мовних традицій, єдність літературної мови, її консолідуючу роль у національній культурі.

ЛОГІЧНИЙ НАГОЛОС – див. *Наголос*.

МИЛОЗВУЧНІСТЬ, евфонія – добре, приємне, з погляду фонетичних і лексико-стилістичних норм певної мови, звучання певних мовних елементів – звукосполучень, слів і словосполучень. М. української мови досягається природним чергуванням окремих голосних і приголосних, спрощенням у групах приголосних, використанням фонетичних варіантів прийменників, прислівників, повнозначних слів, які за певних обставин можуть чергуватися, не змінюючи змісту слів.

МОВА – 1) складне суспільне явище, в якому розрізняють такі ознаки: а) найважливіший засіб людського спілкування та об'єднання людей у спільноту; б) засіб самоідентифікації й вираження ментальності нації (етносу); в) засіб формування й розвитку думки, здійснення пізнавальної діяльності, реалізації духовної культури народу; 2) система суспільно усвідомлених звукових та відтворюваних на письмі знаків, що функціонують за певним регламентом, нормами і реалізуються у звуковій та семантичній субстанції конкретних мовних актів спілкування.

МОРФОНЕМА – елементарна одиниця морфології, граничний складовий елемент морфеми.

МОРФОНОЛОГІЯ – розділ мовознавства, що вивчає фонемний склад морфем різного типу. Об'єктом М. є варіювання фонем у складі морфем однієї морфеми, тобто чергування, усічення, нарощення тощо.

М'ЯКІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – це звуки, при вимові яких виникає додаткове підняття середньої спинки язика до твердого піднебіння, що ускладнює їх основну артикуляцію.

НАГОЛОС – виділення одного зі складів неодноскладового слова або слова в реченні посиленням голосу, підвищенням тону, тривалішим звучанням. 1. Словесний Н. (основний Н.) – посилення голосу на одному зі складів. Розрізняють Основний Н. – власне Н., що виконує функцію виділення одного зі складів слова. *Н. головний*. Графічно позначається ('). В українській мові Н. має такі властивості: Силовий (динамічний) Н. – такий, коли наголошений склад вимовляється з більшою силою видиху, ніж ненаголошений. Вільний (різномісний) Н. – такий, в якому наголошеними бувають і початковий, і серединний, і кінцевий склади. Рухомий Н. – такий, коли залежно від свого місця в певному слові впливає на його граматичне або

лексичне значення.

НАГОЛОШЕНИЙ ГОЛОСНИЙ ЗВУК – голосний звук, на який падає наголос і який вимовляється з більшої силою, тривалістю порівняно з ненаголошеним. Див. також Ненаголошений голосний.

НАЗАЛІЗАЦІЯ (фр. nasalization, від лат. nasus – ніс) – набуття голосним звуком додаткової носової артикуляції внаслідок опускання м'якого піднебіння та одночасного виходу повітряного струменя через рот і ніс. Н. відбувається під впливом приголосних носових звуків.

НАРІЧЧЯ – найширше діалектне угруповання певної мови, що складається з близьких за структурними ознаками споріднених говорів. В українській мові розрізняють північне, або поліське, південно-західне і південно-східне Н.

НАЦІОНАЛЬНА МОВА – див. *Мова*.

НЕЛАБІАЛІЗОВАНІ ГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки, при утворенні яких губи не беруть активної участі: [a], [e], [и], [і].

НЕНАГОЛОШЕНИЙ ГОЛОСНИЙ – голосний звук, який не несе на собі наголосу і вимовляється, порівняно з наголошеним, з меншим напруженням мовних органів. Див. також *Наголошений голосний*.

НЕСКЛАДВОРЧИЙ ЗВУК, нескладовий звук – звук, що не утворює складу: будь-який приголосний, голосні [ї], [й].

НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА – мова, що умовно веде свій початок з «Енеїди» І.П. Котляревського (1798 р.). Норми нової української літературної мови сформувалися на основі середньонаддніпрянських говорів з інтегруванням інших регіональних елементів.

НОРМА – сукупність мовних одиниць різних рівнів, поєднаних у висловлювання за правилами, прийнятними в суспільстві, що користується цією мовою.

НОСОВІ ЗВУКИ – звуки, при утворенні яких значна частина видихуваного повітря проходить при опущеному м'якому піднебінні через носову порожнину. Приголосні Н. з. – це зімкнено-прохідні сонорні приголосні: губний [м] і зубні [н], [н'].

НУЛЬ ЗВУКА – відсутність звука як граматичного показника при чергуванні.

ОГЛУШЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ, асиміляція регресивна за глухістю – заміна дзвінкого шумного приголосного парним глухим: а) префікса (або прийменника) з перед [к], [п], [т] [ф], [х], що передається на письмі с-: *спитати, стиха, сфотографувати*; б) частково у вимові кінцевого [з] у префіксах (або прийменниках) **роз-**, **без-**: [роспи'ска], [бе'зсла'уно]; в) приголосного [г] перед [к], [т'] у словах [н'іхт'і], [к'іхт'і], [лехко], [вохко], [д'охт'у] та похідних від них утвореннях.

ОДЗВІНЧЕННЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ, асиміляція регресивна за дзвінкістю – заміна глухого приголосного звука парним дзвінким під впливом наступного дзвінкого шумного приголосного: [бород'ба́], [про́з'ба], [вогза́л], [хо́джби].

ОРФОГРАМА (від гр. orthōs – прямий, правильний і graphō – буква, запис)

– написання, що відповідає правилам орфографії.

ОРФОГРАФІЯ (від гр. orthos – прямий, правильний і grapho – пишу) – див. *Правопис*.

ОРФОЕПІЧНІ НОРМИ – правила вимови голосних і приголосних звуків у різних позиціях, сполучень звуків у словах, словосполученнях і реченнях, правила вимови окремих граматичних форм, особливості вимови іншомовних слів, норми наголошування та інтонації.

ОРФОЕПІЯ (від гр. orthos – рівний, правильний і epos – слово, мова) – 1) система загальноприйнятих правил, що визначають норми літературної вимови. В основу української літературної вимови лягла фонетична система середньонаддніпрянських говірок; 2) розділ мовознавства, що вивчає норми літературної вимови.

ПАЛАТАЛІЗАЦІЯ (лат. palatum – піднебіння) – підняття середньої частини спинки язика до твердого піднебіння, унаслідок чого приголосний звук пом'якшується.

ПАЛАТАЛІЗОВАНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ (лат. palatum – піднебіння) – див. *М'які приголосні звуки*.

ПАЛАТАЛЬНИЙ ПРИГОЛОСНИЙ ЗВУК (лат. palatum – піднебіння) – це звук [й].

ПЕРЕДНЬОЯЗИКОВІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки, утворювані підніманням передньої спинки язика до верхніх зубів або до твердого (переднього) піднебіння: зубні П. п. з. ([д], [д'], [т], [т'] [з], [з'], [с], [с'], [дз], [дз'], [ц], [ц'], [н], [н'] [л], [л']) і піднебінні П. п. з. ([ж], [ш], [дж], [ч], [р], [р']).

ПЕРЕНОС СЛОВА – поділ слова за певними правилами, коли слово не вміщається в одному рядку, для перенесення його частин в інший рядок.

ПИСЬМО – система графічних знаків для закріплення усної мови на письмі. Для української мови, як і для більшості мов світу, характерне звукове П. Це П., у якому графічний знак, як правило, позначає окремий звук мовлення. Ідеографічне П. (від гр. idea – поняття і graphō – пишу) – П., у якому графічний знак є символом, знаком поняття, передає значення, а не звук слова. Ієрогліфічне П. – таке П., де графічний знак є символом певного об'єкта. Консонантне П. (П. *квазіалфавітне*) – складове П., у якому один знак виражає певний приголосний, а інший – голосний (матеріальний чи нульовий). Піктографічне П. (від лат. pictis – живописний і гр. graphō – пишу) – П., у якому графічний знак передає життєву ситуацію, подію, а не звуки мови. Силабічне П. – таке П., де кожний знак передає лише певну послідовність звуків, а не слово. Складове П. – П., у якому графічний знак передає склад.

ПІКТОГРАФІЧНЕ ПИСЬМО – див. *Письмо*.

ПОБІЧНИЙ НАГОЛОС – слабший Н., що передує основному Н. в багатоскладових словах.

ПОВНОГОЛОССЯ – наявність у коренях слів східнослов'янських мов звукосполук **-оро-, -оло-, ере-, -еле-** між приголосними.

ПОДОВЖЕНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – такі, що вимовляються з удвічі більшою витримкою. П. п. з. є явищем фонетичним і морфологічним. Фонетичне подовження розвинулось унаслідок уподібнення приголосних (повної регресивної асиміляції м'яким приголосним сусіднього наступного [й]) у XIV ст. Подовжуються приголосні звуки: [д':], [т':], [з':], [с':], [ц':], [л':], [н':], [ж':], [ч':], [ш':]. Такі подовження закріплені українською орфографією. Проте в українському літературному мовленні трапляються й не закріплені на письмі асиміляційні П. п. з.: *сниться* [сн'іц':а], *з салом* [с:а́лом], *коротший* [коро́чий]. Морфологічне подовження (подвоєння) є наслідком збігу однакових приголосних звуків при словотворенні: на межі кореня і префікса, кореня і суфікса, кореня дієслова і постфікса **-ся**; у складних словах, у прикметникових наголошених суфіксах **-енн-**, **-анн-**, в іменниках, що утворені від прикметників із подовженням.

ПОЗИЦІЙНІ ЧЕРГУВАННЯ – див. *Чергування*.

ПРАВОПИС, орфографія – система правил: 1) написання слів та їх значущих частин (морфем); 2) написання слів разом, окремо та через дефіс; 3) уживання великої та малої літер; 4) переносу слів із рядка в рядок.

ПРИГОСНІ ЗВУКИ – звуки мови, при утворенні яких видихуваний струмінь повітря натрапляє в ротовій порожнині на різні перепони, створювані мовними органами. П. з. Поділяються на: 1) сонорні та шумні (глухі та дзвінкі) за наявністю голосу й шуму; 2) губні, язикові (передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові), глотковий за місцем творення перепони; 3) проривні, фрикативні, африкати, зімкнено-прохідні за способом творення перепони; 4) тверді, власне м'який, пом'якшені, напівпом'якшені за наявністю чи відсутністю додаткової артикуляції.

ПРИНЦИПИ ПРАВОПИСУ – закономірності, на основі яких виробляються ті чи інші правила правопису. В українському правописі основними є фонетичний, морфологічний і традиційний П. п. Морфологічний П. п. вимагає збереження на письмі однакового написання морфем незалежно від їх вимовлення в окремих формах слова чи споріднених словах. Традиційний (історичний) П. п. – такий, коли слова пишуться так, як їх писали колись, хоча в сучасній українській мові таке написання ні вимовою, ні граматичною структурою не зумовлюється.

ПРОРИВНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – див. *Вибухові приголосні звуки*.

ПРОТЕЗА (фр. protheses, від prothesis – розташування спереду) – поява приголосного звука на початку слова перед **а, о, у** та **і**.

ПРОТЕТИЧНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – приставні на початку слова перед голосними [а], [о], [у], [і] приголосні звуки: [в] та [г].

РЕДУКЦІЯ (лат. reduction, від reducege – відсувати назад, скорочувати, зменшувати) – послаблення сили, довготи звука, тембру його звучання. Кількісна Р. – зменшення тривання звука, що викликане його наголошеною позицією. Якісна Р. – зміна артикуляції звука через скорочення його звучання. Цей тип українській мові не властивий.

РУХОМИЙ НАГОЛОС – див. *Наголос*.

СВИСТЯЧІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ, сибілянти – передньоязикові зубні щілинні звуки, при утворенні яких язик змикається з верхніми зубами, [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [дз], [дз'].

СЕРЕДНЬОЯЗИКОВИЙ ПРИГОЛОСНИЙ ЗВУК – звук, що твориться наближенням середньої частини спинки язика до середньої частини піднебіння: [й].

СИНТАГМА (гр. *syntagma* – поєднання, лад, зв'язок) – ритміко-інтонаційна і змістова мовна одиниця, яка складається з одного чи кількох слів у висловлюванні. Подія висловлювання на С. може бути різним залежно від змістових і експресивних відтінків речення, від актуального членування речення. С. або збігається зі словосполученням, або становить його частину, інтонаційно вичленовуючи одне слово.

СКЛАДОПОДІЛ – 1) межа, що відділяє кінець попереднього складу від початку наступного; 2) членування слова на склади.

СКЛАДОТВОРЧИЙ ЗВУК – звук, що здатний утворювати склад. В українській мові складотворними є голосні звуки.

СЛОВЕСНИЙ НАГОЛОС – див. *Наголос*.

СЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ – одна з груп сім'ї індоєвропейських мов. С. м. поділяються на три підгрупи: східнослов'янські (українська, білоруська, російська), західнослов'янські (польська, чеська, словацька, кашубська, лужицькі) і південнослов'янські (болгарська, сербська, хорватська, словенська, македонська) мови.

СОНОРНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ (лат. *sonoros* – звучний) – звуки, в утворенні яких голос переважає над шумом: плавні ротові ([л], [л'], [р], [р'], [в], [й]), носові ([м], [н], [н']).

СПОРІДНЕНІСТЬ МОВ – ознака спільності походження мов з однієї прамови, що підтверджується наявністю спільних або закономірно видозмінених у кожній із них елементів – фонетичних, морфологічних, словотвірних, синтаксичних. Існують закономірні звукові відповідності між слов'янськими мовами, між слов'янськими і балтійськими, між усіма індоєвропейськими мовами. С. м. встановлюється на основі порівняльно-історичного методу.

СПРОЩЕННЯ ГРУП ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ – звільнення від одного із приголосних на місці виникнення їх збігу на письмі й у вимові: стн → сн, здн → зн, стл → сл, скн → сн, рдц → рц, нтськ → нськ, нтств → нств.

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА – 1) синонімічна назва до «Нова українська літературна мова»; 2) українська літературна мова ХХ століття; 3) мова, якою послуговуються одночасно три покоління, тобто мова останніх 60-и років.

ТАКТОВИЙ НАГОЛОС – див. *фразовий наголос*.

ТВЕРДІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки, що мають нижчий, порівняно з м'якими приголосними звуками, тембр звучання, зумовлений відсутністю палаталізації. Т. п. з. і м'які приголосні звуки можуть утворювати співвідносні пари. Власне Т. п. з. – це звуки [б], [п], [в], [м], [ф], [ж], [ч], [ш], [дж], [г], [к],

[x], [r].

ТЕМБР МОВИ (фр. *taimbre* – дзвоник) – звукове забарвлення, що надає фразі тих чи інших емоційно-експресивних відтінків. Накладаючись на основний тон, додаткові тони (обертони) своїм кількісним і якісним складом змінюють характер звукової мови. Окремий Т. м. властивий голосу кожної людини, він зумовлений індивідуальними особливостями її мовного апарату.

ТЕМП МОВИ (іт. *tempo*, від лат. *tempus* – час) – час звучання, різні види тривалості мовних відрізків і зупинок між ними (пауз).

ТРАНСКРИПЦІЯ (лат. *transcriptio* – переписування) – спосіб передавання звукового складу окремих слів чи цілого тексту в письмовій формі.

Фонематична Т. – спосіб передавання складу фонем у слові чи відрізьку мовлення. Для неї вживають 38 позначень літер, не використовують додаткові знаки довготи (:), напівпом'якшення губних приголосних (') і на позначення варіантів голосних фонем (напр., [0^y], [ä]). Текст Т. фонематичної береться у скісні дужки //.

Фонетична Т. – спосіб передавання на письмі усної мови з усіма особливостями вимови звуків. В основі її – знаки українського алфавіту та діакритичні знаки. У фонетичній Т. відсутні літери **я, ю, є, ї, щ, ь**, а також розрізнення великої та малої літери. Текст Т. фонетичної береться у квадратні дужки [ ].

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ (від лат. *trans* – крізь, через і *littera* – буква, літера) – передача слів тексту, записаних однією графічною системою, засобами іншої графічної системи. Звичайно Т. використовується для відтворення власних імен і географічних назв.

ФАРИНГАЛЬНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ (гр. *pharynx, pharyngos* – глотка) – глоткові приголосні звуки. Фарингальним в українській мові є приголосний [r].

ФОНЕМА (гр. *phōnēma* – звук) – найменша одиниця звукової системи мови, за допомогою якої розпізнаються наділені значенням частини слова, окремі слова та їхні граматичні форми. В українській мові 38 фонем: 6 голосних ([a], [o], [y], [e], [и], [y]). 32 приголосні ([б] [п], [в], [м], [ф], [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [дз], [дз'], [ц], [ц'], [ж], [ч], [ш], [дж], [р] [р'], [л], [л'] [н], [н'], [й], [г], [г], [к], [х]). Ф. – звук-тип фонетичної системи мови, що об'єднує в собі кілька значень.

Головний вияв фонемі – звук, у якому фонема реалізується в сильній позиції.

Головний вияв і варіанти фонемі утворюють фонемний ряд, або звукове поле фонемі.

ФОНЕМАТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ – див. *Транскрипція*.

ФОНЕТИКА (гр. *phonetikos* – звуковий, голосовий) – 1) розділ мовознавства, що вивчає звуковий склад мови. Описова Ф. – розділ, що містить відомості про звуковий склад мови на сучасному етапі її розвитку і про всі зміни, що відбуваються в ньому. Історична Ф. – розділ, що вивчає звуковий склад певної мови протягом усього історичного періоду її розвитку.

ФОНЕТИЧНЕ ЧЕРГУВАННЯ – див. *Чергування*.

ФОНЕТИЧНИЙ ПРИНЦИП ПРАВОПИСУ – див. Принципи *правопису*.

ФОНОЛОГІЯ (від гр phone – звук, голос і logos – слово. вчення) – розділ мовознавства, що вивчає звуки мови як засіб розрізнення наділених значенням частин слова, окремих слів та їхніх форм. У Ф. центральне місце займає вчення про фонему.

ФОРМИ МОВИ (РІЗНОВИДИ МОВИ). Мова існує в усній і писемній формах (різновидах) спілкування. Усна ф. м. (усна мова) – це звукова мова, яка широко використовує позамовні засоби спілкування – жести, міміку тощо. Писемна ф. м. (писемна мова) – мова, зафіксована на письмі відповідними графічними знаками. Обидві Ф. м. мають свою специфіку в дотриманні норм літературної мови. Зовнішня форма (усність чи писемність) зумовлює використання різних стилістичних засобів.

ФРАЗА (гр. phrasis – спосіб висловлювання, зворот) – 1) основна одиниця спілкування, що становить змістову і граматичну єдність, тобто речення; 2) найбільша фонетична одиниця, що відділяється в мовному потоці паузами і поділяється на такти (синтагми).

ФРАЗОВИЙ НАГОЛОС – виділення у вимові важливої змістової та логічної частини речення. Його різновид – синтагматичний (тактовий) Н., яким виділяється у вимові найбільш важливе за змістом слово в межах синтагми (мовного такту). Він звичайно припадає на її останнє слово. Графічно позначається двома рисками (/ /).

ФРИКАТИВНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – лат. frikatus – тертя) – див. *Щілинні приголосні звуки*.

ФУНКЦІОНАЛЬНІ СТИЛІ – різновиди літературної мови, які виокремлюються відповідно до колективно усвідомлених типів спілкування і функцій мови у різних сферах суспільної комунікації. У сучасній українській літературній мові виділяють такі Ф. с.: офіційно-діловий, науковий, публіцистичний, розмовний, художній, конфесійний. *Конфесійний Ф. с.* покликаний забезпечити спілкування людей у релігійній сфері. Це мова Святого письма, молитов, казань, проповідей тощо. *Науковий Ф. с.* – стиль наукових праць, мета яких нагромаджувати знання, досвід у галузі науки, техніки, встановлювати закономірності розвитку явищ, процесів. *Офіційно-діловий Ф. с.* – стиль ділових документів, для яких характерна конкретність, лаконічність формулювань, чіткий виклад рекомендацій, прохань, у цілому – вольова модальність висловлювання. *Публіцистичний Ф. с.* – той, що виконує функцію формування масової свідомості, впливу на неї через добір інформації. Це стиль засобів масової інформації. *Розмовний Ф. с.* – стиль, який використовується в безпосередніх побутових ситуаціях спілкування, в ньому переважають форми усного діалогічного мовлення з активним використанням емоційної інтонації, жестів, міміки. *Художній Ф. с.* – той, що реалізує естетичний вплив мови через конкретно-чуттєвий зміст художніх образів.

ЧАСТКОВА АСИМІЛЯЦІЯ – див. *Асиміляція*

ЧЕРГУВАННЯ – зміна звуків, що займають одне й те саме місце в

морфемі. Ч. спричиняється потребами словозміни або словотворення.

Історичне (морфологічне, традиційне) Ч. – Ч., зумовлене фонетичними процесами в давні періоди розвитку української мови. **Позиційне Ч. – Ч.**, що залежить від фонетичних умов, зміни позиції звука у слові: наголошеного і ненаголошеного голосних, глухих і дзвінких приголосних звуків, асимілятивних змін та ін. **Фонетичне Ч. – Ч.**, зумовлене фонетичними законами певної мови, яке не викликає змін у складі фонем слова.

ШИПЛЯЧІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – передньоязикові піднебінні шумні звуки, при творенні яких язик змикається із твердим піднебінням: щілинні (фрикативні) [ж], [ш], зімкнено-щілинні (афrikати) [ч], [дж].

ШУМНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки, при утворенні яких бере участь голос і шум (дзвінкі приголосні) з перевагою шуму або лише шум (глухі приголосні).

ЩІЛИННІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ, спіранти (фрикативні (від лат. *fricatia* – тертя) – звуки, під час утворення яких мовні органи зближуються між собою так, що виникає щілина, а видихуване повітря третється об краї зближених мовних органів: [з], [з'], [с], [с'], [ж], [ш], [г], [х], [в], [ф], [й].

ЯЗИКОВІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки, при утворенні яких активним органом є язик. Див. *Передньоязикові приголосні звуки, Середньоязиковий приголосний звук, Задньоязикові приголосні звуки.*

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Багр. – І. Багряний
Винн. – В. Винниченко
Вовч. – Марко Вовчок
Гл. – Л. Глібов
Гонч. – О. Гончар
Гриз. – А. Гризун
Гум. – Д. Гуменна
Гур. – О. Гуреїв
Гуц. – Є. Гуцало
Загр. – П. Загребельний
Ів. – О. Іваненко
Кост. – Л. Костенко
Котл. – І. Котляревський
Коц. – М. Коцюбинський
Кул. – П. Куліш
Лепк. – Б. Лепкий
Лук. – М. Луків
Луц. – Д. Луценко
Мал. – А. Малишко
Малан. – Є. Маланюк
Мирн. – П. Мирний
Мушк. – Ю. Мушкетик
Н. тв. – народна творчість
Ол. – О. Олесь
Павл. – Д. Павличко
Підм. – В. Підмогильний
Рот. – П. Ротач
Самч. – У. Самчук
Сиз. – О. Сизоненко
Сос. – В. Сосюра
Стол. – Г. Столярчук
Тич. – П. Тичина
Тют. – Григій Тютюнник
Укр. – Леся Українка
Харч. – Б. Харчук
Чем. – В. Чемерис
Шевч. – Валерій Шевчук
Ющ. – І. Ющук

СПИСОК

СКОРОЧЕНЬ РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

І. Підручники, посібники

- Бондар О. І. СУМ** – Бондар О. І. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія : навч. посіб. / Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. – К. : ВЦ «Академія», 2006. – 368 с.
- Жовтобрюх М. А. КСУЛМ** – Жовтобрюх М. А. Курс сучасної української літературної мови / Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. – К., 1972. – Ч. 1. – 402 с.
- Карпенко Ю. О. ФФ СУЛМ** – Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови: учб. посібник для студ. філол. фак. Відп. ред.. М. М. Фашенко ; Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова / Карпенко Ю. О. – Одеса : Чорномор'я, 1996. – 144 с.
- СУЛМ / А. П. Грищенко** – Сучасна українська літературна мова: Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; За ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Вища шк., 1997. – 493 с.
- СУЛМ / М. Я. Плющ** – Сучасна українська літературна мова: Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін. ; За ред. М. Я. Плющ. – 7-е вид., стер. – К. : Вища шк., 2009. – 430 с.
- Тоцька Н. І. СУЛМ : ФОГО** – Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова: фонетика, орфоепія, графіка, орфографія / Тоцька Н. І. – К., 1981. – 183 с.
- Шкуратяна Н. Г. СУЛМ** – Шкуратяна Н. Г. Сучасна українська літературна мова : навч. посібник / Шкуратяна Н. Г., Шевчук С. В. – К. : Літера, 2000. – 688 с.

ІІ. Словники, довідники

- СЛТ** – Ганич Д. І. Словник лінгвістичних термінів / Ганич Д. І., Олійник І. С. – К., 1985.
- Головащук С. І. СВН** – Головащук С. І. Складні випадки наголошення: словник-довідник / Головащук С. І. – К. : Либідь, 1995. – 192 с.
- Головащук С. І. СН** – Головащук С. І. Словник наголосів : Понад 20 000 слів / Головащук С. І. – К. : Наук. думка, 2003. – 320 с – (Словники України).
- УМ / С. Я. Єрмоленко** – Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Тодор О. Г. ; За ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
- ОСУМ** – Орфографічний словник української мови : Близько 125 000 слів /

- Уклад. С. І. Головащук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко.
– Вид. друге, випр. і доп. – К. : Довіра, 1999. – 989 с. – (Словники України).
- ОС** – Орфоепічний словник / Уклад. М. І. Погрібний. – К. : Радянська школа, 1984. – 629 с.
- УМ. Енциклопедія** – Українська мова: Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. – К., 2000. – 750 с.
- Шевченко Л. Ю. СУМ** – Шевченко Л. Ю. Сучасна українська мова: довідник / Л. Ю. Шевченко, В. В. Різун, Ю. В. Лисенко; За ред. О. Д. Пономаріва. – К. : Либідь, 1993. – 326 с.